

Адгәймәджы агад чи кәны, уыцы ашпытән сә
тәккәгә аңаккагдәр әмәгә әлгәгдәр у хиуарзондзинад.

УИЛЬЯМ ТЕККЕРЕЙ

Хиуарзон адгәймагәй хуызән ныгәгәнәг нikuуы рауайдзәни.

ФРАНЧЕСКО ПЕТРАККЕ

MAX ΔУГ

8
2007

НАША ЭПОХА

Издается с мая 1934 года

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ СОЮЗА ПИСАТЕЛЕЙ
РЕСПУБЛИКИ СЕВЕРНАЯ ОСЕТИЯ-АЛАНИЯ

Главный редактор — Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Ответств.секретарь, проза — Борис ГУСАЛОВ

Поэзия, драматургия — Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Гриш БИЦОЕВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,

Елизавета КОЧИЕВА, Анатолий КУСРАЕВ,

Наира НАКУСОВА, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2007

МАХ ДУГ

8
'07

Журнал цæуы 1934 азы майæ фæстæмæ

РЕСПУБЛИКÆ ЦÆГАТ ИРЫСТОН-АЛАНЫ
ФЫСДЖЫТЫ ЦÆДИСЫ ÆРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Сæйраг редактор — ХЪОДЗАТЫ Æхсар

Редакци

Бæрнон секретарь, прозæ — ГУСАЛТЫ Барис

Поэзи, драматурги — МАМЫКЪАТЫ Хъазыбег

Журналы æхсæны уынаффæдон

БЗАРТЫ Руслан, БИЦЪОТЫ Гриш, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
КОСТЫ Лизæ, КЪУСРАТЫ Анатоли,
НÆКУЫСАТЫ Наирæ, ХОДЫ Камал

Дзæуджыхъæу, 2007

НОМЫРЫ ИС:

ХЪАЙТЫХЪТЫ Азæмæт. Æртæ таурæгъы	5
НАФИ. Зæронд лæджы сагъæстæ. Æмдзæвгæтæ	19
БИЦЪОТЫ Гриш. Æмбалы мысгæйæ. Разныхас	30
ЗАКАТЫ Алыкси. Алæджы боныг. Уацау	50
<u>УЫРЫМТЫ ПЕТКА: 75 АЗЫ</u>	
УЫРЫМТЫ Петка. Арв æрхауд. Æмдзæвгæтæ	82
БЕЗАТЫ Таймураз. Æз хъуыстон Æрыдоны донмæ. Æцæг хабæрттæ	85
ТОМАЙТЫ Мисурхан. Уарзæттæ. Радзырд	104
<u>СФÆЛДЫСТАДОН БЫНТÆ</u>	
ТЫДЖЫТЫ Юри. Стъæлфæнтæ	112
ТЫЛАТТАТЫ Бексолтан. Хъæлдзæг ныхæстæ	119
«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ	122
<u>УИДÆГТÆ</u>	
ТМЕНАТЫ Дзерассæ. Æрдзимæ баст уырдæнтæ	129
«Ирон газет» фыста	137
<u>ПУБЛИЦИСТИКÆ</u>	
КЪÆБЕРТЫ Нодар. Нæ демографион уавæры тыххæй	141
«Зынтæн бафæразын хъæуы...» Хæстоны фыстæджытæ	144
<u>АХУЫРГÆНÆГÆН ÆХХУЫСÆН</u>	
АЙЛАРТЫ Зарæ. Методикон амындтытæ	149
<u>ИРОН ПОЭЗИЙЫ АНТОЛОГИ</u>	157

ХЪАЙТЫХЪТЫ Азæмæт

ÆРТÆ ТАУРÆГЪЫ

МÆГУЫРЫ ЗÆРДÆ ФЫНТÆЙ ХЪАЛ

Дæх йæ дыууиссæдз азы сæрты бæргæ бахызт, фæлæ цыма хъуынтъыз æхсæв райгуырд, уыйау ыл æнæнизы бон нæ кодта. Лæгъз хæлаф никуыма батыдта. Йæ иударон кæрцы къæрит йæ фыдыфыдæйдæр зæронддæр уыд, фæлæ йæ æхсæвæй-бонæй йе рагъæй нæ ласта, афтæмæй бачъиттаг тæрхъусау цоты бын фæцис. Исчи-иу æй куы фелхыскъ кодта, дæ сыст топпы хъæр куы кæны, уæд уыйбæрц зæнæг цæмæй хæсдзынæ, зæгъгæ, уæд та иу афтæ: «Ницы кæны, сæхи амондæй цæрдзысты».

Цæрæнбоны хъомгæс, Дзæх уæзбын куысты лæг нæ уыд, æрмæст сæрвæтты сусæгдзинæдтæ дæр куынæ зонай, уæд фосы дæр æмæ дæхи дæр тухæнæй марыс. Фæлæ Дзæхæн йæ зæды хай æххуысгæнæг уыд. Къæвда кæнæ æнтæф бон, дымгæ кæнæ мигъы, хъом чердæм аскъæрын хъæуы, ривæддонмæ сæ цы афон аздахын хъæуы, кæцы суадоны дон фылдæр уарзынц, уыцы сусæгдзинæдтæ йын амонын нæ хъуыди. Уæдæ йæ мæйдар æхсæв кæнæ мигъ бон сахаты сæр дæр нæ хъуыди. Фосæй искæцийы цæстмæ куы бакастайд, уæд иу минут дæр нæ фæрæдыдаид. Иу цыбыр ныхасæй, Дзæх уарзта фос, уарзта йæ куыст æмæ кæд

йæ бирæ «сызгъæринхъултæн» сæ къæхты скъуыдтæй хæфсытæ уасыд, сæ гуыбынтæ тæбæкк уыдысты, уæддæр, Хуыцауæн табу, сыдæй сæ ничима амарди.

Цыппæрдæс æвзонг талайы, цъиахы лæппынтау алы изæр дæр комхæлиуæй æнхъæлмæ кастысты сæ фыды къæрит хызынмæ. Кæд-иу хызын уæззау уыд, уæд цинтæ æмæ хъæбыстæ, кæд тæбæкк уыд, уæд та еу æмæ сар.

Хъæбул удыгага, зæрдæйы рухс у, фæлæ йæ рæвдауын куы нæ фæразай, йæ зындзинад куы уынай, уæд уымæй астæуыстæг къæрцц кæны. Дзæхæн йæ цотæй уæлдай ничи уыд. Сæ магуыр-дзинад ын йæ тæнæг уæхсчытæ фæгуыбыр кодтой. Мæт æмæ йын сагъæс калмау йæ риу æхсыдтой. Йæ цæсгом ныггыццыл æмæ йæ фындз Ебæгайы хъилау зынди. Йæ хурсыгъд лыстæг къубал бынтондæр ныддаргъ. Джих низ ыл цыма бахæцыд, уыйау иу хатгай иу ран ныццæджындз, йæ куыст дæр-иу дзы айрох цоты мæтæй.

Дзæх зыдта, фыййау Дзегайы хызынмæ цæмæ ныккæсай, æдзух дæр дзы уый вайы, æмæ алкæддæр архайдта уымæ хæстæгдæр уæвыныл. Булæмæргъау зараг, уæрыккау кафаг фыййау хъомгæсы арæх рæвдыдта гуыбынæй дæр æмæ зæрдæйы хорзæхæй дæр. Дзæга-иу куы ныззарыд, уæд Дзæхæн æнæ бахъыргæ нæ уыд, куы-иу æркафыд, уæд та-иу ын дзыхæй-фæндыр цæгъдын хъуыд æмæ-иу магуыр хъомгæсы уд бацыд, йæ мæллæг цæстытæ-иу æрттивын байдыдтой, ныфсы базыртæ-иу ыл разад. Æмæ та йæ ныр дæр фыййауы æхситтæй зард фестæлфын кодта.

Хур куыд уæлæмæ цыд, афтæ йæ аууæттæ цыбырæй-цыбырдæр кодтой. Тугмондаг дзынгатæ сарæх сты æмæ фосы хизын нал уагътой. Стуртæ сæ ехсытæ ныхъхыл кодтой æмæ сыл дыууæрдæм знæт ратæх-батæх бахæцыд. Дзæх дæр нæ ауæрд, иуырдаг, аннæрдæм дзынгаты тæпп кæны. Йæ фæлурс цæсгом бындзыты тугæй схулон. Йæ бæрзæйæ галбындз æриста, йæ базыртæ йын ратыдта æмæ йæ зæхмæ хъуыр-хъуыргæнгæ æрæппæрста:

— Кæс-ма амæ! Æххормаг сыстытæ кæмæй фæлыгъдысты, уымæй ды цы агурыс?!

Æнæ базыртæй бындз нал у. Зæххыл ма æнæбары рахил-бахил кодта æмæ йыл хъомгæс йæхи абарста, мæнæй уымæй уæлдай нæй, зæгъгæ. Йæ зæрдæмæ хъусынын фæци хъомгæс, фæлæ йæ цъæхснаг хъæр фестæлфын кодта:

— Уа-а, Дзæх! Уасæгой сихоры хæрдыл æрбадт, ацырдæм, ацырдæм!

Хур йæ фæлгæсæн рагъмæ схæццæ æмæ артдзæстæй сæгъдуцæны бæрзондмæ ныккасти. Лыстæгкъах фосы дзуг ривæддоны батымбыл сты æмæ, чъиу æууилæгау, сынæр цагътой. Дзынгатæ сæ хъыгдардтой æмæ-иу сæ сæртæ кæрæдзи бынты фæцавтой. Фыййау Дзæга хъæдын къусы дзаг сæгъ æрдыгъта, къæдзæхы аууон нымæтыл æрбадт æмæ, æхсыры цы къæмтæ ныххауд, уыдон тихалæгæй куыд уыгъта, афтæ йæ хуыссæг æрцахста. Йæ тихалæг ма æхсыры къусыл хидау цæхгæрмæ æрæвæрдта, нымæтыл йæхи æруагъта æмæ комхæлиуæй йæ хуыр-хуыр ссыд.

Дзæга ахæм адджын фынаёй кодта, æмæ йæ райхъал кæнын хъомгæсмæ тæригъæд фæкаст. Æрбадт Дзæх сындæггай фыййауы фарсмæ æмæ мæнæ диссаг! Фынаёй лæджы дзыхæй бур-бурид бындз рахылд. Стахт æмæ, фыййауы цæсгомæ алыварс æртæ зылды куы 'ркодта, уæд æхсыры къусы былыл абадт, йæ мидбынат катæгæнæгау адыууæрдæм, гъестæй фæхъæбатыр æмæ тихалæг хидыл къусы иннæ былмæ хилыныл фæци.

Хилы тихалæгыл, тæссæй зыр-зыргæнгæ бур бындз. Хатгай фæцуды æмæ йæ гыццыл базыртæ куы фæхъил кæны, уæд Дзæхæн дæр йæ мæллæг уæхсчътæ фенкъуысынц, йæ лыстæг æрфгуытæ сæхиуыл схæцынц. Фæлæ кæлæнгондау бындзы уацары бахауд æмæ ницыуал æнкъары. Æрмæст ма йæ хус былтæ хатгай базмæлынц, ай хуымæтæджы бындз нæу, зæгъгæ.

Цы уыди, уæддæр бындз æхсыры цады сæрты хидыл иннæ былмæ баирвæст. Йæ мидбынаты кафæгау æртæ зылды æркодта, гъестæй бындзау дыв-дывгæнгæ ныппæррæст ласта æмæ йыл Дзæхы цæст нал æрхæцыд. Дзæхæн йæ сурхид йæ къæхты бынаёй акалд. Фыййауы хызын дæр æй нал æндæвта. Йæ сæнттæ йæ бур бындзы фæдыл кæдæмдæр ахастой. Хатгай-иу йæ хус былтæ мæллæг бындзы базыртау базмæлыдысты, уæ ма кæнæг Хуыцау, ам цыдæр и, зæгъгæ.

Хъомгæс йæ чемы нæма 'рцыд, афтæ та æмбисонды бур бындзы базырты дыв-дывæй фестæлфыд. Бындз та хиды фаллаг хъус скатай. Иуахæмы та йæхи фæхъæбатыр кодта æмæ фæстæмæ йæ фæд-йæ фæд хилынтæ систа. Дзæх та йæ уацары бахауд æмæ бындзы змæлдгытæ фæзмыдта. Раст цыма сæрсæфæн хидыл йæхæдæг хылди, уыйау йæ уды тæпп-тæпп

цыд. Йæ буар дыз-дыз кодта, фæлæ бындз сæрæгасæй хиды хъусмæ куы 'рбаирвæзт, уæд йæ æрмттæ кæрæдзиуыл ныккъæрцц кодта, æмæ фыййау фехъал.

— Оххай, Дзæх, чысыл ма мæ куы бауагътаис, уæд сызгъæринты чырын ракъахтаин, — йæ ком ивазгæйæ фæзæгъы фыййау.

— А-гъа, ам цыдæр ис! — хинымæр скарста хъомгæс, фæлæ Дзегайæн ницы схъæр кодта. Чысыл фæстæдæр сæ ком куы суагътой, уæд хъомгæс Дзеджы баййардта, дæ фын ма мын радзур, зæгъгæ.

— Дис кæнын, — загъта Дзегæ, — ацы бон мæ хуыссæг цæмæн æрцахста, ууыл. Табу нæ хæхбæсты зæдтæ æмæ дауджытæн! Мæ разы февзæрд, æргъæу авгау йæ буар кæмæн æрттивта, йæ цæстытæ цæхæртæ кæмæн калдтой, ахæм лæг æмæ мын йæ сызгъæрин хуыз зачъетæ здухгæ афтæ, æз дæн фосы Фæлвæра. Ёдзух мын мæ ном сыгъдæг зæрдæйæ ссарыс æмæ цом мемæ, рагон хæзнаты æвæрæн дын бацамонон. Цæуæм, цæуæм æмæ иу айнæджы сæрæй акастыстæм. Кæсын, æмæ арф комы бынæй æрттивы æвзистхуыз æхсыры стыр цад. Йæ сарты иу фæхсæй иннæмæ айвæзт цыллæ æндахæй хид. Мæ зæрдæ бæргæ ныккæрзыдта, тæссæй мæ уд хъуырмæ схæццæ, фæлæ «нæ» зæгъын нæ уæндыдтæн. Фæлвæра мын мæ уавæр фембæрста æмæ мæ иннæ фарсмæ йæ дæлармы бахаста. Бауырнæд дæ, бынмæ-иу куы ныккастæн, уæд-иу фыртæссæй мæ уды гага мæ хъуыраей сцæйхауд.

Фаллаг фарс сымах комырдаем азылдыстæм. Уæ хъæуы фалæ доны был цы тымбыл уыгæрдæн ис, уый дын мæ амонин нæ хъæуы. Гъе, уыцы уыгæрдæны астæу дурты цæнд дæр зоныс, уырдаем мæ бахуыдта, табу йæхицæн, Фæлвæра æмæ, дам, мæнæ ам æмбæхст сты хæзнатæ, зæгъгæ, мын амоны. Къахгæ, дам, кæн, ма, дам дыл æрбабон уæд.

Уæ мæ хæсгæ мæрдтæ, мæ лæдзæг дæр, зæгъын куы ферох, бакатай кодтон æз. Омæ, дам, уый стыр хъуыддаг нæу, цом æрхæссæм æй, бахудти зæд æмæ, сæрсæфæн хидыл фæстæмæ куы 'рбахызтыстæм, уæд мæ ды фехъал кодтай.

Уæдæ дыл æгайтма мæ руаджы фырцинæй ницы æрцыд, дæ хæрзæггургæггаг мæн! — Фæзæгъы Дзæх æмæ, йæ зæрдæйы рухс æмбæхсгæ, хъомрагъауырдаем лæдзæгæй дурты къуыргæ араст.

Уыцы бон цыма хурæн йæ сызгъæрин уæрдоны сæмæн асаст, уыйау Дзæхыл нал æмæ нал изæр кодта. Цъыс-цъысæгты цъыс-цъыс,

цѣиуты цѣыбар-цѣыбур дѣр ѣй иннѣ бонтѣй уѣлдай хѣыгда-
рын байдыдтой. Йѣ кѣодах ма кѣд хѣомхизѣны уыд, уѣддѣр
йѣ зѣрдѣ Тымбыл уыгѣрдѣны цѣнды хѣзнаты чырын кѣахта.

Цы уыди, уѣддѣр уыцы изѣр Дзѣх фидиуѣгѣн ныхѣхѣр
кѣнын кодта. Чи, дам, хѣусы, уый хѣусѣд, абонѣй фѣстѣмѣ,
дам, уѣхицѣн хѣомгѣс бацагурут, Дзѣх, дам, мѣгуыр нал у.

Ѧцѣгѣй дѣр иннѣ бон Дзѣх хѣомгѣсы лѣдзѣг нал райста.
Ѧмбойны кѣй схѣздыг, уый йѣ уырныдта ѣмѣ йѣ зѣрдѣ
риуы кафыд. Йѣ сабитѣн цингѣнгѣ хѣѣбыстѣ кодта, алы
диссѣгтѣй сын зѣрдѣтѣ ѣвѣрдта.

Бонтѣ цыдысты, уѣдѣ цы уыдаид. Дзѣх нал хуыссыд.
Мѣйрухсы-иу Тымбыл уыгѣрдѣнмѣ ахѣуызыд ѣмѣ дуртѣ
фѣлдѣхта. Уырзихсыд баци мѣгуыр лѣг, цѣнд йѣ сѣрѣй йѣ
бынмѣ ѣртѣ хатты афѣлдѣхта, йѣ сыджыт ын сыхырнайѣ
фѣлуѣрста, фѣлѣ дзы сау суари дѣр не ссардта. Зѣрдѣ дарѣн
ницѣуыл уал уыд ѣмѣ, иу райсом сѣргуыбыр, уѣнтѣхѣилѣй
сѣхимѣ куы 'рбаздѣхт, уѣд ѣй йѣ ус бафарста:

— Цѣй, куыд у, ницы ма?

— Ницы, не фсин... Мѣгуыры зѣрдѣ фынтѣй хѣал, — арф
уѣрмѣй дзурѣгау сѣфѣрѣзта Дзѣх ѣмѣ стѣгдарау йѣ лыстѣ-
ны бафѣлдѣхт.

— Мѣ бон куыд бакалд! — нырдиаг кодта ус.

Сыхѣгтѣ хабар куы бамбѣрстой, уѣд, йѣ кѣух кѣмѣн куыд
амыдта, афтѣ сыл баузѣлыдысты.

Хуыцауы хорзѣхѣй, дам, сыхаджы хорзѣх хуыздѣр у,
мѣнгѣн нѣ фѣзѣгѣынц. Дзѣхѣн та йѣ хѣомгѣсы лѣдзѣг йѣ
кѣух ссардта ѣмѣ фырцинѣй йѣ худ уѣлѣрвтѣм ѣнтѣыгѣта.

РѦСТДЗѦВИН

Саухѣѣды ахѣм бѣрзонд бѣлѣстѣ зайы, ѣмѣ йын йѣ цѣупмѣ
куы скѣсай, уѣд дѣ худ ѣрхаудзѣн. Фондз лѣджы кѣрѣдзи
кѣухтыл куы 'рхѣцой, уѣддѣр ын йѣ зѣнтыл не 'рбахѣсдзыс-
ты. Йѣ атагѣаты дѣргѣ ѣмѣ уѣрхыл адѣймаджы нѣ, фѣлѣ
цѣргѣсы цѣст дѣр не 'ххѣссы. Ѧмхѣцѣѣ хѣѣды кѣѣбѣлдзыг
фѣдджитѣ айтынг сты Кѣора-Урсдонѣй Урс хохы 'хсѣн уѣлвѣзтѣ
'мѣ дѣлвѣзты, ѣнѣбын уѣрѣх кѣмтты, бѣрзонд рѣгѣтѣ ѣмѣ
сау айнаг кѣѣдзѣхты фѣхстыл. Ѧвзѣры дзы, сѣ сѣрмѣ арвыл

цал стъалыйы æрттивы, уал рæсуг суадоны. Ис дзы бирæ æнæбын цадтæ, цæугæдæттæ. Хъæд дзæнæты дыргъдонау хъæздыг у алыхуызон ставд æмæ гагадыргътæй, хæрынæн бæзгæ кæрдæджытæй. Йæ давон, скъуда, кæрог, сæнк æмæ гæнгæлы сты адæймагæн æвдадзы хос. Уыгæрдæнтæ, фосхизæнтæ та дзы уыйбæрц ис, æмæ сæ æнæхъæн Ирыстоны фос афæдзæй-афæдзмæ хæрд нæ фæуаиккой. Ноджы дзы сæрдыгон, лыстæг сасирæй луарæгау, фæлмæн къæвдатæ æмæ асæст бонтæ бындз бадын нæ уадзынц, æмæ дзы фосы рæгъæуттæ фырнардæй сæ къах айсын нал фæфæразынц.

Октябры революцийы размæ Саухъæд дих кодта æртæ хайыл. Дыгуры Саухъæд, Ходы Саухъæд æмæ Мызуры Саухъæд. Рагон картæмæ гæсгæ адонæй æппæты стырдæр æмæ дзаджджындæр уыдис Ходы хай. Ам нæ хъæуы авд мыггагæй алкæмæн уыдис фосдарæн уæтæртæ. Хонгæ та сæ кодтой Саухалты, Созайты, Едзиты, Дзугкойты, Гатеты, Джерджыты æмæ Хъайтыхъты скъæттæ. Сæрдыгон-иу Ходы Саухъæдмæ быдыры хъæутæй хизызмæ æрбаскъæрдтой хуыскъаг фос. Хъæуы æхсæнадмæ дзы цы бирæ æфтиæгтæ хауди, уыдон уæрст цыдысты сидзæргæстыл, мæгуыртыл æмæ иумæйаг исты хъуыддæгтыл.

Уæдæ-иу дзы минасы дæр куыннæ абадтаиккой. Гъе, фæлæ уæддæр Саухъæды æппæты хъæздыгдзинадыл нымад уыдысты Æфсатийы алыхуызон, æнæнымæц фосы дзугтæ. Хистæрты мысинæгтæм гæсгæ ам кæддæр æлдариуæг кодтой канд сыкъаджын домбайтæ (зубртæ) нæ, фæлæ хъæддаг лæгтæ дæр. Нæ хъæуккаг цуанон Хъуырман дзы фæстагдæр хатт саг амардта 1924 азы. Йæ сыкъатæ ма Фыдыбæсты хæсты фæстæ дæр æвæрд уыдысты Ходы Уастырджийы кувæндоны. Абон дæр ма, æхсæрагæй арсы уонг Саухъæды мæлдыджыты губаккау æмызмæлд кæнынц алыхуызон хъæддаг сырдатæ. Раздæры дугты нæ хъæуы цуанæттæн ацы хъæдæмбæрзт бæстæ уыдис фыдызгъæлы æнæбын къæбиц.

Мæ рæстæджы ме 'рвад Хадзырæт æмæ нæ хæрæфырт Дзугкойты Адыдже номдзыд цуанæттæ уыдысты. Сæ къæбицтæ никуы равдæлон сты арс, сычъи, сæгуыт, хъæддаг хуы æмæ æндæр сырдытæ фыдæй. Фæлæ дзы, цуанæтты æгъдаумæ гæсгæ, æндæр хæдзармæ стæгджын хай дæттæн нæ уыди. Йе стæг, дам, ын исчи фыдæнæн арты куы баппара, уæд, дам, Æфсати цуанонмæ фæхæрам уыздæн æмæ ницыуал мардзæн.

1933 æххормаг азы мәныл дæс азы цыдис. Мæ фыд хъæуы хуыскъаг фосæн Саухъæдмæ хæрагуаргъæй цæхх хаста. Сывæллон цымыдис кæм нæ веййы, æмæ æз дæр йæ фæдыл гурæй-гурмæ ахъуызыдтæн. Сычъиныхы сæрмæ куы схæццæ, æрмæстдæр мæ уæд бафишпайдта. Йæхимæ мæм фæсидт æмæ бакатай кодта, дæ мад дæ куы агура, зæгъгæ. Дыдта мæ зоны, зæгъгæ, йын куы загътон, уæд æрномыл æмæ къахвæндагыл схæрд кодтам.

Нæ хъæу денджызы уæлвæзæй у 1982 метры бæрзонддæр. Ходы æфцæг та 2605 метры. Уырдам хæрдмæ асинтыл хилæгау 5–6 версты иууыл æнцонтæй нæу. Уырдыгæй та суанг цæхдарæнтæм кæм уырдыгмæ, кæм тæссармæ, кæм та гакъон-макъон къахвæндæгтыл ноджы фылдæр ныууайын хъæуы. Мæнæн уырдыджы фырфæллад æмæ æххормагæй мæ зæнгтæ донзоныг кæнын байдыдтой, фæлæ хивæндæй кæй рацыдтæн, уымæ гæсгæ мæ дзых ныххуыдтон.

Уæрдæсайы кæуæнæй дæлæмæ куы акастæн, уæд цыма айчы хъузгæй рагæпп ластон, уыйау мын аргъæутты дуне йæ сызгъæрин дуæрттæ уæрæх ныттыгъта. Мæ сæрмæ арвы æгæрон тыгъдад, мæ разы цъæх гауыз æвæрд рæгътæ 'мæ къуылдымтæ, хъæдвæлыст фæхстæ 'мæ кæмттæ. Дардмæ, парахат быдырты, стъалыты дзыгуыртау, амыты, уымыты цæст ахста бирæ рæсугъд хъæутæ æмæ сæрвæттæ. Бæрзондæй ныллагмæ мæ цъиудзæстытæ афтæ уæрæх фыццаг хатт байгом сты. Нæ хъæуы йеддæмæ ма искæм ахæм бирæ хъæутæ ис, уый ме 'дылы зонд нæ ахста æмæ фырдыссагæй цыма царв æмæ мыдыкъус банызтон, уыйау мæ гуыбыны хъуыр-хъуыр æмæ мæ зæнгты дыз-дыз цыдæр фесты.

Хуры тынтæ ма хæхты бæрзæндтыл хъазыдысты, афтæ Цæхдарæнтæм ныххæццæ стæм. Ам ныл сæ тæбæкк хызынтимæ æрбамбæлдысты нæ хъæуккаг цуанæттæ Иликъо æмæ Адыдже. Мæнæ мæ мады гыццыл æфсымæры кæм уынын, зæгъгæ, мыл зæрдиагæй бацинтæ кодта Адыдже. Йæ дæларм цы кæроджыты баст уыд, уыдонæй мын фæхай кодта, æмæ мæ ком суагътон. Чысыл ма куы ауадыстæм, уæд нæм цæугæдоны былæй, лулæйау фæздæгкалгæ æрбазынд фосдарæн уæтæр. Лæгтæ сæ ных уыцырдæм сарæзтой, æмæ æз дæр сæ фæдыл байрагау згъордтон.

Бынаты хицау разынд нæ сыхаг, халассæр Едзиты Хадзымуссæ. Мæ фыд æмæ Адыджейæн йæ дзугæй иу дзæбæх далыс

акусарт кæнын кодта, йæхæдæг арынг æрфæлдæхта æмæ нарт-хоры кæрдзынтæ кæныныл дысвæлдæхтæй балæууыд.

Цæхæры бур арыд кæрдзынты æмæ къуыдырвых, нард фыдызгъæлы адджын тæф мын мæ комыдæттæ райвылын кодтой. Уалынмæ æхсæвæр сцæттæ, æмæ, лæгтæ минасы фынджы уæлхъус куы 'рбадтысты, уæд мæ Хадзымуссæ лыстæны кæрон нымæтыл æрбадын кодта æмæ мын мæ къухты кæрдзыны хай дзидзайы къуылдыхимæ фæсагъта. Æз уымæй размæ нæлгоймаджы хыссæзмæнтгæ никуы фæдтон. Зæронд лæджы хъуынджын цæнгтæ иу мæ цæстытыл ауадысты æмæ, кæд æххормагæй мæ быцъынаг хауди, уæддæр — зулкъ æлгъæй мардау — мæ къæбæр мæхицæн фенад кодтон. Аивæй йæ лыстæны бын амбæхстон æмæ фыдызгъæлы хайæ ме стонг басастон. Цыма уый размæ дзидзайы хъæстæ никуы фæдæн, ахæм хæрзад мæм фæкаст, ахæм, æмæ ме 'нгуылдзтæ сдæргæ куыд афынæй дæн, уый нал базыдтон.

Фыны цыма нæхимæ, Кæндысджын, зæгъгæ, уым хъæдрæбын фæвзæрдтæн. Залгъæды къутæртæй мæм, йæ мадæй чи фæдзæгъæл, ахæм урс уæрыкк уастæ æрбазгъордта æмæ куы мæ зæнгтыл йæхи ахафы, куы та мын ме 'нгуылдзтæ асдæры. Æз ын мæ армæй йæ сæр дауæгау куыд акодтон, афтæ бæстæ гуыпп-гæрах сси. Уæрыкк мæ разæй асæррæтт ласта æмæ пыхсыны амбæхст. Иуахæмы гæрæхтæ фæсабыр сты, æмæ та мæм æрдузæй йæ сæр радардта. Æз æм гоко-гоко, зæгъгæ, мæ къух бадардтон, фæлæ уыцы уысм нæ сыхы лæппутæ се 'мбæхсәнæй худгæ расæррæттытæ кодтой, æмæ фехъал дæн.

Бæстæ уыд хуыдалынг. Лæгты уæзбын хуыр-хуыры йеддæмæ иу хъыпп, иу сыпп дæр никæцæй хъуысти. Мæ хуыссæны цæй бæрц арафт-бафт кодтаин, нæ зонын, фæлæ бынаты рæзты, къанауы дзагæй цы дон згъордта, уый мын мадау цыма алолайы зарджытæ зарыд, уыйау мæ йе 'нувыд сыр-сыртæ уайтагъддæр асæлын кодтой æмæ суанг хурыскастмæ мæ къах дæр нал атылдтон.

Лæгтæ сæудзавдæй цæхдарæнтæм цæхх куыд ахастой, уый æз нæ базыдтон. Се 'рбаздæхынмæ æз дæр къæхтыл уыдтæн æмæ мæ суадонмæ дондзау арвыстой. Фæстæмæ здæхгæйæ ауыдтон: хъæдæй рæсугъд сырд рахызт æмæ цæххдарæнтырдæм æдзынаг ныккаст. Æз лæф-лæфгæнгæ цуанæттæм хæрзæггурæггаг фæдæн. Иликъо æхсæнгæргъ райста, аивæй акæстгæйæ загъта:

— Сагты хæрæфырт сæгуыт цæхмæ смондаг æмæ нæм æй

Æфсати æргом рарвыста. Мæнæ Беслæн, фыццаг дунеон хæсты архайæг, мысан æхсгæйæ цъиуы цæст дæр нæ ивгъуыйы. Æз куыд хистæр, афтæ йын сырды фехсынмæ бар дæттын, — æмæ ифтыгъд топп мæ фыды къухты бакодта. Æхсæн гарз цыма мæ фыд æнæбары райста, афтæ мæм фæкаст.

— Хъæды фидыц, дæхи къахæй нæм рацыдтæ, æмæ дæ тæригъæд дæхи, — быруйы кауыл æрæнцойгæнгæ бахудти мæ фыд, æмæ топпы гæрах кæмтты азæлгæ ацыд. Сырд йæ мидбынат фесхъиуæгау кодта æмæ, раззаг къахæй зæхх æртъæппгæнгæ, махырæм ныдздзагъыр. Гæрæхтæ фæд-фæдыл сарæх сты, фæлæ хъæды фидыц цыма кæлæнгонд уыд, уыйау æм нæмгуытæ хæстæг нæ цыдысты. Æрмæст цыппæрдæсæм æхстæн бæлæсты 'хсæнмæ багæпп кодта, фæлæ та, мæнæ дæн, зæгъгæ, уайтагъддæр йæ фыццаг лæууæны алæууыд.

— Æри ма топп мæхимæ, замманай физонæггаг, — фæзæгъы Иликъо æмæ куыддæр æхсæнгарз сæргъæвта, афтæ сæгуыт асаррæтт ласта æмæ тархъæды бæлæсты 'хсæн фæтары. Æз мæ фыды бæсты мæхи фырæфсæрмæй цы фæкодтаин, уый нал зыдтон. Мæ цымыдисаг балц дæр мæ нал æндæвта.

— Диссæгтæ, уал æхстæн галыйас сырды ма акъах, афтæ дæрддзæф дæр нæм куынæ уыди, — мæ фыды æнархæстдзинад дзыхæй-дзыхмæ истой Иликъоимæ, фæлæ-иу сын уый мидбылхудгæ дзуапп радта:

— Бахатыр кæнут, уый нæм сæгуыты хуызы хъæды бардуаг рацыд æмæ йын табу зæгъут.

Ацы хабар-иу нæ хъæуы арæх æрымысыдысты, Беслæн, дам, дæс сардзинмæ фондз æмæ ссæдз æхстæн саджы йас сæгуыты нæ акъахта...

Иуахæмы та нæм Уæллагкоймаг уазджытæ сæмбæлд. Æз сын фынджы уæлхъус уырдыглæууæг уыдтæн, æмæ та ацы хабарæй мæ фыды куы бафарстой, уæд сын ахæм дзуапп радта:

— Топпæй мысан æхсынмæ мæн нæ хъæуы цуанæттæй ничи амбулдзæн. Уыдон мæ семæ сæмдзæхдон кæныныл рагæй архайынц. Фæлæ æрдзы фидыц, зæды хуызæн рæсугъд дзæбидыр, счъи, сæгуыт æмæ æндæр ахæм сырдатæ æмæ мæргътæм топп сисын мæнмæ Хуыцауы раз тæригъæд кæсы.

Ацы хатдзæг уæд æз дæр мæ зæрдæмæ айстон æмæ цуаны номыл мæ къухтæм æхсæнгарз никад райстон.

1999 аз, декабрь

СИМД

Ма зынаргъ кæстæртæ! Хуыцауы рæхсæн — не 'хсæн, æмæ уæм фарн бадзурæд. Ныртæккæ уын цы рагон таурæгъ æрхæссон, уый ма хъуыдыгæнгæ лæмбынæг бакæсут. Чи зоны, уæ дарддæры царды уæ истæуылтыл ахъуыды кæнын кæна. Мин азты размæ, зæгъы, уæлæуыл дзæнæт уыди. Адæймаджы царды дæргъ уыдис дыууæфондзыссæдз азы бæрц. Бирæтæ дзы, мæлæт цы у, уый зонгæ дæр нæ кодтой. Зæхх алы диссаджы дыргътæй, хæрынæн бæзгæ зайæгойтæй ахæм хъæздыг уыд, æмæ сын афæдзæй-афæдзмæ сихсийæн нæ уыди. Сæхæдæг адæймаджы к'ухтæм æввонгæй тылдысты. Бынтон диссаг та, зæгъы æлутоны зайæгой уыди. Ныхысæры йас дзы аууил æмæ дæ æнæхъæн к'уыри хæринаджы мæт нал и. Хуыцау сын сæ куывд иста, æмæ-иу сæ цавæр бонхъæд хъуыдаид, уымæй-иу сæ схорзæхджын кодта. Зæдтæ дæр-иу сæм æртахтысты, æмæ сæ рæстæг иумæ хъæлдзæгæй æрвыстой. Фæлæ дын уыцы адæмæн сæ уæлæуыл дзæнæтон цард сæ хъуыры нал хызти. Фырхъалæй кæрæдзи туг дойныйæн нуазын байдыдтой. Хион хионыл суæлахох. Дыууæ æфсымæры кæрæдзийы сайын æмæ давыныл нал ауæрстой. Кæстæртæ сæ ныййарджытыл к'æхтæй ахæцыдысты. Æфсарм, æгъдау дзы йæ фæсонæрхæджы дæр никæмæн уал уыди. Мулкæй уæлдай никæй уал ницы хъуыди. Зæдтыл дæр нал æрвæссыдысты æмæ иу семæ тох кæнын байдыдтой. Суанг ма Хуыцаумæ дæр нал куывтой, чи нын у, зæгъгæ, æмæ йæм асинтæ амайын байдыдтой.

Уæдæ дуджы зæххы к'орийыл царæг адæм æшпæтдæр иу æвзагыл дзырдтой, гъемæ уæлæрвтæм асины арæстад æгæр рæвдз куы цыд, уæд сæ Хуыцау алы æвзæгтæй сдзурын кодта. Адæм кæрæдзи нал æмбæрстой æмæ сæ хъуыддаг æрдагыл баззад, фæлæ уæддæр сæ чъизи митæ куына уагътой, уæд сæм Аларды æмæ Рыныбардуаг фæхъуызыдысты, æмæ хъæутæй уæлмæрдтæ бæзджындæр байдыдтой. Фæстæдæр мæрдты æфснайæг нал уыди.

Цытджын Хуыцау галуæрдоны бадæгау тагъд нæ кæны. Алцы дæр бæстон сбары, зæххон адæмыл йæ цæстæнгас ахæссы æмæ сæ йæ зæрдæ куы ничердыгæй барухс, уæд, йæ сызгъæрин рихи аздухгæ, скæрдзы, сафинаг сты, зæгъгæ, æмæ æртæ дуагæн бабар кæны:

Ис ма зæххыл æрмæстдæр иунæг æнæтæригъæдджын лæг — Ной. Уый сымах æххуысæй саразæд нау. Уым ын сæвæрын кæндзыстут йæ бинонтимæ æппæт цæрагойтæй къæйттæ. Дауджытæ сæ хæс куы сæххæст кодтой, уæд, гъæйдæ-гъа, Хуыцауы фæндонæй арвы æмвæтæнæгæй тæрккъæвдатæ фемæхстысты æмæ дыууиссæдз боны æмæ æхсæвы уарыд æмæ уарыд. Денджызтæ сæ былтæй ранхъæвзтой, æмæ зæххы къори æнæхъæнæй дæр доны бын аныгъуылд.

Хурты Хурзæринан йæ уарзон зæххы сæфты азарæй йæ арт æруазал, тафс дзы нал уыди, æмæ тарæврæгъты ныгъуылд-тытæгæнгæ хъынцъым кодта. Хатгай-иу æркасти, æмæ æхсæвыгон арвы уæрæх риуыл цæлхыдзаг мæй куыд фæленк кæны, афтæ доны стыр уылæнтæ Нойы науы узгæ-узгæ хастой, æндæр дзы цæст ницæуыл хæцыди.

Дыууиссæдз боны æмæ дыууиссæдз æхсæвы фæстæ къæвдатæ банцадысты. Хур тар æврæгътæй йæхи арвы цъæхмæ систа, фæлæ та, Нойы науы йеддæмæ куы ницы ауыдта, уæд йæ зынг цæст стыр уылæнтæм ныццарæзта. Ной куыннæ бацин кодтаид хуры рухс тынтыл. Ноджы ма дон сысын куы байддыта, уæд зæхх искæм сзынди, æви нæ, уый бæрæггæнæг халоны атæхын кодта. Фæлæ уый, науы цы фаджысдон уыди, уырдаæм аууæтты-аууæтты æрбатахт. Фæразмæнт-базмæнт сæ кодта, йæ гуцъа дзы цæмæйдæрты куы байдзаг, уæд, зæхх никæм зыны, зæгъгæ, хицауы сайдта. Куыннæ йæ бамбæрстаид Ной æмæ йæ ралгъыста. Хуыцау дæ маргъты æгаддæр фæкæнæд, зæгъгæ. Ной уый фæстæ бæлоны ауагъта æмæ йæ хъахъхъæнынтæ байддыта. Дзæвгар рæстæджы фæстæ, зæгъы, бæлонæн йæ дзыхы дидинæг, афтæмæй æрбатахт æмæ Нойы уæхскыл абадт. Зæхх кæмдæр ис, зæгъгæ, куыннæ бацин кодтаид Ной æмæ йын, зæдæмсар маргъ дæ Хуыцау скæнæд, зæгъгæ, арфæ ракодта.

Хур æдзынæг касти æмæ йæ тæвдæй дон сындæггай сысыди. Бæлон чердыгæй æрбатахт, уыцырдæм уылæнтæ науы скъæфтой æмæ дын уалынмæ Арараты хохæн йæ уæллаггуыр разынд. Иу ран уæлдагъ кæм фæцъæхбын, Хуыцауы фæндонæй, уый раз æрлæууыд. Ной науæй рахызт æмæ куыддæр йæ къæхтæй зæххыл æрлæууыд, афтæ, — асса, — зæгъгæ, йæ цины хъер айхъуыст. Цымæ, цы амоны уыцы дзырд?

Рæстæг уызыны къæхтыл цæуæгау сындæггай хылди. Хуры тæвдмæ доны фæзуат ныллæгæй ныллæгдæр кодта. Иу ахæмы

бынтондæр байсыст, æмæ зæхх уыцы сыгъдæг æмæ рæсугъдæй хуры хъарммæ йæхи бацагъта. Ной уæд цингæнгæ науы дуæрттæ байтыгъта æмæ сæ дарæг, сæ уромæг зæхмæ сырдатæ чъыллипæй кафгæ, мæргътæ къуыззитæй заргæ кæрæдзи сæрты хаудысты. Гъемæ уыдоны цинæй зæхх дæр ног чындзау цот кæнынмæ фæци, æмæ йе стыр риутæ сойджын цъæх кæрдæг, кæркæ-мæркæ дидинджытæ, алы диссаджы дыргъ бæлæстæ фырзадæй зæузæу кæнын куы байдыдтой, уæд Хуыцаутты Хуыцау, табу йæхицæн, алы рæтты ног адæмыхæттытæ сфæлдыста. Уыцы ног дуджы райдианы Кавказы зæххыл скæсæнырдыгæй фæзындысты Нæртон адæмыхатт дæр. Мæнæ куыд загъдæуы рагон чингуыты уыдоны тыххæй.

Ног дуджы райдианы Туалгом уыдис цъæх хъæдабæйæ æмбæрзт дæргъæлвæс тымбыл фынгау, диссаджы рæсугъд уæлхох быдыр. Йæ алыварс хæрдмæ цыхцыртау цавтой адæй алыхуызон суадæттæ. Уыдоны алыварс æрвдидинвæлыст уæлвæзтæ æмæ хъæддаг дыргъбæлæстæ. Суадæтты æхсæнты зади æлутонны сыфгардæджытæ. Уыдонæй-иу кæцыфæнды æххормаг сыр дæр — арс уа, бирæгъ уа — иунæг хæмц куы акодта, уæд-иу фæсæлат æмæ-иу æй къуыри, дыууæ къуырийы гуыбыны мæт нал уыд.

Диссаджы рæсугъд уæлхох быдыр æппæт цæрагойты дæр йæхимæ æлвæста. Зæдтæ-иу ардæм афæдзы дæргъы æртæ хатты æртахтысты. Уалдзæг, сæрд æмæ фæззæджы.

Уыцы дуджы нæртон адæм хъилæй æмæ дурæй цæвын йеддæмæ ницы зыдтой. Куыннæ бафиппайдтаиккой зæдты уæларвæй зæхмæ æмæ фæстæмæ ратæх-батæхгæнгæ. Сæ гуыппыр сæртæ сцымыдис сты æмæ сæм иуахæмы бæрæггæнæг фæцыдысты. Зæдтæ сæ тæккæ хъæзтытыл уыдысты, афтæмæй сæ баййæфтой æмæ сын сæ диссаджы змæлдтытæм кæсынæй нал æфсæстысты. Уæларвон уазджытæ сыл бацин кодтой, дæлармуæларм сæ æрхæцын кодтой æмæ семæ симды кафты бацыдысты.

Фæадджын сты зæдтæн нæртон адæм æмæ сæ ахуыр кæнын байдыдтой хъæбысхæст, дугъы згъорын, фат æмæ æрдынай мысан æхсын, цырыхъ æмæ уартæй архайын, бæхыл бадын, уадындзæй цæгъдын æмæ зарджытæ зарын.

Зæдтæ, дауджытæ зæххон адæмæн зонд кæй амонынц, хорзырдæм сыл кæй аудынц, уый дæлимонты бурхил, цъæхдзаст

æлдарæн йæ тъæнгтæ цагъта æмæ сæ кæрæдзийæ фæхицæнтæ кæнынвæнд скодта. Зæдтæ сæ уалдзыгон балцæй уæларвмæ куы атахтысты, уæд уыцы налат йæхи, йæ хъæлæсы æнахъæн хох кæмæн аирвæзтаид, ахæм залиаг калм фестын кодта, Хъараденджызы бынæй сгæпп ласта æмæ къуыззитгæнгæ зæдты хъазæн фæзмæ йæ къæйных сарæзта. Йæ уæзæй зæхх æнкъуысыди. Йæ тæссæй сырдатæ æмæ мæргътæ арвы талынгты лыгъдысты. Йæ уындæй хур дæр æврæгъты фæстæ аныгъуылд, æмæ æрдз стыр мардæрцыдау нынкъард.

Дугъон бæх саубон-изæрмаæ йæ алывæрсты зылд кæмæн нæ фæуыдаид, зæдты уыцы уæлхох быдыры залиаг цæгтæ-цæгтæй схуыссыд æмæ йæ сæрты мæргътæ дæр тæхын нæл уæндыдысты. Нæртон адæмыл дæр мæгуыры бон акодта. Сæ ныфс цуаны цæуынмæ дæр нал хастой æмæ сæ кæнæг Хуыцаумæ куывтой, уыцы æнахъинон залымæй нæ фервæзын кæн, зæгъгæ.

Уæззау рæстæг сындæггай хылди. Залым йæ хъæлæсæй ахæм тæф уагъта, æмæ дзы зæдтæ хæстæг æртæхын сæ ныфс нал хастой. Хъæды сырдатæ æмæ мæргътæ къуыдыртæ кодтой, суанг ма зайæгойтæ æмæ бæлæстæ дæр хуыскъ кæнын байдыдтой.

Уæд дын æнахуыр сау мигъ хъуынджын арсау æрбабырста æмæ æнахъинон залымы йæ быны ныфсæрста. Арвы нæрын æмæ тыхджын цæлхътæй зæххы уæлцъар скъуыдтæ кодта. Залиаг калм йæ дынджыр къæдзил арц слæууын кодта æмæ уæларвон Елиайы гæрæхтæ йæ иувæрсты цыдысты. Уалынмæ арвы тыхджын фертгывдæй залымы цæстытæ куы фæцъындысты, уæд æй зæдтæ æмæ дауджытæ æфсæн рæхысæй бæттын байдыдтой. Залым йæ къæдзилæй цъыллинджытæ кæны. Йæ цæфтæ-иу кæм æруадысты, уым-иу лæгъз быдыр арф кæмттæ æмæ æрхытæ фестад, æмæ абон дæр зæдты хъазæн фæз арф кæмттæ, лæнчытæ æмæ æрхытæй уынаем.

Схæр-хæр кодтой зæдтæ æмæ дауджытæ сæ цыфыддæр знаг залиаг калмы уæларвтæм æмæ йæ Куырдалæгоны куырдадзы арты цæхæры саусыгъд бакодтой. Йæ фæнык ын, цы денджызæй схылд, уырдаем ныккалдтой. Дон тарбын адардта, æмæ йæ уæдæй фæстæмæ адæм Сау денджыз схуыдтой.

Зæдтæн сæ хъазæн фæз Туал куы нал уыди, зæхмæ куы нал тахтысты, уæд сын сæ диссаджы хъæзтытæ æмæ кæфтытæ Зилахары нæртон адæм фæзмын байдыдтой. Абон ма сæ мах дæр бæргæ фæзмæм, фæлæ сын иуæй нал сæ мидис зонæм, аннæмæй

та сын сæ фезмæлд, сæ архæйдтытæ ныззыгъуыммæтæ кæнæм. Зæгъæм, зæдтæй райсгæ нæртон симд уыдис æртæ цæгæй, ныр та йæ дыууæ цæгæй фæсмынц, афтæмæй, дыууæ фæлдысты нысан кæй у, уый нæ ферох.

Нæртон тымбыл кафт... Ам та чызг дæр æмæ лæппу дæр сиргæ нал кæнынц. Уæлдайдæр лæппу чызджы алыварс чылыппытæ кæныныл схæцы. Ферох кодтам: ацы кафты хъуамæ лæппуйæн йæ уæрджытæй дæлæмæ йæ къæхты змæлдыл цæст ма хæца. Гуыр та — æмраст, æнæзмæлгæ, цæнгтæ та цæргæсы базыртау сæ куыст кæнынц. Дæсны кафæгæн хъуамæ йæ цухъхъайы фæдджитæ дæр ма фезмæлой...

Хайджын мын ут, кæстæртæ, ирон фарн, æфсарм æмæ æгъдæуттæй — уæд уыдзыстут амонджын.

НАФИ

ЗÆРОНД ЛÆДЖЫ САГЪÆСТÆ

* * *

Зæронд, ныхгæн дæ къæсыл ричъи,
Ныр иунæгæй, æмырæй цæр, —
Уæддæр дæ не 'рцагурдзæн ничи,
Нæ хъæуы никæйы дæ сæр.

Æцæг, дæ иунæг мастæн ма хæсс,
Æвзонгмæ ма бакæн хæлæг:
У цард зынуромæн уæззау хæс, —
Йæхи фаг дæр нæ кæны лæг.

Æцæг, вæййы ыстæм хатт ахæм,
Нæ батыхсдзæн йæхиуыл мур:
Йæ цæстытæй кæсы, цырагъау,
Лæджы хуыдалынг удмæ хур.

07.01.2006

* * *

Мæлæтмæ ничи кæны тагъд, —
Нæ зоны байрæджы йæхæдæг:
Быдыргъау, у нæ уæлхъус сагъд,
Нæ цардвæндаг та у йæ хætæн...

Йæ цæст дæ не суадздзæни уæгъд,
Фæнды дзæнхъирд уæд бон, йе мигъ уæд.
Дæ гæндзæхтæ йæ разы цæгъд,
Уæддæр нæ бакæндзæн тæригъæд.

Æмæ йæм, цæй, цы кæнæм тагъд?
Хæрæгсындзау, æрзади не 'хсæн:
У цардгæрон, быдыргъау, сагъд,
Нæ йын ис ферох кæнæ фехсæн!..

08.01.2006

РАГОН МЫСИНАГ

Рæсугъд мысинаг — сабийæн йæ митæ...
 Æрлæууыд мартъи, урс къуыбырæй митыл
 Дæ ног дзоныгъыл ерысæй бырыс, —
 Кæны дæ быны гага мит хъыррыст!

Зæрондæн та йæ цауд, йæ хин, рæумитæ
 Адзал нымбæрзы иу афон йæ митæй...
 Цы ма уыд царды — хъыг, фыдæбон, рыст, —
 Гъе уый та фестад дзоныгъы хъыррыст
 Æмæ æрбайсæфт.

21.01.2006

* * *

Мит, абонау, æнусты уардзæн,
 Нæ цард йæ надвæдыл цæудзæн:
 Хъæздыг йæ райдзаст уаты зардзæн,
 Мæгуыр йæ салд къæсы кæудзæн.

Уæд ма цы сты мæ цин, мæ хъыгтæ,
 Мæ зарæджы æнусон хъаст?
 Мæгуыры судзаджы цæссыгтæ,
 Хъæздыгæн уайдзæфы ныхас?

Æниу мæ сонт зарæг кæй тавы,
 Кæмæн у дзæнæты цъæх нæуу?
 Хъæздыгæн уайдзæф мур нæ давы,
 Мæгуыр та зарыныл куы нæу.

Æмæ ма уæд цы у Лæгдзинад,
 Цы мары а зæххыл мæ цард,
 Нæ хæссы кæд мæ дзырд Рæстдзинад,
 Дунейæн уды ныфс — мæ зард?

Мит, абонау, æнусты уардзæн,
 Нæ цард йæ надвæдыл цæудзæн:
 Хъæздыг йæ райдзаст уаты зардзæн,
 Мæгуыр йæ салд къæсы кæудзæн.

26.01.2006

* * *

Фæраз, зæронд, æппæтæн дæр фæраз!
 Æнусты рис дæ лæмæгъ уæнгтæй хъары.
 Быгъдæг куы уа, фындзы рагъау, дæ раз,
 Уæддæр ыл нæу рæстмæ цæуын дæ хъару.

Æцæг, нæ хъæуы æрдзы фæткыл дис:
 Дæ цард ысси кæд, Арктикæйау, уазал,
 Уæддæр ын быхс: фыддæр уазæлттæ ис,
 Лæджы удæн цыфыддæр их — йæ адзал.

28.01.2006

ЗЫМÆГОН РАВГ

Хъызт зымæг. Уары. Урс цæссыг — гæбына.
 Хуыцауы уд дæр нæу, зæгъынц, æфсæн,
 Æмæ ызгъæлы арвы тар гуыбынæй
 Нæ уарзон хæхтыл урс дзынгаты 'взæн.

Цæуын, кæддæрау, ме 'рвылбоны балцы.
 Æнхæлдæн, нал у ныр йæ кæрон дард.
 Æцæг, кæддæрау, нал кæнын ныр хъал цыд
 Уæрагмæ миты. Зæрдæ у æнкъард.

Мæ миднымæр æвзонджы рад фæмысын:
 Чысыл дзоныгъыл дзода митыл быр.
 Быдзы лæппутæ... Зарæг къуыппæй хъуысы, —
 Нæ цинæн нæй фæуæн æмæ цыбыр.

Куы 'рхæцы доныл айдæнирд тæгæр их,
 Уæд къахдзоныгътыл сау лæппу ныббындз!..
 Куы 'рхæссынц чындз, уæд пилтайы сæнт гæрах
 Фæцыд — йæ уæлвæд хъæутæронмæ тындз.

Нæртон зымæг!.. Цыма нæм нал цыд зæй дæр,
 Нæ сæрмæ арв хуырхы рæсуг ныцци.
 ...Фæмысын, æмæ 'рыздæхы кæпæйдæр
 Мæ зæронд удмæ рагбонты рæуцин!..

02.02.2006

* * *

Адайы ком къуыбар мигъы ныгъуылд.
Лæзæры комы дон, æппæрст быд ексау.
Мæ хуры цæст фæсхох и ныр, ныгуылд.
Лæууы мæ уæлхъус базыртыгъдæй ме 'хсæв.

Адайы цъуппау, миты бын мæ сæр.
Рæхджы уыдзынæн, салд донау, æгомьг...
Цард иу бон у, — куы ралæууы изæр,
Уæд талынг сурын хурæн дæр нæ комы.

02.02.2006

* * *

Сæурайсом Бызæй иу фæздæг цыдис,
Æмæ йыл кодтон хъоппæгцæстæй дис.
Ыстæй уæд рахызт рухс цинмæ мæ рис, —
Нæ хæхты ма æртдыхгæнджытæ ис!

27.02.2006. *Бызы цур.*

ЦÆУЫЛ НИУЫ ТЕРК?

Терк хæхты ниуы, уый æмбарын раст:
Ахиллау,й'арм, йæ цирхъы тых æвдисы.
Нæрæмонæй нæ кæнынц адæм хъаст,
Æрмæст сæ 'фтауы йе 'нæрхъуыды дисы...

Фæниуы хъал дон фæзы дæр. Цæуыл?
Ныффæсус вæййы уазалы фыр мæстæй,
Уæддæр кæуы, уæддæр куырмæй цæуы,
Раст не 'рдыт цардау, чъизи æмæ змæстæй.

19.05.2006

ЛÆДЖЫ МÆЛÆТ

Лæг нал вæййы бæрзонд нысæнттыл, —
Ныхсынынц æй фыд ран, фыд аз...
Йæ зонд, йæ раст уд ын ныссæндынц
Йæ уæнгты рис, йæ низ, йæ тас.

Зын вәййы, саг ләгау, ныммәлын, —
 Дә зәрдә нал зәггы хәцын,
 Дәхи уәд ингәны уымәлыл
 Фыд фынты сахуыр кән хәәцын.

Адзал дә цардән у йә зындәр,
 Фәлә Ләгдзинад фод дә мәт:
 Дә сәрмә макуы 'рхәсс хәерзын дәр,
 Уый нәй — ирон ләг нал дә уәд!

20.05.2006

ÆЗ НАЛ ТЫХСЫН

Æз нал тыхсын мә рын-æвдиуыл,
 Мә дәндагәй йын судзын буд:
 Мә уды 'мгарты 'рхуыдта иууыл,
 Æмә мын рухс кәнынц мә уд.

21.05.2006

АДÆМ, МЫСУТ УÆ МÆРДТЫ

*Соттиты Риммәйы номыл.
 Уый йæ фыдæлты мысы зæрдиагæй.*

Рæхджы æрпахсдзæн мән йæ хæдзæй
 Мæлæт, — йæ фæтк фæци тызмæг.
 Æмә уыздзæн афтид мә хæдзар,
 Сæрдыгон ахстонау — зымæг.

Цæрут дзы, хорз адæм, цæрут дзы!
 Ләгау дзы ма 'взарут ыстонг;
 Хæрзæгау уәд уә ныхас уддзыд,
 Уæ хъуыды — дардуынаг, бæстон.

Мә дзырдән арфә нәу йә нысан,
 Фәлә хæрын мә зынтәй ард:
 Йә мæрдты ләг фæрнәй куы мыса,
 Аивдәр вәййы уәд йә цард!

24.05.2006

ХУДАГ УАВАР

Цард нэ йæ хæртæй куы спух кæны,
«Буд хæринаг» нын уæд сир у.
Нал у мæ уæнгты бон дугъ кæнын, —
Хъавгæ ма гакки-гакк сирын.

08.06.2006

БУЗНЫДЖЫ НЫХАС ТОТЫККАТЫ ВАЛЕРИЙÆН

*Мæ удхæссæджы мын фæсырдта
йæ улы курдиат, йæ карды комæй.*

Дæ царды зын мæ удмæ хъары, —
Фæци дзыллæты раз дæ хæс:
Тыхст адæмæн дæ ныфс, дæ хъару
Дæ армы, уддырагъау, хæсс!

Сæ сæрыл хъыз зылынæй, растæй,
Сæ цæрæнбон — æдзух дæ мæт...
Мæлæтæй цал тыхст улы байстай,
Дæ улы уал амонды уæд!

16.06.2006

МЫСЫН МÆ СУДЗГÆ МÆРДТЫ

Дæ судзгæ мард æввахс куы уа ныгæд,
Дæ риссаг удæн мард нæ уыдзæн уæд:
Кæсдзынæ йæм æрхуым цæстæй æрвылбон,
Дæ цард уыдзæн фæрныгæй дæр дывыдон.

Цы уына цæст, уый зæрдæйæ нæу рох:
У мард хæрзæг, уæд цин æмæ фыдох
Кæндзæн æмвынг дæ зæрдæйы йæ фарнæй,
Куы уа рæвдыд дæ цæссыгæй, дæ армæй.

22.06.2006. Хæсты райдиан.

ДЗЫППЫ ТЕЛЕФОН

Нæ ныхæстæ — мæнг дам-думты уæтæр,
Хъуыдыйæн — бæхæй хæрæгмæ æрхизæн,
Фæлитой лæг ма 'рымысыд уæддæр
Дзыппы телефон тутт бæр-бæр, сæрнизæн.

Æвдæлон дзураг нал кæны фынæй,
Фынæйæ дæр йæ къæдз æвзаг фæныхы.
Ирвæзæн дзы мæрдты бæсты дæр нæй:
Нæ хъуыды рамард, рападдзах мæнг ныхас.

Нæ уæлдæф — над дыв-дыв, хъæрахст, дзырдæй,
Мæнг тауыс, дамæй, сау хæрам, фыдгойæ.
Нæ дзыппы та, дзырдмондаджы цыртау,
Ис телефон!.. Нæ къæдз æвзаг ыл хойæм.

Дзыппы телефон!.. Дамты къуыртт, бæр-бæр.
Ысси нæ уæлдæф дам-думтæн сæ хæтæн.
Тæхуды, лæг куы бамбарид: дзырд дæр
Кæй ары уд, йæ хъæбулау, æвгъæды.

24.06.2006

НЫЙЙАРÆГ ЗÆХХ

Шамилæн мысынæн

Ысхæмпæл и мæ рагбонты уæтæр,
Цы уыди, уымæн нал зыны йæ фæд дæр.
Зын мын у, фæлæ ныр зыны йæ фæд дæр:
Дзæгъæлы хастам уаз зæдтæн нывæндтæ.

Хæмпæл... Æрбадæн нал баззад зæххыл:
Ныггæндæг кæрдæг, къæйтыл дæр ныггалиу.
Мæ рох уæзæг мын, хъарæгау, зæгъы:
«Хъæбул, мæнмæ дын къахвæндаг дæр нал и!..»
Цы ма кæнон, мæ хорз кæстæр, зæры бон?

29.06.2006

НЫХАС ГЫЦЦИМÆ

Гыцци, уыдтæн дæ цумагæнæн, рог:
Нысан — дæ амынд, тахтæн æм, æхст фатау.
Зæронд дæн ныр, æмæ та маст ысног:
Дæ сабийæ лæггад нæ зоны, мадау.

Хæрзиуæгæн рæдау æмгъуыд нывæнд,
Уæд байдзаг вæййы сонт хъуыды æфсæнттæй.
Йæ афоныл нæ бакодтай дæ фæнд,
Уæд сис дæ къух дæ аивдæр нысæнттыл.

Æдылйы æмбисонд мыл æрцыд:
Фæтыхсти, уæд æрбаймысы йæ мады.
Фæкæны йын мæрдтæм та хистæй цыт,
Фæлæ цæстмæ ми хорзыл нæу нымады.

Гыцци, нæ фæдæн сайджытæн лымæн,
Къæмдзæстыг дæн дæ уды раз æппæтæй, —
Мæ масты сæр дæр уый куы у, мæнæн
Ысцух кæй нæй мæ къæмдзæстыг, мæ мæтæй.

Гыцци, кæны зæххыл æппæт зæронд,
Цард дидинаг æрмæст уысммæ æфтауы,
Фæлæ уæлæуыл, цалынмæ цæрон,
Уæдмæ уыдзæн мæ удрабын дæ дауæн.

03.07.2006

ЗÆРОНДЫ КАТАЙ

Мæлæт?.. Нæ дзы тæрсын, — фæцардтæн
Æнус, цы ма вæййы æндæр!..
Тæрсын, куы уа нæ фæстæ дарддæр
Цæуын нæ кæстæртæн зындæр...

11.07.2006

НЫХАС МЕ 'МГАРМÆ

Букуылты Алыксийæн

Уæ, ме 'мгар, баистæм æмзæронд, —
Æмæ ныффæрсудзæм къуымæл,

Кæд нæм уæд нал дзурид нымæр зонд:
«Зæронд, ныр афон у, ныммæл!..

Фæцу æцæг дунемæ заргæ!
Æниу дзы кæцы у æцæг?..
Фыдбылыз нæм ысси хæдаргæ,
Хæрзæбон дзы нæ ары лæг!

Уæддæр мыл сонт дуне ныцъцъæх и:
Нырма, дам, цæр, дæ сæфтыл рай!
Тæхуды, иу уысммæ нæ зæххыл
Æваст, сæрддон митау, æртай!

11.07.2006

КЪÆВДАБОНЫ САГЪÆС

Уары, уары. Уалдзæг-иу куы уарыд,
Гъеуæд-иу мæ мад йæхицæн зарыд:
«Фæззæг хуымтæй рацæудзæни хоры зæй!..
Зæры бон мæм тынтæй-тынгдæр хъары:
Ницы фæдæн æз мæ мадæн хорзæй!..

Ницы, ницы... Кодтон-иу æмгъуыдтæ,
Фæлæ-иу фæраздæр уый йæхуыддæг:
Асæй дæр мæ, сабийау, рæвдыдта.
Мæн æгънагæн йе тары ныххуыдта, —
Рагбонты йæ цæссыгæй æвдылд дæн.

Сонт лæшпу, бæлцдон... Уыд мад мæ фысым..
Худинаг, — ныгуылд хурау, кæй мысын
Æз мæ мады, сабийау, зæрондæй..
Дардæй мæм йæ фæлмæн хъæлæс хъуысы:
«Саби мадæн зæры бон дæр сонт у...»

Уары, уары. Арвы сыг лæдæрсы..
Рагон маст мын ме стад уд æвдæрзы:
Ницы фæдæн æз мæ мадæн хорзæй!..
Ницы... Æмæ цæсты бын нымæр сыг:
Батад, митау, сау бонты мæ хоры зæй..
20.07.2006

ДЗУАПП АППАЛОЙ ПОЭТЭН

*Куыйтæ рæйынц, зæгъыс? Ссардтай бæллæх:
Иу бон сæ бон у, дæуæн та — æнус!*

Куыйтæ рæйынц, зæгъыс?.. Уый нæу бæллæх:
Чи нæ лæг рацæуы, чи та — кæлæх.
Афтæ нæ 'рыссы нæ царды куырой:
Иуæн — фыдбылыз, уæд иннæмæн — амонд.
Куыйтæ та хъуамæ хæрзæгыл рæйой, —
Уый сын сæ хъысмæтæй рагæй у амынд.

Уадз сæ!.. Дæ фæндаг дæ нысанмæ дар,
Ивæд хуыздæрмæ дæ цуры æвзæр дæр!..
Бонтæ — хъызт бонтæ, у де 'хсæв мæйдар,
Сис-иу уæд д' армы, цырагъау, дæ зæрдæ!
Рухс у дæ нысан! Ныр цу æмæ цæр!
Зæрдæ æмыр ма уæд, цæст та — мæцъæл!
Зар æмæ цæр!

26.07.2006

НЫСТУАН МÆХИМÆ

Зæронд, æрдзæй лæгæн у амынд:
Ис къахдзæф д' авдæнæй дæ цыртмæ;
Фыдæбон, хъизæмар — дæ амонд;
Дæ цин — æрвæрттыздау, ысдырдмæ.

Æмæ дæхи цы фæнды марай,
Уæддæр нæ аивдзæн дæ хъысмæт,
Фæлæ йыл хъæц! Нæ хъæуы марой, —
Дунейæн ратт дæ уд æххуысмæ.

Цы ма баззад дæ туджы тавсæй,
Ды уымæй, — чи цыфæнды дзура!.. —
Нæ Иры сидзæр хæхты бафсад,
Зæрæхсиды сæруæлдай хурау.

Рæвдау кæрдæджы цъупп дæр батæй;
Нæ Иры зæхх, æцæг, гуыххæл у,
Фæлæ йыл, хуры тынау, батай, —
Адзалаен ратт æрмæст дæ хæлур!

25.07.2006

ÆРХÆНДÆГ НЫФС

Дæ цонг сисын куы нæуал уа дæ бон,
Æдæрсгæ кæртмæ ацæуын — дæ хъару,
Уæд-иу æй зон: фæуынхъус у дæ бон,
Дæ мад мæрдты йæ маст Хуыцауæн хъары...

Æмæ-иу хъæп!.. Фæстаг ныфсау нымай:
Нынныгуылдзæн рæхджы дæ цæсты хур дæр,
Фæлæ та ног уæддæр æрцæудзæн май, —
Нæ бастъæлдзæн зæххыл дæ фæстæ мур дæр...

27.07.2006

НЫХАС МÆЛÆТЫ ТЫХХÆЙ

Мæлæтæй нæй зæххон лæгæн ирвæзт,
Ыстæй нæй йемæ бадзурæн æмгъуыдыл.
Тæрс дзы, тыхс ыл, кæн-иу ыл мæт, æрмæст
Йæ тасæй зæхмæ ма 'ртасæд дæ хъуыды!

Гуыбыр хъуыды гæбæр лæгæй — фыддæр:
Нæй, сохъхъыр цæстау, басусæг йæ цаудæн;
Æмæ дæ мæлæт уымæй к' уа, уæддæр
Дæ хорз ном макуы, ма сфыццаг кæ даутæн!

Ыстгæлы-иу тæхгæ-тæхын æрцахс,
Дæ дуне уæд фæрныг æмæ сæуарæх.
Хæрам дæ цурмæ макуы 'руадз æввахс;
Рæвдауынай, хъазуатмæ цæуын арæхс!

Ыстæй... Ыстæй Хуыцауы 'мсæр зæххыл
Куы уай, уæддæр дæ хъузон у фыд адзал, —
Æмæ æваст сæурайсомы цъæхыл
Дæ удрæбын къæрттих ныууыдзæн уазал.

Зæххон лæгæн мæлæтæй нæй ирвæзт, —
Фыд азарæн цъæх айнаг дæр нæ лæууы.
Фæцу мæрдтæм, нæртон лæгау. Æрмæст
Ныууадз дæ уд, дæ сонт хъуыды уæлæуыл!

08.08.2006

БИЦЪОТЫ Гриш

ÆМБАЛЫ МЫСГÆЙÆ

РАЗНЫХАС

æстаг азты «Мах дуджы» æнувыд кæсджытæ бафиппайдтаиккой журналы автор Закаты Алыксийы. Нæ сабийы бонтæ иумæ Ставд-Дурты хъæуы арвыстам, скъолайы иу къласы ахуыр кодтам. 40-æм азты кæрон нæ дыууæты бинонтæ дæр æндæр хъæутæм ралыгъдысты. Уый фæстæ йыл бирæ азты дæргъы маæ цæстнал æрхæцыд. Нæ ахуыры азтæ фæсте аззадысты, куысты рæстæг ралæууыд æмæ та кæрæдзийы ныхасмæ агурын байдыдтам. Алыкси каст фæци Цæгат Кавказы хæххон-металлургон институт, акуыста Сомихы республикæйы, Садоны æрзæткъахæнты, нæ сæйраг горæты заводтæй цалдæры... Æмбæлдыстæм æмæ иу æм разынди уды фыдæбонæй бавзаргæ дзуринагтæ.

Завод ОЗАТЭ-йы кусгæйæ йыл фыццаг азтæ куыд атахтысты, уый дзæбæх дæр нæ бафиппайдта. Мæнæ ныры рæстæг æхца æппæт-алцæмæн барæн сси æмæ зын бауырнæн у, æрыгон инженер Алыкси, йæ мызд цы у, цас сахаддзæн, ууыл хъуыды дæр кæй никуы акодта, уый. Цавæрдæр конструкцийы хай цæмæй фæнывылдæр уа, йæ аразæн æрмæг фæстауæрцгонд цæуа æмæ æфтиаджы гуырæнты суадон басгуыха, уыцы бæллиц ыл базыртæ сагъта.

Алыксийы ныхæстæ мæ-иу фæцагайдтой, фæзынди мæм, заводы кусæг инженеры сурæт иучысыл æвдыст кæм æрцæуа, ахæм очерк ныффыссыны ныфс. Æмæ йын бакой кодтон, зæгъын, куысты рæстæг дæ цуры балæууон, уæ цехты уæлдæф цы ад кæны, уе станокты зæлланг уынæртæй хъустæ куыд бамыр ваййынц, уыдæттæ банкъарон — кой дæр мæ не суагъта.

Афæдз æмæ æрдæгæй фылдæр цæуы, афтæ йе 'цæг дунемæ ацыди Закаты Афайы фырт Алыкси. Дæ зæрдæбындæр зæгъинагтæ кæмæн нæ бавгъау кæндзынæ, дæ рыст, дæ тыхст дын чи бамбардзæн, ныфсы ныхас кæмæй фехъусдзынæ, уыцы удæнхæстæг стæм адæймæгтæй мын уыдис. Афтæ мæм касти, цыма йæ хорз зыдтон, йæ царды хабæрттæй мын æмбæхст фæсвæды ницуал аздад. Мæ зæрдæ мæ фæсайдта.

Хицæй æппæлыны хуызы куы рауайа, зæгъгæ, йæм йæ царды кæцыдæр хабæртты кой никуы рауади. Чи зоны, зæрдæрысты гуырæн-иу ын басгуыхтысты æмæ хъуамæ рохуаты базада-иккой.

Йæ удæгасæй базонæн кæмæн нæ уыди Алыксийæ сæ бинонты царды хабæрттæй, уыдон базыдтон йæ цардæмбал æмæ йæ чызджыты ныхæстæй.

Хистæр фæлтæрæй райдайгæйæ, ацы бинонты царды цы ивдзинæдтæ цыди, цы бавзаринагтæ сæм æнхæлмæ касти, æрмæст уыдон дæр фаг сты, цы уæззау рæстæджытæ-иу скодта, уымæн ирд æвдисæнтæн.

Фæстаг ссæдз — фондз æмæ ссæдз азы дæргъы хистæр фæлтæрты минæвæрттæй бирæтæ зæрдæдзæф фесты, афтæ тагъд хæлдысты советон царды бындуртæ. Цыдæр уылæнтæ дзы цæст ахсгæ дæр нæ кодта, æмбæхст ивылæнтыл калдысты æмæ мæм цыма ницы бар дарынц. Гъе, æрмæст ацы бинонты царды уыцы азты цытæ æрцыди, уыдон мын цæстуынгæ æргом куы систы, уæд мæм иувæрсты ивылæг царды уынæрæй цыдæртæ хъарын байдыдта.

* * *

Сфæлдыстады тæваг Алыксимæ фæзынди, Камбилеевкæйы астæуккаг скъолайы ма куы ахуыр кодта, уæд — фыста æмдзæвгæтæ. Фæлæ мæм уыдоны тыххæй бæлвырд зæгъинагтæ нæй, уæвгæ мын кæддæр йæхæдæг дзырдта, Мамсыраты Дæбе йын йе 'мдзæвгæтæ кæй касти æмæ сæм ныхас кæй рауади.

Алыксы чиныг уарзта, цы-иу бакасти, уый тыххæй йæм-иу разынди зæрдæбын дзуринагтæ. Чиныг ын хиирхæфсæн фæрæз нæ уыди — царды ахсджиаг фарстатæй-иу ын кæцызæрыл аны-хас кæныны фадат радтаид. Алы хъуыддагмæ дæр ахсджиаг цæстæй касти. Раздоджы хъæуы хæдзар куы сарæзта, уæд мыдыбындзытæ дардта. Æмæ бацагуырдта æвдадзы хосæн агургæ мыд фæлдисæг бындзыты тыххæй чингуытæ. Мыдтæ-дарæг, загъта, хъуамæ чыргæдтæ дæр йæхæдæг араза. Æппæты хуыздæртыл нымадта сусхъæд фæйнагæй конд чыргæдтæ. Ахæм фæйнагæн йæ кой дæр никуы уыди æмæ, цы хуызы йын самал кæнæн ис, ууыл ныхъхъуыды кодта. Архайдта, цæмæй мыдыбындзытæ дарынмæ æз дæр мæ хъус æрдарон. Иу къорд чыргæды, дам, дын сарадзынæн. Уыцы куысты ахсджиагдæр сусæгдзинæдтæ мын дзырдта.

Æрдз бирæ уарзта. Сæумæрайсомты йе уæнгтæ аивазынмæ цыди горæты сæрма нæзыджын къохтæм, санатори «Осетия»-йы терренкурмæ. Цуаны цæуыныл фæцалх ис, фæлæ, бирæ сырдатæ амарон, зæгъгæ, уыцы зæрдæйæ нæ — йæ фæллад-иу суагъта цуаны фæндæгтыл цæугæйæ дæр.

Дæбе йын йæ фыццаг сфæлдыстадон къахдзæфтыл куыд зæрдиагæй бацин кодта, уый кой рауади йæ цардæмбал Езетæмæ дæр. Фыссæджы бахуыдтой Камбилеевкæйы хъæумæ, фембæлдмæ æрцыдысты хъæуккæгтæ, скъоладзаутæ. Алыксы уыцы бон сæхимæ нæ уыди, фæлæ йын сæ къласы лæппутæй иу, йæ хорз æмбал, йе 'мдзæвгæтæй цалдæр бакасти. Æмдзæвгæты автор йæхæдæг уым кæй нæ уыд, уый базонгæйæ, Дæбе бафæдзæхста, цæмæй йæм Алыксы Фысджыты цæдисмæ æрбацæуа. Æмæ йæм куы 'рбацыд, уæд ыл зæрдиагæй бацин кодта зындгонд фыссæг. Йæ роман «Хъæбатырты кадæг» уыцы рæстæг рацыдис æмæ йæ адæм хæлофæй æлхæдтой, къух-къух цыдысты чингуытæ. Хъуыды ма йæ кæнын, мæхæдæг уыцы рæстæг нæ хæдзары хистæртæн хъæрæй фæкастæн «Нарты каджытæ» дæр æмæ Дæбейы роман дæр.

— Мæскуыйы Литературон институтмæ дæ арвитдзыстæм, — лæппуйы зæрдæ барухс кодта Дæбе. — Рæстæг бирæ нал ис æмæ дæхи бацæттæ кæн.

Алыксийæн исдуг сдзурын дæр йæ бон нал уыд... Астæуккаг скъола сызгъæрин майданимæ каст фæци, Цæгат Кавказы хæххон металлургон институтмæ цæттæ кодта йæхи.

— Мæскуыйы ахуыр кæныны фадат мын нæ фæуыздæн, — къямдзæстыгхуызæй загъта. — Мæ мадæн иунæг дæн... Колхозы кусы... Тыхстытæ баййафæм. Чи мын æххуыс кæна, ахæм мын ничи ис.

— Мах дæм нæ хъус дардзыстæм, — ныфсытæ йын æвæрдта Дæбе. — Фысджыты цæдисæн йæ амал цы уа, уымæй дын æххуыс кæндзыстæм.

— Мæ зæрды ам Хæххон-металлургон институтмæ бацæуын ис, — загъта Алыкси.

— Хорз институт у, фæлæ, Мæскуыйы Литературон институты куы сахуыр кæнай, поэт дæ куы рауайа, уæд... — разæнгард æй кодта Дæбе.

— Æвзæр поэт мæ куы рауайа мыййаг... — дзырдта Алыкси. — Фæлтау, хорз инженер куы суон, уæд хуыздæр...

Алыксийы фыд Афайы æрцахстой 1937 азы. Уæд цардысты Елхоты. Фыд куыста райфæлхасцæдисы сæрдарæй. Уыцы рæстæджы районмæ цы товартæ ластой, уыдоны сæрмæ адæмæй истой дзидза, хъуын, æйчытæ...

Иуахæмы республикæйы фæлхасцæдисы сæрдар Афайæн радта пианинæ. Елхоты бынатыл нæма сæмбæлд, афтæ Афайы цур алаууыди æнæзонгæ лæг æфсæддон дарæсы. Радта йæм республикæйы фæлхасцæдисы хицауы къухæй фыст гæххæтт. Уый фыста Афаймæ, цæмæй пианинæ æфсæддонæн радта. Уый фæстæйы хабæрттæ æмбисондæн хæссинагау рауадысты. Чидæр Афайы алы къахдзæфмæ дæр йæ хъус дардта æмæ, пианинæйы тыххæй фыст гæххæтт Закайы-фырт сæ хæдзармæ кæй ахаста, уый дæр базыдтой. Хæдзары хицау кæмдæр уыди, уæд сæм фæзынди æнæвдæлон, хъуыддагхуызæй лæг, уыцы гæххæтт бацагуырда. Хæдзары æфсин æппындæр ницæуыл фæгуырысхо æмæ гæххæтт радта.

Афай къуырдзæвæны бахауди — пианинæ дæр нал разынд, хицауы къухæй фыст гæххæтт чи ахаста, уый дæр нал рабæрæг. Закайы-фырт знаггадгæнæджы бынаты абадти æмæ йæ аластой, фæстæмæ кæцæй нал здæхтысты, уыцы ранмæ.

Аликыл уæд фондз азы йеддæмæ нæма цыдис. Уæдæй фæстæмæ Настя æмæ йæ æнахъом саби тухæйнаг фесты.

Сæ тугхæстæг сæм фæзынди, тарст сылгоймагæн ныфсытæ февæрдта. Загъта: Афай ницы аххосджын у æмæ йын цалынмæ тæрхон нæма рахастой, уæдмæ хъуыддагыл æрзылын хъæуы.

Сæ дарæг цæмæй суæгъд уа, уый тыххæй та хъуамæ мацæуыл бацауæрдой. Æмæ ницæуыл бацауæрста Настя — Елхоты сæ хæдзар ауæй кодтой, йæ аргъ ын радтой хæрзгæнæгмæ.

Мад йæ æнахъом сабиимæ цæрынмæ ацыди йæ ныййарджыты хæдзармæ Ставд-Дуртæм. Æвадат къуындæг хæдзары цардысты тухитæгæнгæйæ. Уалынмæ хæстæй сыздæхти Афайы хистæр æфсымæр, мад æмæ фырты сæхимæ акодта. Ам фылдæр къуымтæ уыди, фæлæ — чысылтæ, бинонтæ — цалдæр. Настя æфсæрмы кодта йæ хистæр тиуæй, фæлмæцын сæ кæнæм, зæгъгæ, æмæ Горæтгæрон районмæ Сæлхимæ ралыгъдысты: йæ хотæ æртæйæ дæр ам цардысты, æмæ, уыдоны руаджы исты амæлттæ кæндзынæн, зæгъгæ, йæм уыцы ныфс разынди. Хотæй уал сæ иуы хæдзар суазæг кодта.

Афай цасдæр фæци Къодахджыны лагеры, уырдыгæй йæ аластой Рыбинскмæ. Уыдаттæ æрæджиау базыдтой. Уæд дзы хæдзармæ ницы хъуысти. Кæддæр сыл сæмбæлди, сæ дарæджы сæфты хабар фыст кæм уыди, уыцы сау гæххæтт. Сæ тугхæстæг сæм йæ фындз дæр нукуал æрбавдыста...

Настя хъазуатонæй куыста колхозы. Кæддæр сын радтой сахъарикъул хæдзар. Сæ иу къуымæн — фæйнæг пьол, иннæ зæхбын.

* * *

Ставд-Дурты скъоламæ-иу фæсхæсты азты дæр кæцæйдæрты æрхуыдтой ахуыргæнджытæ. Сæ фылдæр, уыцы куысты фæлтæрд чи нæ уыди, ахæмтæ. Дæсны кусджытæ хæсты быдырты баззадысты.

Алыкси йæ сæлхийаг ахуыргæнджытæй кæмæйдæрты бузныг уыди. Уырыссаг æвзаджы ахуыргæнæджы кой-иу уæлдай æхсызгондæрæй ракодта. Мæ диктанттæ мын-иу, загъта, куы срæстытæ кодта, уæд-иу йæ къухæйфыст ныхъхъулаеттæ — сæдæ рæдыдæй-иу дзы къаддæр нæ разынди. Уæддæр ыл ахуыргæнæг никуы бабылысчыл кодта. Амыдта йын, йæхиуыл куыд хъуамæ куса, каникулты рæстæг æй цытæ бакæнын хъæудзæн, уыдаттæ.

Ацы скъолайы хорз библиотека уыди. Лæппу чингуытæ хаста сæхимæ æмæ сæ касти. Касти хъæрæй, йæхи дзыхæй загъд алы дзырд, алы мыр дæр куыд хъуса. Куыдникай цæст ыл æрхæца, афтæ-иу ацыди сæ цæхæрадонмæ æмæ-иу бæрзонд нартхоры

хуымы бафæсвæд. Хъæрæй касти чингуытæ мидæгæй хæдзары дæр. Сюжеты нывæзтмæ æнæмæнг йæ хъус дардта. Дзырдты аууон æмбæхст хъуыдытæ бамбарынмæ дæр тырныдта. Афтæ сын амыдта ахуыргæнæг. Чиныджы мидис-иу йæхи нымадæй куы бамбæрста, уæд-иу райдыдта йæ уæззау куыст кæнын: цæй гæххæтт уыдис уæд, ссардта-иу газет æмæ-иу чиныджы текст фыста газеты рæнхъыты æхсæнты. Ныр та дзырдтæ раст рафыссыныл архайдта.

Фесты сæрды каникултæ, райдыдтой та сабитæ се скьоламæ уайын. Æмæ та сæ иуахæмы уырыссаг æвзаджы ахуыргæнæг бафтыдта диктант фыссыныл. Бакасти Аличы куыст. Аст рæдыды йеддæмæ дзы не ссардта! Ныррухс йæ зæрдæ, йæ цины цæссыгтæ æруадысты. Аличы æмбисонд дзырдта ахуыргæнджытæн, йæ тетрадь ын æвдыста ахуырдаутæм, ома, Аличы фыдæбон сыхах дæр зонут, фæзмут æй.

Лæппуйы удæн чиныг садджын, сæ кæсынай нал æфсæст. Иу уалдзыгон æнæвдæлон рæстæг Аликæн йæ мад бафæдзæхста: «Бел райс æмæ цæхæрадоны зæхх скъах, цалынмæ нæма фæрæджы, уæдмæ истытæ фæдæлсыджыт кæнæм».

Цасдæр рæстæджы фæстæ мад ауади цæхæрадонмæ, фыртæн цы бантысти, зæгъгæ. Цæвиттон, лæппу белимæ куы фæцæйцыд цæхæрадонмæ, уæд йæ цæст æрхæцыд газетыл æмæ йæ йемæ айста. Æмæ йæ ныр газет кæсгæ баййæфта, иунæг белгом дæр нæ сæппæрста...

Æнувыд уыди Алик æппæт предметтыл дæр, æмæ 8-æм кълас каст фæци иттæг хорз бæрæггæнæнтимæ. Йæхицæй ныббуц уа, ахæмæй йæм ницы раиртасæн уыди. Афтæ йæм касти, цыма фаг нæ фыдæбон кæны, цыма йын хъулон митæ акæнынц ахуыргæнджытæ.

Гъе, 8-æм къласæн фæлварæнтæ лæвæрдтой, уæд ын сæ къласы лæппутæй иу афтæ: «Химийæ дæ афæдзы бæрæггæнæн рауади «2»!» Алик йæхæдæг сайын нæ зыдта, цыфæнды ныхас дæр æцæгæн иста. Æмæ, химийæ фæлварæн куы лæвæрдтой, уæд скьоламæ нæ фæзынди. Скьоламæ æввахс цардысты æмæ йæм химийы ахуыргæнæг, грекъаг Ферисов сæ хæдзармæ æруади, афарста йæ:

— Детка, ты почему не пришел на экзамен?

Алик æм къæмдзæстыгæй скасти, загъта:

— Вы же мне годовую «двойку» поставили.

— Кто-то тебе сказал неправду и ты в это поверил...

Дабеймæ фембæлды фæстæ ирон чингуытæ фылдæр кæсын байдыдта. Сæ къласы майдантæ æртæйæ кæй райсдзысты, уый рагацау рабæрæг. Сæ иу — йæхæдæг. Иннæ дыууæ æппæт предметыл дæр «фæуæлахиз» сты, фæлæ сын сæ мадæлон æвзаг сәнæзонгæ, сæцæгæлон. Æмæ ирон литературæйæ сæ сочинитæ куына фæрæстмæ уой, уымæй сын тæссаг уыди. Фæлварæны рæстæг сæ иу сбадти Аличы фæстæ. Лæппу йæ тетрадь афтæ сæвæрдта, чызгмæ дзæбæх куыд зына. Чызг йæ размæ бадæджы куыст йæхи тетрадмæ рафыста. Аликæн ма рæстæг аздади æмæ иннæ чызгæн æндæр темæйыл сочинени ныффыста æмæ йыл æй сæмбæлын кодта.

* * *

Алыксы завод ОЗАТЭ-йы бирæ азты дæргъы фæфыдæбон кодта. Уыцы рæстæг æрымысид йæ цардæмбал Езетæ:

— Куыста заводы конструкторон хайады хицауы хæдивæгæй, уый фæстæ техникон цæстдарды хайады хицауы хæдивæгæй. Уыди эксперименталон цехы хицау. Уæд Китайы фæзы цардыстæм. Алик куыстыл афтæ æнувыд уыди, æмæ йын заводы йæхимæ азилены æмæ баулæфыны фадат куы уыдаид, уæд, æвæццæгæн, хæдзармæ арæх не 'фтыдаид. Заводæй-иу рацыди фæсæмбисæхсæвты, горæты-иу машинæ змæлæг нал уыди, æмæ-иу фистæгæй нæ хæдзармæ æрцыди. Дыууæ-æртæ сахаты-иу афынæй кодта æмæ та-иу сæумæйæ атындзыдта йæ куыстмæ. Бадис ыл-иу кодтам: «Уæ заводы кусджытæй ма, æвæццæгæн, чидæртæ фæскуыст афæстиат ваййынц исты ахсджиаг хъуыдæгты фæдыл, фæлæ, хæдзарæй кæй рацæуынц, уый сæ никуы ферох ваййы...» Нæ ныхæстæ нын хъусгæ дæр нæ кодта, йæ ахуыр нæ хæлдта æмæ йыл мах дæр нал дис кодтам.

Бинонтæй йын, æвæццæгæн, йæ хистæр чызг Людæйæ ныхасæмбалдæр ничи уыди. Чи зоны, уый дæр, йæ фыды фæзмгæйæ, уыцы институт каст кæй фæци, иумæйаг дзуринæгтæ сæм-иу кæй разынди, уый тыххæй. Фыд йе 'ртæ чызгæй хъулон-уарзт никæй кодта. Людæ хистæр уыди, уый цардвæндагыл фæцаразын хъуыди æмæ йæм йæ хъус тынгдæр æрдардта.

Фыд ОЗАТЭ-йы заводы куы куыста, уыцы азтæ мысыди Людæ дæр:

— Фæндыди мæ-иу, йæ куысты йын зæрдæрухсы хос цы басгуыхы, кæнæ-иу цæуыл батыхсти, уыцы бæлвырддзинæдтæ

зонын. Аивæй-иу æм ныхаскъахæн фарстатæ лæвæрдтон, фæлæ никуы бадзырдмондаг. Йæ куысты кой-иу кæддæр æнæ скæнгæ нæ фæци, сæ кусджытæй искаймæ телефонæй дзургæйæ æмæ дзы-иу цыдæр бæлвырд бæрæг ныхæстæ схауди. Гъе, уыцы чысыл тæппытæ, чысыл скъуыддзæгтæм гæсгæ йын-иу базыдтон йæ зæрдæахаст, зæрдæрухс кæд баййафы, масты хай кæд бавæййы... Уæвгæ нырхæндæг уа, уый онгты йæхи нæ уагъта. Психолоджы курдиат ын æрдзæй лæвæрд уыди. Зæгъæм, æвæстиатæй лыггæнинаг ахсджиаг хъуыддаг ын йæ бæрны бакодтой, цыбыр рæстæг ын-иу радтой... Уыцы æмгъуыдтæ йæм нымады дæр нæ уыдысты, графиктæаразæг, дам, сыл йæхæдæг сагъæс кæнæд, æнæхуыссæг æхсæвтæ æрвитæд. Мæ фыд-иу æркасти йæ гæнæнтæ, йæ авналæнтæм, ахсджиаг куыстыл-иу дзырдта былысчылæй, ома, дæлæ кæнай, уæлæ кæнай, æнæ саразгæ дын нæй, зындæр хынцинагтæ хынцын дæр нæ-иу бахъуыди... Заводы кусджыты ахастдзинæдтæ тынг вазыгджын вæййынц — зæрдæхудтытæ, хæрæмттæ, хъæлæбатæ. Æмæ сæ-иу кæддæрты мæ фыды уæззау зондæй цæуæг ныхасы сæр бахъуыди.

Уæды рæстæджыты бæстæйы заводтæ фидар бæстытæ уыдысты куыстадон ахастдзинæдты руаджы. Ацы заводæй Закайыфырты арæх æрвыстой алы горæттæм командировкæты. Йæ хистæр чызг 6-æм къласы куы ахуыр кодта, уæдæй фæстæмæ йæ хонын байддыта йемæ. Æмæ-иу алы хатт дæр æрзылдысты горæты цымыдисагдæр бынæттыл, æлхæдтой чингуытæ. Иумæ уыдысты Киев, Ташкент, Керчь, Горькийы, академгородок Новосибирсчы.

Ташкенты йæ хабæрттæ сарæзта Алыксы æмæ Людæйы ахуыдта горæты сæйраг фæзты зараг фонтантæм байхъусынмæ. Цалдæр слесыры баййæфтой фонтантимæ архайгæ. Сæрд фæцæйфæуд кодта æмæ, загътой, алы аз дæр ацафон нал фæзарынц. Змисджын бæстæ у, змисæмхæццæ донæй байхсийынц æмæ сæ зарæг мыртæ нал райхъуысы. Алыксы слесыртимæ фæныхæстæ кодта, уый фæстæ ацыдысты сæ къантормæ, бирæ азты фаг чи суыдзæн, ахæм æндонæхсыст æрмæджытæй зæрдæ бавæрдта сæ хицауæн. Фæлæ, йæ ныхасæн хицау разындзæн, уый сæ нæ уырныдта. Уæд Алыксы завод «Оргпримтвёрдосплав» куыста, уырдыгæй йæхæдæг Ташкентмæ фæласта хъæугæ æрмæджытæ...

Горькийы горæты автомобильтæ уадзæн заводы Алыксы

базыдта, сæ бензинцъиарæнты фæрсудзæнтæ куыд тагъд хæлдысты, уый, лæмбынæг ын сбæрæг кодта йе 'фсæнттæ. Йæхæдæг сын нылласта ног фæрсудзæны проект, бакуыстой йыл, уадзын сæ байдыдтой æмæ сæ хæрдзтæ иу æмæ æрдæг хатты фæкъаддæр сты. Алыксийы æрхъуыдыйы аргъ, йæ фыдæбон банымадтой. Комкоммæ йын йæхицæн æхца радтой, уыцы фадат сын нæ уыди. Машинаæ йын лæвæрдтой, фæлæ йæ нæ бакуымдта.

Уыцы рæстæджы йæхимæ æрбафтыди, тынг базилинагтæ чи уыди, ахæм «Жигули». Гуырысхо нæ кæнын: Алыкси цин æвзæрстаид, машинæйæн йæхи къухæй хъæугæ хæйттæ кæй сараздзæн, йæ арæхстдзинад равдисынæн ын æвæджиауы фадат кæй фæци, уый тыххæй. Сног æй кодта æмæ ма йын бирæ рæстæг фæтылди...

* * *

Фарн иу фæлтæрæй иннæмæ куынал фæцæуы, уæд мæгуирады замантæ ралæууынц.

Сæлхийы цæргæйæ мад æмæ фырт хæдзары хицау куы баисты, уæд сæм Ставд-Дуртæй ссыди Алыксийы мады фыд Тæкка, семæ царди, æххуыс сын кодта. Скъолайы ахуыргæнджытæ лæппуйæн зонындзинæдты дунемæ фæндæгтæ арæзтой, йæ зонынджын дада та йын æрвылбоны цардызмæлд æмбарынгæнæг уыди.

Ивгъуыд рæстæджы царды нывтæ-иу ауайын кодта Тæкка сабийы цæстытыл. Садоны æрзæткъахæнтæ бельгийæгты къухы куы уыдысты, уый койтæ дæр æм-иу рауади. Уыдоны дуканиты-иу балхæдта хæринæгтæ, хъуымæцтæ. Уæды къафеттыты хуызæттæ никуал фæдтон-иу загъта. Æмбарын кодта, адæм æгъдауыл куыд æнувыд, куыд зæрдæйæ уыдысты, æгъдау закъон дæр уыди. Комдарæнтæм-иу боцкъайы дзæг балхæдта зети, къафеттæ. Афæдз-иу ногæй-ногмæ сæ дарæстæ дыууæ хатты аивтой. Цыппурсы æмæ Куадзæны рæстæг. Ахæм каджын бæрæгбæттæ уыдысты.

Тæккайы æмбисæндтæ æмæ цардвидауцгæнæг зонды ныхæстæ фæхæццæ сты Алыксийы цотмæ дæр йæ мад Настяйы руаджы.

— Нæ бабу Хуыцаумæ кувæг уыди, — дзырдта Людæ, йæ мысинæгтæ йын рухсы гуырæн басгуыхтысты. — Истæуыл-иу куы стыхстыстæм, уæд нæ-иу басабыр кодта, загъта-иу: «Хуыцаумæ бирæ хорзæхтæ ис. Хуыцауы бар бакæн дæ хъуыддаг. Исчи дæ æфхæры, йемæ ма стохгæнæг у, иуварс ацу».

Хæдзары хъæрæй дзурын нæ уагъта, ахæм хабар нæй, сабырæй цæуыл нæ бадзурай. Æртæ æмæ йыл ссæдз азы цыди, уæд нæ бабу сидзæргæсæй баззади. Нæ алкæй къахдзæфмæ дæр йæ хъус дардта. Зыдта, нæ алкæй уроктæ дæр кæд фæвæййынц, уый æмæ нæм-иу трамвайы æрлæууæны æнхъæлмæ касти. Ме 'мбæлттæ-иу фæсурокты фæкъордтæ сты, фæтезгъо-иу кодтой. Мæн дæр-иу семæ ацæуын бæргæ фæндыди, фæлæ-иу, мæ бабуйы фæдзæхст хъуыдыкæнгæйæ, нæ хæдзармæ батагъд кодтон. Уалынмæ фиппайын байдыдтон, бабата æмæ нанатæ кæмæн нæ уыди, мæ уыцы сыхаг лæппутæ æмæ чызджытæ махмæ тырныдтой. Нæ бабуйы ныхæстæм байхъусын сæ-иу фæндыди. Цыппурс æхсæв-иу бабу сойын цырæгътæ ссыгъта, йæ æрмттæ сæ хъарммæ даргæйæ-иу йæ къухтæ æртæ хатты иуырдаæм æрзылдта, æртæ хатты иннæрдæм, фæкуывта-иу. Цырæгътæ-иу рудзынгыл сæвæрдта æмæ-иу загъта: «Ахсæв нæм æрбацæудзæн Мадымайрæм, сæумæрайсом та нæм æрбацæудзысты зæдтæ æмæ дауджытæ, лæвæрттæ æрбахæсдзысты. Цыппурс æхсæв нæм-иу сыхæгты сывæллæттæ æрбацыдысты, цал баистæм, уал дæргъæццон æмæ тымбыл гуылы-иу сфыхта бабу. Рагацау-иу æрцæттæ кодта, гуылты цытæ бавæрдзæн, уыдон. Уыцы æхсæв-иу нæ акодта хæдзарæй, горæты сæрмæ-иу ацыдыстæм, цалынмæ стъалытæ кастысты, уæдмæ-иу тезгъо кодтам. Иу рæстæджы нын-иу бабу загъта: «Ссарут ма Чырыстийы стъалы». Алчидæр нæ-иу æппæты стырдæр стъалымæ бацамыдта».

Людæ Абойты чындз у, йæ цардæмбал Валоджымæ Кишиневы цардысты. Сæ чызг та бабуимæ царди. Суадысты-иу бинонты уынынмæ дæр, сæ чызджы уынынмæ дæр.

Иуахæмы дын бабу куы афæнд кæнид: «Мæ хъуыды уæм диссагау фæкæсдзæн, фæлæ мын Кишиневмæ æнæ фæцæугæ нæй. Мæ зæрдæ мæм афтæ сдзырдта. Мæ хъарутæ ма цалынмæ амонынц, уæдмæ сæ бабæрæг кæнон». Азтæ йыл чысыл нæ цыди, æмæ ма йæм ахæм ныфс разындзæн, бинонтæй йын уый æнхъæл ничи уыди. Ныхмæ зæгъын сæ ничи сфæрæзта, æмæ йæ хæдтæхæг Молдавийы бæстæмæ ныххæццæ кодта.

Людæ дзырдта: «Чингуытæ кастæн æмæ та-иу дисы бацыдтæн: ацы ныхæстæ мæ бабуйæ куы хъуыстон! Афтæ-иу загъта: «Хуыцау æй хуыздæр зоны, Уый бар æй уадз». Кæнæ: «Ды мын иу хатт цы бавзарын кæнай, уый дæхæдæг дæс хатты æвзардзынæ».

* * *

Алыксийы кæндты, мысæн бонты сæмбæлдтæн, сыхæгты хистæр-иу загъта: «Алыкси ахуыргæнæг уыди. Йæ чызджытæ Людæ, Ларисæ æмæ Жаннаимæ ныхастæнгæйæ бамбæрстон: сæ дарæг фыд сын ахуыргæнæг дæр уыди, хъомылгæнæг. Йæ дада Тæкка йын фарны нæмгуытæ феппæрста йæ зæрдæйы, йæ мады уды сыгъдæг гуырæнтæ дæр ыл сахадытой æмæ йæм уыцы курдиат райхъал. Зæххон царды æвзаринагтæ йын цы хъомыс бауыдаиккой, уый зын бамбарæн нæу, фæлæ йыл сахадыдта фæлтæрæй-фæлтæрмæ цæуæг цардæндидзæг фарн. Дæ хистæртæй хорзæн цы райстай, цардыхосæн басгуыхинаг хæзнатæй дæм цы рахæццæ, уыдон дæ кæстæртæм адæттын дæ бон куы бауа, уæд амонджын дæ, арфæйаг, уæд дзæгъалы нæ фæцардтæ.

Алыкси сабиты хъомылгæнæджы хæс тынг ахсджиагыл нымæдта. Рæдийæн дын нæй, рæстæг ссар, хъарутæ дæм разынæд, мацы бавгъау кæн. Ахæм ныхæстæ дзы-иу фехъуыстон: «Скъолайы сабитæн абетимæ хъуамæ амониккой дæндæгтæ æнæмæнг фæсаходæн æмæ фæсахсæвæр æхсын кæй хъæуы». Æрдз бирæ уарзта, æрдзмæ арæхдæр цæмæй æфта, цуаны цæуыныл дæр уый тыххæй фæцалх. Гæнæн æмæ йын-иу фадат фæци — гæбыла йæм-иу фæзынди. Гæбыламæ куыд зылын хъæуы, цуанон куыдзы миниуджытæй цæмæй схайджын уа, уыдæттæ кæм амыдтой, ахæм чингуытæ йын цалдæр баисты, æмæ-иу ныддис кодта: «Куыдзмæ куыд зылын хъæуы, уый тыххæй дунейы чингуытæ уадзынц. Сывæллоны куыд хъомыл кæнын хъæуы, уый тыххæй та — кадавар...»

Завод ОЗАТЭ-йы раз цардысты Закаты бинонтæ. Чызджытæ цыдысты 5-æм скъоламæ, æмæ сæ фыд дыууæрдæм дæр фистæгæй цæуыныл фæцалх кодта, ома, скъоладзау горæты уавæрты фаг не змæлы, йæ туг амæлы æмæ сæр æвзæр кусы.

Фыд йæ чызджыты ахуырмæ йæ хъус дардта. Иу куыст дыккаг хатт чи кодта, уымæн-иу афтæ загъта: «Сæрæй чи нæ фæкусы, уый къухтæй цъапп куыстытæ фæкæны».

Сæ хистæрты фæндиаг куыстуарзон, зынтæн быхсон рауадысты сæ æртæ чызджы. Людæ ацыди йæ фыды фæндагыл æмæ каст фæци Цæгат Кавказы хæххон металлургон институт. Уый фæстæ та фæсаууонмæ сахуыр кодта Технологон институты, райста инженер-экономисты дæсныиад. Ларисæ равзæрста ахуыргæнæджы

дæсныйад æмæ сахуыр кодта Хетæгкаты Къостайы номыл университеты историон факультеты. Сæ кæстæр хо Жаннæ раздæр фæци медицинон училище, уый фæстæ та — Стъараполы стоматологон институт.

Æртæ хойы дæр сæ цард аразынц, сæ хистæрты фæдзæхстытæ сæ зæрдыл даргæйæ, уыдоны зонд сын бастуыхти цардвæндæгтæ рухсгæнæг фарнау.

Хорзæй дарддæр ницы зæгъæн ис æртæ хойы тыххæй. Фæлæ мæ дисы бафтыдта Абойты чызг Настяйы æрдзон курдиат, куыд бирæ йын бантысти ныронг дæр æмæ йæ фидæныл куыд тынг зæрдæ дарæн ис! Хоты хистæр Людæйы чызджы кой ракодтон. Людæ фидарæй скарста: йæ чысыл хур æмбарынхъом куы фæци, уæд æй бакодта йæ ныййарджыты æмæ йæ бабуйы бар. Фæзæгъынц: цот — чыргъæд, цоты цот — мыд. Чысыл Настя мыды ад Езетæ æмæ Алыксийæн кодта. бабу та йæ цоты цоты федта. Чысыл Настя йын мыдæй ноджы адджындæр рауади. Мæ чызг дæр мæ бабуйы фарнæй фæхайджын уа, зæгъгæ, сдзырдта йæ зæрдæ æмæ йыл уый ном сæвæрдтой.

Чысыл Настя æхсæзæдздыдæй бацыди скъоламæ æмæ астæуккаг скъола каст фæци, æхсæрдæс азы йыл куы сæххæст, уæд.

Настя дæр йæ мадау ахуыр кодта 5-æм скъолайы. Иу æмæ дыууæ хатты нæ архайдта Дзæуджыхъæуы горæты æмæ республикæйы олимпиадæты алы предметтæй. Бацахста-иу фыццаг бынæттæ. Уалынмæ йæ æрвитын байдыдтой бæстæйы олимпиадатæм. Йæ фыццаг олимпиадæйы бацахста 10-æм бынат. Сæ хæдзары къæсæрæй бахызти ставд цæссыгтæ згъалгæйæ. Сабыртæ йæ кодтой, фæлæ йæм ныхас нал хъардта. Æмæ уæд хистæртæй чидæр фæцарæхст, афарста чызджы:

— Цал ахуырдауы архайдта олимпиадæйы?

— 150.

— Утæппæт ерысонты æхсæн ды бацахстай 10 бынат, иннæты дæ фæсте фæуагътай! Ууыл цин хъуамæ кæнай!

Уый фæстæ дæр Настяйы æрвыстой бæстæйы скъоладзауты олимпиадатæм. Дыууæ хатты бацахста 3-æг бынæттæ. Сфæлдыс-тадон æгъдауæй сæ кæм фæлвæрдтой, уым та уыди фыццаг.

Алыкси горæты сæрмæ тæзгъогæнæн бынæттæм йемæ арæх хуыдта æвзонг Настяйы дæр. Рагацау-иу загъта: уыцы бон терренкурмæ сисдзыстæм. Загъта йын-иу, цавæр темæйыл дзурдзысты, уый дæр. Сæ дыууæ дæр-иу уæдмæ сæхи бацæттæ кодтой...

Настяйы хъуыдымæ гæсгæ сæ историйы ахуыргæнæг скъоладзаутæй фаг зонындзинæдтæ нæ домдта, иу кæнæ иннæ дуджы паддзахады цытæ цыди, уыдæттæ цæстуынгæ нывтæй равдисыныл нæ архайдта. Дада ахъуыды кодта, скъоладзау Настя цавæр историкты чингуйтæ хъуамæ бакæса, ууыл. Равзæрстой Ключевский, Карамзин, Гильяровский, Соловьев æмæ Мережковскийы куыстытæ. Афтæ йын амыдта: алы ахсдзиаг историкон цауы тыххæй дæр хъуамæ бакæсай æмæ базонай, историктæй чи цы загъта, уыдæттæ.

Абойты Настямæ Хуыцауы комытæф радауæй фæхæццæ, йæхиуыл бирæ куыста, скъолайы программæ цы домдта, уый йæм фаг нæ касты æмæ йæхицæн арæзта иуæй иннæ уæззаудæр фæлварæнтæ. Æндæр уæдæ куыд бамбарæн ис, астæуккаг скъола каст фæуыны фæстæ (сызгъæрин майдан ын саккаг кодтой), йæ гæххæттытæ фондз ранмæ кæй балæвæрдта, уымæн? Бахауди Мæскуыйы паддзахадон университетмæ, Социалон институтмæ, Литературон институтмæ, каст кæй фæци, уыцы уæлдæр скъоламæ. У дыууæ номæй арæзт: «Паддзахадон университет. Экономикæйы уæлдæр скъола». Адæмты æхсæн ахастдзинæдты мæскуыйаг институтмæ (МГИМО) йын не сфаг иунæг балл. Фæлæ йын йæ реферат Мæскуыйы паддзахадон университеты «Философон журналы» куы ныммыхуыр кодтой, уæд æм æрхатыдысты, махмæ рацу, зæгъгæ. Литературон институтмæ йæ райстой, сфæлдыстадон конкурсмæ кæй арвыста, уыцы реферат «Годы, омывающие Скифию»-мæ гæсгæ æнæ фæлварæнтæй.

Ацы чызджы хъысмæт мæ хъуыдытыл бафтыдта. Зæххон дзæнæтон цардæй зæрдæвæрд хистæр фæлтæрты минæвæрттæн зын æмбарæн сты, фæстаг фынддæс азы дæргъы нæ бæстæйы цы ивддзинæдтæ æрцыди, уыдон. Людæйæн загътон, зæгъын, дæ чызгимæ зæрдиагæй фæныхæстæ кæнин, фæхъусин æм. Афтæ загътон, фæлæ йæ, цымæ, мæ зæгъинагтæ исчердыгæй фæцагаиккой? Мад ын кæддæр дзырдта, дуканийы-иу нæлхæмæ куыд бирæ фæлæууын хъуыди (талонтæм гæсгæ хæдзарæн лæвæрдтой 400 граммы). Ныддис-иу кодта чызг, уымæн, дам, уæвæн куыд ис!?

Советон дуджы агитпроп æппæт дæр арæзта, цæмæй адæм, цы сты, уымæй сегас дæр суыдаиккой атеисттæ (хистæр фæлтæрты минæвæрттæй кæуылдæрты нæ фæуæлахиз сты).

Кæстæр Настя йæ университеты ахуыр кодта экономикæ. Фæлæ ма дины истори дæр ахуыр кодтой. Фыццагæм курсы

программæйы домæнтæм гæстæ Настя ныффыста реферат ахæм темæйыл: «Поиск религии. Христианство и дзен-буддизм». Уый уыди 2001 азы, Настя райгуырди 1983 азы.

Реферат у уырыссагау фыст æмæ йын йæ сæйраг хъуыдытæ мæхи ныхæстæй зæгъыныл афæлвæрдтон. Афтæ райдайы реферат: «Дин цы у, авторы уый зонын уыйас нæ фæндыд, адæймагыл куыд ахады, адæймаджы царды йын цы нысан ис, уый базонын æй цас фæндыд».

Настя царды йæхи удæй цы бавзæрста æмæ базыдта, уымæ гæстæ равзæрста дыууæ дины философийы: чырыстон православие æмæ дзен-буддизм. Уыдон æппæты тынгдæр фæзындысты йæ удыскондыл, йæ миддунейыл. Настяйы хъуыдымæ гæстæ динтæй нæй хуыздæртæ æмæ æвзæрдæртæ. Дин алы хатт дæр вæййы хи равзæрст иунæг фæндаг. Дины нысан нæу ссарын, фæлæ у агурын. Хуыцауы агурын. Зæгъы: чырыстон динæй дзен-буддизммæ кæй æрцыдтæн, уый афтæ нымайæн нæй, æмæ æз чырыстон диныл бынтондæр сыстырзæрдæ дæн æмæ буддизм æгасæй дæр райстон. Алы динæн дæр йæ гуырæн, йæ суадон у Хуыцау. Уый та конфесситæм ницы бар дары. Нæ царды дæргъы цæудзыстæм Хуыцаумæ, алчи дæр йæхи æвзæрст фæндагыл.

Чырыстон суæвæн ис кувыны руаджы. Йæ уды койгæнæг чырыстон æрвылбоны цардæй йæхи аиртасы æмæ свæййы удæй сыгъдæг (святой). Ахæмæн хъизæмæрттæ свæййынц удыхостæ.

Чырыстон дин зæххон цардимæ баст у Лæгхуыцау Чырыстийы идеяйы руаджы æмæ амоны, буары зæххон цардæй цы хъæуы, уыдоныл къух сисын, зæххон царды æхцондзинадтæй хи æнахай кæнын.

Дзен райсæг йæхи нæ атоны æрвылбоны цардæй, практикон архайдæй. Дзены тыххæй хъæрæй хатдзæгтæ нæ фæкæнынц, фæпайда кæнынц фæсномыг ныхæстæй. Дзены фарнæй чи фæхайджын, уый цард нæ ивы, ивы цардмæ йæ цæстæнгас. Иу ран кусæг æртæ адæймаджы фарстой: «Цы мигæнæг стут?» Фыццаг загъта: «Дуртæ хæссын». Дыккаг: «Æхцайыл кусын». Æртыккаг: «Аразын Мады Майрæмы парижаг аргъуан».

Адæймаг зындонмæ цы тæригъæдты тыххæй бахауы, уыдоныл дзургæйæ чырыстон дин амоны, хи цæмæй хизын хъæуы, уыдæттæ. Буддизм дзуры, цы кæнын хъæуы, уыдæтты тыххæй. Тæригъæд ракæнд удмæ ницы бар дары, дæ бон æм кæсын у кæцырдыгæй фæндыдæр, æвронг зондæй йын аргъ кæнын æмæ

йæ куыдрастдæрæй алыг кæнын. Дæ тæригъæдракæнд дын дæ зонд хъуамæ ма ныттар кæна, дæхи йыл фæсмонæй ма хæр.

Йесо Чырысти нывондæн хаст кæй æрцыди, уый Настя ныймайы æппæты æгъатырдæр муртаттаг æфхæрæн мадзалыл.

Настя йæ рефераты дзуры йæхи хъуыдытæ, раргом кæны йæхи цæстæнгас. Рефераты кæрон зæгъы: чи зоны, уæлдæр цыдæриддæр загътон, уыдон сты гуырысхойаг, уымæн æмæ мæхи царды бавзаргæ фæлтæрддзинадæй гуырынц.

Настя йæ сабийы бонты Хуыцауыл не 'ууæндыди, фæлæ йыл 12 азы куы сæххæст, уæд йæхи зондæй æрцыди ахæм хъуыдымæ, цæмæй аргъуыд райса чырыстон аргъуаны. 16 азы йыл куы сæххæст, уæд æнагуырысхойæ райста Чырыстийы ахуырад, фæлæ æнæнхæлæджы раиртæста, дзен-буддизм чырыстон динæн фарнхæссæг æмæ йæ дарддæргæнæг кæй у. Чырыстийы философи æмæ йæ цард баиу сты æмæ йын сæ æххæстдæрæй бамбарын кодта дзен-буддизм.

Ацы рæнхъытæ куы фыстон, уыцы рæстæг мæм æрбахауд газет «Оракул», 03–2004 аз. 14-æм фарсыл — уац «Нашедший Бога». Ныхас дзы цæуы, Альберт Эйнштейн Хуыцауыл куыд баууæндыд, уый тыххæй. Автор дзуры: «Он пришел к мысли о существовании Бога — и не скрывал своих религиозных чувств. Он писал: «Каждый, кто серьезно занимается наукой, убеждается, что в законах природы присутствует некий дух, и этот дух выше человека. По этой причине занятия наукой приводят человека к религии». Хуыцаумæ фæндагтæ куыд алыхуызон сты, уымæн ма — иу æвдисæн Эйнштейны, генийы ныхæстæ.

Ацы бинонты æхсæн карз, цæхгæр ныхас никуы зæлыди, сабийы хъуыды нæ мардтой, цæлхдуртæ йын не 'вардтой. Настя сæ уырыссаг сыхæгты сывæллæттимæ хъазыди æмæ уыдонимæ фæцалх ис аргъуанмæ цæуыныл.

Куыргмæнæг æмæ къуырмангæнæг хосау кæй хуыдтой, уыцы Кувæн хæдзары сабийы зæрдæ фарны рухс фæцагайдта. Зæххон хъуырдухæнтæй дзаг царды бавзарæн кæмæн нæй, ахæм удæндидзæг тавс банкъардта.

Уæд, 2001 азы, Настя дзырдта: агурдзынæн Хуыцаумæ уыцы иунаг фæндаг. Уæд ыл нæма фæхæст. Йæ мад афтæ загъта: «Ныртæккæ йæхи банымадта католикыл. Итайлаг бæстæ йын чысылæй фæстæмæ фæадджын. Скъола æмæ институты ахуыр кодта англисаг æмæ францусаг æвзæгтæ. Йæхи хъæппæрисæй

та базыдта итайлаг æвзаг. Дипломон куыстæн дæр итайлагты цардæй райста темæ. Каникулты рæстæг фæкуыста, æхца бамбырд кодта æмæ туристон балцы уыцы бæстæмæ ацыди. Уæд 3-æм курсы ахуыр кодта.

Аргъуыд сты Настыйæн йæ мады кæстæр хо Жаннæ æмæ йæ мады астауккаг хойы фырт Хетæг дæр.

Алыкси фондзæдзыдæй баззад мады æвджид. Уæдæй фæстæмæ бирæ рæтты фæцардысты, йæ куыстæй йын цалдæр хатты радтой фатертæ.

Ныр кæм цæрынц, уыцы æртæуатон фатер сын куы лæвæрдтой, уæд хабар сæ бабуйæн адзырдтой, йæ зæрдæ йын барухс кæнæм, зæгъгæ. Сæ уæды фатер къуындæгдæр уыди. Алыксийы мады цæсгом фæтар, адæргæй сдзырдта: «Æз ардыгæй цæуинаг никæдæмуал дæн. Мæ удмидæг æххæст нæма æрцæуын æмæ та — лидзгæ». Цал æмæ сæ цал хатты бахъуыди иу ранæй иннæмæ лидзын æмæ зæронды уд снарæг. Алæгъстæтæ йын кодтой: «Хæстæг нæм у уыцы хæдзар, цом, æрмæст æй уынгæ фæкæн». Ног фатер бæрæг парахатдæр кæй у, бабу уый йæхи цæстытæй куы федта, уæд æрсабыр. Чызджытæ сæ амонд ссардтой æмæ сæ ног цæрæнтæ фаг кодтой, уæддæр Алыксийæн йæ æдзухы бæллиц — хи хæдзары ацæрын — нæ бамынæг. Удæнцой кæм бавзара, рох кæнын чи нæ комы, уыцы мысинæгтæ дзы-иу кæм айрох уой, ахæм сабыр фæсвæд ранмæ тырныдта.

Йæ рæстæй æфхæрд фыды хабæрттæ йын æрæджиау кæддæр ской кодта мад. Реабилитацийы рæстæджытæ ралæууыдысты. Афайы тыххæй хæдзарыл сæмбæлди къазнайы гæххæтт æмæ базыдтой, кæй йæ сраст кодтой, уый. Базыдтой, кæд амарди, уый дæр. Фырт фæцыди Рыбинскмæ. Архивты æвæрд гæххæттыты бæрæггæнæнтæм гæсгæ йын бацамыдтой йæ фыды ингæн. Фæцыди йæм... Фæлæ... Ахæм рæстæджы бавзары адæймаг, рох кæнын чи нал бакомы, ахæм зæрдæрис... Уыцы ингæны ныгæд уыди æндæр чидæр.

Æнуд, уынаргæнаг горæтæй фæлмæцыд æмæ хъæуы уазæг йæхи бакодта Алыкси, Эммаусы сарæзта хæдзар. Хорз сæнæфсирдон скодта, зæронд дыргъдон сног кæныныл архайдта, йæ бинойнагимæ зылдысты цæхæрадонмæ. Хæдзарон фосæй дæр цыдæртæ дардтой. Йæ конд саны ад мæ нæ ферох уыздæн. Ахæм нозты фæстæ нырыккон ароматизатортæ æмæ ахорæнтæй конд «сæн» куыд сайд, куыд мæнг у, уый æнцон базонæн вæййы. Йæ нозтыл спыртт дæр нæ кодта, сækæр дæр. Алыкси телевизормæ

нал касти, бæстæйы, дунейы хабæрттæм йæ хъус дардта æмæ-иу радиомæ байхъуыста. Ирон фынгæй-иу батыхсти, уыйбæрц нуазæн æмæ хæрæн куыд ис, зæгъгæ-иу бахъынцъым кодта. Касти чингуытæ, хъуыды кодта йæ радзырды сюжетты.

Цæвиттон, йæ цард афтæ арæзта, æппын æй йæхимæ хъуысынмæ куыд не 'вдæла... Æмæ йыл йæ боны рухс куыд æваст, куыд æнæнхъæладжы баталынг, уымæн æппын бамбарæн нæй...

Æбуалгъ хабар йæ астæуккаг чызг Ларисæйы фырт Хетæгæн не схæр кодтой. Æваст æрбарынчын, тынг тыхст уавæры ис ын загътой. Лæппу дзуары ныв се стыр уаты рудзынгыл авæрдта æмæ йæ дадайæн фæкуывта, куырда, йæ къахыл та цæмæй слæууа...

* * *

Абойты бинонтæ Кишиневы горæты ацардысты иу-къорд азы. Людæ уæд базыдта румынаг æвзаг. Йæ куысты домæнтæм гæстæ йæ зонын хъуыди фæсарæйнаг æвзаг зонын дæр æмæ йе 'ргом аздæхта англисагмæ. Ахуыр кæнын та райдыдта институты. Итайлаг æвзаг та, йæ чызг Настя йыл куыд æнувыд уыди, уымæ гæстæ бауарзта.

Настя йæ университет каст фæци 2005 азы. 2006 азы январы писмо ныффыста итайлаг бæстæйы хъуыддæгтæ аразæн центр Миланмæ. Ам ис дунейы æппæты стырдæр компанитæй иу «Бэйкер Маккензи». У аудиторон æмæ юридикон лæггæдтæгæнæг. Компанийы итайлаг æмразамонæгмæ электрон постæй арвыста йæ курдиат. Арвыста сæм, мыхуыры йын цы куыстытæ рацыди, уыдон дæр. Æмæ йæ ахуыдтой сæхимæ. Уыдоны домæнты аккаг кусæг у æви нæу, уый базонын фæндыди Настяйы. Фæныхас кодтой йемæ, бакастысты йын йæ куыстытæ æмæ йæ сæхимæ баурæдтой.

Настяйы бахъуыди ныййарджыты æххуыс, æмæ йæм йæ мад Миланмæ атаhti.

Æвзæгтæ зоныны сæр адæймаджы куыд тынг бахъæуы, Людæмæ уый 2004 азы хуызæн никуы бахъардта. Беслæны бæллæхæй æрдæгмард æмæ къуыхтæй чи раирвæзти, Мæскуы-йы рынчындæттæм дзы кæй фæластой, уыдоны æхсæн разындысты сæ хæстæджытæ Зыхъуатæ цыппарæй — æфсин, чындз æмæ дыууæ сывæллоны. Уыдысты алы рынчындæтты. Сабиты фыд Сергей æхсæв-бон нал хынцта, рæстæг ын нæ фаг кодта уыцы стыр горæты уал рынчындоны æхсæн разгъор-базгъорæн. Йæ чысыл чызг Мæдинайы зæнг авд састы уыди, «стæг сбæгънæг».

Фыды иуахæмы æвæстиатæй Ирыстонмæ цæуын бахъуыди æмæ чызджы раз баззæди Людæ.

Раст æм уыцы рæстæг æрбауадысты рынчын сывæллæтты ныййарджытæ. Итайлаг лæг, дам, нæм æрбацыд æмæ агурæм, йемæ чи аныхас кæна, ахæм адæймаг. Людæ базонгæ уазæгимæ. Итайлагау дæр цыдæр хъуыдытæ загъта, англисагау дæр аныхæстæ кодтой. Уый уыди Дон Луиджи, сауджын. Беслæны бæллæхы хабар куы æрцыди, уыцы рæстæг Мæскуымæ æрбафтыд йæ хъуыддæгты фæдыл. Æмæ сæ ныууагъта æмæ рынчын дæттыл зылди. Мад адзырдта йæ чызг Настямæ. Уый уазæгæн æдæрсгæ фæдзырдта Ирыстоны тыххæй, рынчинты хиуæттимæ дæр уый руаджы фæныхæстæ кодта.

Архайдта, цæмæй сæхимæ хъусыныл ма фæуой, загъта: «Зноны бон нал раздæхдзæн. Сомбон цы 'рцæудзæн, уый дæр махæй ничи зоны. Хуыцауыл уæхи фæдзæхсут, Хуыцаумæ кувут».

Дон Луиджимæ уæд фæзынди уыцы æфхæрд сабитæй цасдæры сæхимæ ахоныны хъуыды. Хуынд адæмы хистæр разамонæг Людæ уа, уый дæр Луиджийы фæндон уыди.

Дыууæ хатты ацыди Людæ Тарантойы горæтмæ Беслæны æфхæрд сывæллæттæ æмæ сæ ныййарджытимæ — 2004 аз декабры æмæ 2005 аз августы. Йæ аргъуанмæ цæуæг кувæг адæм алы хатт дæр æрæмбырд кæнынц, сабитæ æмæ сæ ныййарджытыл цы схæрдзтæ кæндзысты, уыцы æхцатæ.

Людæ мын радзырдта: «Иууылдæр сты Хуыцаумæ кувæг адæм. Хуыздæр уæвæн нæй, афтæ нæ-иу суазæг кодтой. Дон Луиджи у психотерапевт. Йæхи хæдзары сарæзта коммуна. Уым дзæбæх кæны наркотикты æмæ нозты амæддаг рынчинты. Коммунаы ис 25 адæймаджы, кæнынц зæххы куыст дæр, фосы куыст дæр. Паддзахад сæ алкæуыл дæр схæрдз кæны 1200 евройы (уæды рæстæджы мах æхцатæй 34 мин сомы). Дон Луиджийы сæ Хуыцауы хай хонынц».

Людæ Дон Луиджийы фæндон сæххæст кæныныл куыд хъуамæ не сразы уыдаид, — æбуалгъ æфхæрд сабиты, сæ ныййарджыты судзгæ рис иучысыл айрох уа, уый тыххæй бафыдæбонгæнæг йæхицæн удыбæстæ аразы. Фæндагмæ йæхи куыд цæттæ кæндзæн, ууыл хъуыдытæ кæныныл фæци, афтæ базыдта, Луиджи Тарантойы горæты кæй цæры, æмæ йæ зæрдыл æрбалæууыди йæ мады фыд Бицъоты Гæмæт ивгъуыд æнусы Фыдыбæстæйы Стыр хæсты рæстæг Италимæ кæй ахауд, уыцы горæтмæ кæй бафтыд. Йæ зæрдæ

ныссæххæтт ласта — уыцы дард балцы цæуын æй хуымæтæджы нæ бахъуыд, йæ бирæ зынтæ бавзарæг дада йæ фыдæбойнаг азтæй афæдз кæм арвыста, уымы æрдзы нывтæй йæхи цæстæй истытæ фендзæн. Итайлаг æвзагыл дзурын байдыдта, чи зоны, кæимæ-иу аныхæстæ кодта, чи ма йæ хъуыды кæна, уыдонæй искæй ссара...

Гæмæт цы æфсæддон хайы уыди, уый хъуамæ немыцаг лæбурджыты Туапсемæ ма бауагътаид. Вагæттæй æрхызтысты, фæлæ, кæм хъуамæ æрфидар уыдаиккой, уыцы бынатмæ нал фæхæццæ сты — немыц хохы фахсыл бомбæтæ æркалдтой, фæндаг æхгæд æрцыди æмæ нæ хæстонты хай уацары бахауди. Уырдыгæй сæ бамидæг кодтой Италийы. Алы куыстытыл сæ æфтыдтой, хæст кæмыты цыди, уыцы рæтты сын æмбырд кæнын кодтой хæстон трофейтæ. Гæнæн сын-иу куы фæци, уæд-иу уацайрæгтæ хæцæнгæрзтæй цыдæртæ амбæхстой.

Уымы хъæуты цæрджыты змæлдмæ сæ хъус дардтой уацайрæгтæ. Гæмæт æмæ йæ ирон æмбæлттæ бафиппайдтой, итайлаг ацæргæ лæг-иу чысыл чызгимæ зокъотæ агурæг кæй фæзындысты. Гъе, уыцы лæг сæм йæхи æввахс ласта, æмæ сын иуахæмы фæци аныхас кæныны фадат. Æндæр æвзæгтыл-иу цыдæртæ зæгъынын афæлвæрдта. Иугай дзырдтæ зыдта уырыссагау дæр. Гъе уыцы зокъотыл цуангæнæг разынди Джузеппе Фесто, æдзухдæр цыди йæ фырты чызгимæ. Сæ хызыны-иу хъæды æмбæхст партизантæн бæрæг ранмæ хастой хæринаг. Иуахæмы Гæмæты ахуыдта партизанты командирмæ. Уацайраг ын бамбарын кодта, æвддæсæй кæрæдзи хорз кæй æмбарынц æмæ партизантæм ралидзынмæ цæттæ кæй сты, уый. Джузеппейы руаджы сæмбæлдысты партизантыл. Немыцы машинæты размæ-иу бабадтысты, рæмыгътой сæ.

Немыцаг-фашистон тыхгæнджыты ныхмæ тохгæнæг итайлаг хъæбатыр партизанты тыххæй дзуры Хуыдæлты Темыр-солтан йæ чиныг «Северная Осетия в Великой Отечественной войне 1941–1945»-йы. Гæмæт æмæ йæ ирон æмбæлтты тыххæй дзы 253 фарсыл кæсæм: «В марте 1945 года с помощью итальянского патриота Джузеппе Фесто к итальянским партизанам бежали находившиеся на принудительных работах у немцев Г. С. Бицоев, уроженец сел. Ардон Северной Осетии и его земляки Е. Н. Тедеев, С. Елзаров, А. Болотаев, Г. Кадохов, М. Базазов. В составе партизанского отряда, которым командовал итальянец, они участвовали во многих операциях».

Людæ йемæ Тарантойы горæтмæ аласта Хуыдæлты Темыр-солтаны чиныг. Йæ чызг Настя итайлаг æвзагмæ ратæлмац кодта, немьцæн ныхкъуырдаæттæг партизаны тыххæй ныхас кæм цæуы, уыцы хай. Людæ бацагуырдта уымы хæстон ветераны советы сæрдары, йæ курдиат ын бамбарын кодта. Уый фæцагуырдта, Гæмæт æмæ йе 'мбæлттæ цы итайлаг партизантамæ баиу сты, уыдоны, фæлæ дзы, хъыгагæн, æгас ничиуал разынд...

* * *

Людæ йæ дыккаг институты цы дæсныйад райста, ууыл не сыстырзæрдæ. Йæ куысты кой кæнгæйæ æнæ зæгъгæ нæй, хъус сæ ацахсы, фæлæ нын «схионтæ сты», уыцы дыууæ дзырдæн: декор, дизайн. Хуымæтæджы æвзагæй дзургæйæ: хъуымацæй цæрануæттæ, офистæ, залтæ фæлындыны дæсныйад. Людæ фæсарæнтæй райсы, Уарæсейы кæй нæма уафынц, уыцы хъуымæцты хуызтæ мингæйттæй æвдыст кæм цæуынц, ахæм каталогтæ. Заказгæнæг афæлдахы каталогтæ, дизайнер ын фены йæ фатеры фæлгонцтæ, иумæ равзарынц хъуымæцтæй. Дизайнер сæ нывтыл скæрды.

Людæйы чызг Настя кусы мæскуыйаг фирмæ «Саланс»-ы. Æмбисмæ у америкаг, æмбисмæ францаг. Ардæм куыстмæ исынц, профессион æгъдауæй иттæг цæттæ чи у æмæ æнæмæнг дыууæ æвзаджы иттæг хорз чи зоны, ахæмты. Заказгæнджытæн амы кусджытæ аразынц юридикон проекттæ.

Настяйæн ма йæ зæрды ис «Дунейон бизнес-скъола»-йы дæрсахуыр кæнын. Фæлæ уырдаæм йæ бон нæу æрмæст йæ зонындзинæдты руаджы бацæуын: цæмæй дзы ахуыр кæнай, уый тыххæй бафидын хъæуы 150 мин америкаг доллары!

Гъе, ахæм цардивæн рæстæджыты хистæр фæлтæрты минæвæрттæ зæрдæрис бавзарынц, сæхи, кæстæрты нымадæй та царды уадиссагæй ницы цæуы.

Алыксы йæ фыццаг уацау «Къæмдзыджы уæ ничи федта?» ныффыста сывæллæттæн æмæ дунейы рухс федта журнал «Ногдзау»-ы. «Алæджы боныг» у йæ дыккаг уацау.

Дзырдта мын: йæ зæрды уыди йæ сюжетын нывæзтмæ гæстæ вазыгджындæр, драматикон цауты бындурыл амад егъау прозаикон уацмыс ныффыссын. Фæлæ йын хъысмæтæй уыцы амонд лæвæрд нæ уыди...

АЛÆДЖЫ БОНЫГ

Уацау

Кæ

уырийы фæстаг кустæ бон фæци, Алæг йе стъол афснайдта, кæртмæ рауади, рæвдз къахдзæфтæй уынгмæ ахызти æмæ Терчы былмæ атындзыдта. Кæрæдзийы бырсаг, тындзгæйæ размæ тырнаг уылæнты уынæрмæ хъусгæйæ доны былты Стыр Хидмæ куы ныххæццæ вæййы, уæд йе 'муд æрцæуы цехты гыбар-гыбурæй, сæ алы æмбырдты хъæлæбайæ, йæ уды катйтæ æрмынæг вæййынц.

Хиды раз дæлбылмæ куыд ныууад, афтæ хæрхæмбæлд фæци заводы раздæры сæйраг экономист Созырыл.

— Де 'зæр хорз, Алæг! Æз та ма дæумæ цыдтæн. Зæгъын, заводы дуармæ йæ размæ фæуыдзынæн.

— Араллотæй мæхи ратонын æмæ ауылты ратезгъо кæнын...

— Рæстæг куыд тагъд згъоры! Цыма заводмæ кусынмæ знон бацыдтæ, афтæ мæм кæсы.

— Фынддæс азы донау айвылдысты.

— Нæ зонын, фæлæ ацы заводы æгæр ныффæстиат дæ... Дæ фæлтæрддзинад, дæ курдиат уæгъды сæфынц. Бæрзонддæр æмæ бæрнондæр бынаты аккаг дæ.

— Созыр, уыдон та кæй хъæуынц? Уæрæхарм, хъуынджынцонг лæг дзы хъæуы, уæлæмæ дæ чи сиса.

— Мæнæ ма дæ амæй хъуынджындæр

цонг хъауы, — йæ цонг бафистæг кодта Созыр худгæйæ æмæ Алæгæн бæласы аууонмæ бандонмæ ацамыдта. — Иучысыл абадæм.

— Абадæм, — загъта Алæг. — Доны уынаермæ ме ’муд æрцауын.

— Бауырнæд дæ, пенси куы исын, уæдæй нырмæ сног дæн — сихормæ дæр дæ сынтæгæй ма рабад, горæты сæрмæ нæзыарæхы фæтезгъо кæн.

— Къуыри дын дыууæ-æртæ уацæй къаддæр нæ фæзыны газетты. Дзæбæх æрмæг ссарын сын хъауы. Рæстæг, хъарутæ...

— Уыдон сæ койы аккаг дæр не сты. Мæ зæрдæйы дзæбæхæн... Ацы журналисты куыст мæ рагæй дæр йæхимæ ласта, ныр ын зæрондæй йæ ад базыдтон, фæлæ хъарутæ нал ис. Цæрæнбонты уæззау æфсондз мæ бæрзæйæ нæ ахауд...

— Ницы дын у нырма...

— Гъо, иуварсæй кæсгæйæ — сырхбæрзæй, фæлæ нал, нал, хæрв ма мæ баззад, — йæ къух ауыгъта Созыр. — Дæхи хабæрттæ? Ногæй дæм цы ис?

— Ногæй ницы, кæрæдзийы æвдæрзæм, афтæмæй размæ бырсæм, — ахсджиаг ныхас сæм кæй рауайдзæн, уый бауырныдта Алæджы æмæ бадзурынмондаг. — Дæ зæрдыл ма лæууы, заводы кусын куы райдыдтон?..

— Куыинæ! — барайдзаст ис Созыр дæр.

— Уæдæ ма æххæст, мызд цы истон, уый дæр æрхъуыды кæн.

— Дыууадæс туманы. Эксперименталон цехмæ дæм цыдæр штампы хыгъд бахастон, сæ хиаргъ мæ дисы бафтыдта. Инструменталон цехы сæ иу аргъыл арæзтон, дæумæ дыууæ хатты зынаргъдæр уыдысты...

— Дзæбæх куы аныхас кодтам, уæд дæ бауырныдта, мæнонтæ фондз хатты асламдæр кæй сты, уый.

— Бæгуыдæр афтæ уыди... Дæууонтæ куысты дæс хатты фидардæр разындысты.

— Уый цæуыл дзурæг уыд?

— Æрыгон инженер Алæг дæс азмæ йæ хъуыддаджы схызти тынг уæллоз, зæронд экономистæн «йæ фындз мæрзын» бацамыдта.

— Гъе уыцы инженерæн уал азмæ йæ мызд цал хатты сырæзид, уый нæ хъуыды кæныс?

— Хъæлæкк æй хъуыды кæнын. Сæдæ дыууын сомæй сæдæ æхсаймæ.

— Ёмæ уæм уый куыд раст касти? Заводæн мæ куыст цас пайда хаста, уыдæттæ хынцгæйæ, мæ мызд цас хъуамæ сырæзыдаид, уый афтæ зын базонæн уыди?

— Мæскуыйы цыдæр барæнтæ æрхъуыды кодтой, æмæ, алкæй мызд уым куыд амынд уыд, уымæй сын уæлдæр кæнæн нæ уыди.

— Нæ уыди. Сæйраг инженеры мызд схызти 220 сомы онг, хистæр инженер фылдæр фылдæр иста 160 сомы, хуымæтæг инженерæн — 140 сомы...

— Алы заводы дæр уыцы иу барæнтæм гæсгæ фыстой мызд?

— Нагъ, завод кæцы категоримæ хауы, уымæ дæр кастысты.

— Ёмæ уæд куыд? Уæлдæр категорийы заводы ницæйаг инженер дæлдæр категорийы заводы курдиатджын инженерæй фылдæр мызд хъуамæ исæ?

— Ахæм барæнтæ уыди, æнæмæнг хынцинаг барæнтæ...

— Диссæгтæ! Зæгъæм, колхозонтæ пъланмæ гæсгæ гектарæй хъуамæ æрзайын кодтаиккой 140 центнеры, уæвгæ та сæм æрзæди 160 центнеры, уæд уæлдæйттæ быдыры хъуамæ ныууагътаиккой? Фæлитойты рæстæг ралæууыди, æмæ заводтæ зауатмæ æрцæудзысты... Æрцæудзысты нагъ, фæлæ æрцыдысты...

— Ныр, Алæг, заводы уавæр снывыл уа, зæгъгæ, дын хъуыдаг дæ бар бакæн, уæд цы сæрфат саразис?

— Кæдæм мæ æппарыс, цы дын кодтон?!

— Нагъ, утæппæт кусæг дзыллæты бæрны куы бацæуис, уæд?..

— Уадиссагæй дзы ницы ис — мыздмæ æркæсын хъæуы... Зæгъæм, æз — конструктор, мæхиуыл кусын, мæ дæсныйад рæзы. Фыццаг категори мын радтой, мæ бинонтæ фæфылдæр сты, фæлæ мын барæнтæ мæ мызд уæлæмæ нæ уадзынц, æндæр куыстмæ ацыдтæн æмæ, бирæ азты дæргъы цы дæсныйад райстон, цы фæлтæрддзинад мæм фæзынди, уыдон сæфынц... Форды заводы америкаг инженерæн йæ мызд фондз азмæ æвддæс хатты фæфылдæр. Гъе, уыдоны мах сæдæ азы фæстæ дæр фæсте сурдзыстæм...

Цыма се 'нæбондзинадыл басастысты, уыйау сæ дыууæ дæр цасдæр фæхъус сты.

— Акæс-ма, уый дын куыннæ дзурын, — Созыр фæсагъæсхуыз. — Иу бон дын газеты редакцийы дæ ног директоримæ базонгæ дæн. Мæ зæрдæ дзы бамæгуыр — къуымых, æнæхсæст. Йæхи та афтæ дары, цыма бæсты бикъ, комы дæгъæл у...

— Хъуыддæгтæ аразыны курдиатæй тынг фæхайджын.

— Йæ кой цæмæн ракодтон — дымсдæрты æрæмбырд кæндзæн йæ алыварс. Йæ удæй арт чи цæгъды, уыдоныл дæлæмæ хæцдзæн. Пенсимæ рацæуыны размæ мæ зæрды цыдæртæ уыди, ног цехæн æхца бадомдтон Мæскуыйы, Сæйраг инженеры хæдивæджы бынат дæуæн нысан кодтон. Дæхæдæг æй федтай — уыцы бынаты йæхионы фæсагъта уæ ног хицау. Йæ дарды ныхас цы у — мæнмæ гæстæ дын уырдыгæй цæугæ у...

Мæхæдæг дæр афтæ хъуыды кæнын. Фарон нæм ног хицауы куы æрбахуыдтой, уæд дзы обкомы минæвар æппæлынтæ байдыта: ахæм у, ухæм у! Афарстон æй: «Цы дæсныйад æм ис?» Обкомы минæвар цасдæр джихæй аздади, стæй сдзырдта фидарæй: «Хорз адæймаг у!» Зæгъын, ахæм дæсныйад дæр ис? Уæдæй нырмæ мæм нæ хицау куыдзы каст кæны. Рацæй-рабон æмæ йæм техникумы диплом дæр нæ разынд. Ардыгæй мæ цæуын хъæуы, фæлæ кæдæм?

— Уæ ног хицауы уын иубон фæрсын: «Техникумы кæцы азты ахуыр кодтай?» Ранымадта мын сæ. Æз хабæрттæ сбæрæг кодтон æмæ мын кæй ранымадта, раст уыцы азты бадти ахæстоны. Шофыры гæххæттæ уæйгæнгæйæ сæ цалдæрæй æрцахстой. Ныр æм, ай-гъай дæр, институты диплом дæр разындзæн, наукайы кандидат кæнæ доктор дæр суыдзæн. Айфыццаг мын цыдæр техникумы кой куы скодтай, сахæттæ дæр дын дзы цыма радтой...

— Акуыстон дзы. Мæ лекцитæй иу аз спайда кодтон. Дыккаг аз дæр сæм базылдтæн, уый фæстæ дæр. Цыппæрæм аз мын кæйдæр æууылд хæринаджы ад скодтой... Уырдаæм нагъ, фæлтау уал заводы хъизæмар кæндзынæн...

— Цыдæр училищейы кой дæр мын кодтай: зырнай зилджытæ, электрон æндадзджытæ дзы цæттæ кæнынц, зæгъгæ, дзырдтай...

— Æфсæнвæндаджы училищемæ мæ зæрдæ æхсайдта, фæлæ дзы ницы рауади. Цалынмæ рахъуыды-бахъуыды кодтон, уæдмæ дзы заводы парторджы авæрдтой.

— Уый не сфидар кодтой, управленийы хицау не сразы... — Созыр Алæджы уæхск æрцавта. — Уæдæ райсом управленийы хицаумæ бадзурон?

— Бадзур, цыма дзы бакусин, цыдæртæ мын бантысид... Бадзур æм.

— Уыцы куыст се 'нцонтæй нæу, фæлæ дыл мæ зæрдæ дарын...

— Фыдæбонæй нæ тæрсын. Царды фарн мæм куысты арфæй

зыны. Акса-ма, мæхицæй æппæлынмæ куыд фæдæн, уый...
— Зонын дæ, зонын дæ. Райсом дыл хабар æмбæлдзæн.

* * *

Уый фæстæ бон æм заводы каднты хайадмæ фæдзырдтой. Хайады хицау æм джигулгæнæджы каст æрбакодта æмæ загъта:
— Партийы горком мæ дæу тыххæй цыдæр гæххæтт агурынц...

Уайтагъддæр æй фембæрста — Созыры æнтуан æнхъызын байдыдта!

Уæддæр йæхи ницызонæг скодта, æмæ сæ зæрдæхсайæн фарстытæ æнæдзуаппæй баззадысты.

Изæрырдæм æм управленийы хицау Афæхъо телефонæй æрбадзырдта:

— Мæ машинæ дæм арвыстон. Уынгмæ йæм рацу. Ныхасæн мæ хъæуыс.

— Куысты рæстæг мын искæдæмыты цæуæн ис?!

— Зæгъ сын-иу: горкоммæ дæм сидынц.

Афæхъо Алæджы бирæ цæмæйдæрты фæфарста, æмæ нæ гуырысхо кодта, управленийы хицауæн Созыр йæ царды хабæрттæ тынг лæмбынæг кæй фæдзырдта, ууыл. Алæгмæ йæ зæрдæ афтæ дæр дзырдта, цыма Афæхъойы кæцæйдæр зоны, ноджы цыма йæ карæй фæзæронддæр — йæ цæстыбынтæ фæдзæкъултæ сты.

— Кæрæдзийы кæд фæдтам, уый нæ хъуыды кæныс? — заводы хабæрттæй дæр ма йын цыдæртæ куы фæдзырдта, уæд æй афарста Афæхъо.

— Кæмдæр дæ фæдтон, — загъта Алæг æмæ фæкъæмдзæстыгхуыз, ома уый мæнæй цас хистæр у, йæ бæрны цас адæм ис, уæддæр мæнæй зæрдæргъæвддæр у. — Нæ йæ хъуыды кæнын...

— Созыры рынчындоны иу бон бабæрæг кодтам, — худти Афæхъо. — Сабат бон, фæссихор. Уый фæстæ мын Созыр дзырдта, æмхуызон дыргътæ, дам, мын æрбахастат.

— Æрхъуыды йæ кодтон!

— Созыр дыл ауды æмæ йæ цæрæнбон бирæ. Гъер нæ ныхас балхынцъ кæнæм: тæккæ райсом училищемæ дæ куыстмæ рацæудзынæ.

— Уый куыд рацæудзынæн? Заводы куыд зæгъдзысты?

— Горкомы алцыдæр зонынц. Куыстæй кæй цæуыс, уый тыххæй курдиат ныуадздзынæ.

* * *

Куысты райдианæй фынддæс минуты раздæр заводы кадрты хайады хицауы раз йæ курдиат æрæвæрдта. Уый йæ бакаст æмæ былысчыл худт бакодта:

— Дыууæ къуырийы ма дæ акусын кæй хъæудзæн, уый дæ ничердыгæй агайы?

— Горкомы уынаффæ афтæ у.

— Æгæр бæрзæндты нæ тæхыс? Æнæ парашутæй?

— Æппатæй дæр ифтонг дæн.

* * *

Училищейы дуармæ цалдæрæй лæууыдысты. Уымæ, Алæгмæ кæй æнхъæлмæ кæсынц, уый бамбæрста. Сæ иу разынд управленийы хицау Афæхъойы хæдивæг Солтан. Йæ размæ æрбакъах-дзæфтæ кодта.

— Фыццаг бон дæ ног куыстмæ куы байрæджы кодтай?

— Заводы къæсæрæй ма бакастæн. Куыстæй мæ суæгъд кæнут, зæгъгæ, дзы гæххæтт нæ ныуадзынц?

— Цæй гæххæттыты кой ма кæныс? Знон сын хицау нæ бамбарын кодта?

— Мæнæн куыд бафæдзæхста, афтæ бакодтон.

— Мæнæ дын управленийы бардзырд. Ныр цом мидæмæ, æнхъæлмæ нæм кæсынц.

Кæрты къордæй чи лæууыди, уыдон ахуыргæнджытæ кæй сты, уый фембæрста. Куы сæм баввахс сты, уæд сæ ныхас армынæг.

— Бафæдзæхстой мың, цæмæй уæ уæ ног директоримæ базонгæ кæнон, — загъта Солтан æмæ Алæгмæ ацамыдта. — Иу скъола каст фестæм. Нæ къамтæ æдзухдæр Кады фæйнагыл фидыдтой. Ныр та иумæ кусыныл дæр афæлвардыстæм. — Ахуыргæнджытыл йæ цæст ахаста. — Кæд уæ искæй истæмæй бафæрсын фæнды, табуафси, сихормæ ам уыдзынæн. Ныр та уал Алæгимæ аныхас кæнон.

Солтанимæ ныхасгæнгæ бацыдысты училищейы агъуыстмæ, тыргътæй иу дуарыл бахызтысты. Ацæргæ сылгоймаг йæ бынатæй рæвдз фестад, сæ размæ рауад.

— Дæ райсом хорз! — салам ын радта Алæг.

— Алы боны æгас нæм цу! — зæрдæбын хъæлæсæй сдзырдта сылгоймаг, дермантинцъар дуармæ ацамыдта æмæ мæм дæгъæл радта.

— Ёнаемæнг æй мæхæдæг хъуамæ байгом кæнон? — бадис кодта.

— Дæ размæ чи куыста, уыцы директор йæхæдæг гом кодта йæ дуар.

— Ныр та афтæ баныхас кæнæм: куыстмæ нæ раздæр чи æрбацæуа, уый-иу байгом кæндзæн дуар.

— Хорз, — йæ сæр батылдта секретаршæ.

Куыддæр къæсæрæй бахызтысты, афтæ Солтан шифанеры йæ тæнæг пълто ацауыгъта.

— Афæхъойы фæдзæхстмæ гæсгæ дæм фыццаг рæстæг мæ хъус фæдардзынæн, — райдыдта йын дзурын Солтан. — Фыццаджыдæр дын цы бафæдзæхсинаг дæн... Училищейы куысты цыдæр фæтк сфидар æмæ, дæ хорзæхæй, ногдзинæдтæ хæссынмæ ма батагъд кæн. Исты хъуыдытæ, исты фæндтæ дæм куы фæзына, уæд сæм иумæ æркæсдзыстæм. Ахуыргæнджытæн сæ фылдæр фæлтæрдджын сты, сæ куыст зонынц. Уыдонимæ дын æнцон уыдзæн, фæлæ дзы ис иу... Мæхæдæг дæ йемæ базонгæ кæндзынæн. Дæсны специалист у, гъе æрмæст йемæ тынг арæхстгæ кусын хъæудзæн. Айразмæйы управленийы хицауы нын йæ куыстæй лидзæг фæкодта. Æркæсдзынæ йæм, бацархай, цæмæй йæ бамбарай... Йæ кæцыдæр митæн-иу ын бабыхс. Бамбар мæ: ацы ныхæстæ дын искæй раз нæ зæгъин.

— Дзæбæх дæ не ’мбарын. Кæй кой кæныс, кæуыл тыхсыс, уый уал мын бацамон. Цæстæй уал æй уæддæр фенон.

Уыцы ныхæстæ Солтан ницæмæ æрдардта, фестæди, сдзырдта:

— Æрбайрох мæ ис — цыдæр фæдисы хабæрттæ, — йæ цонг фæхъил кодта, — Амондджын бынат дын фæуæд! — æмæ фæдде.

«Кæуыл тыхсы? Управленийы хицау лидзæг кæмæй фæци, уый цавæр богъдаби у? — йæ хæлбурцъ хъуыдытæ нывæзта Алæг. — Йæ хъус мæм фæдардзæн! Мемæ ницы сентаудзынæ, Солтаныхъо. Ахуыргæнджытæй алкæй урочы дæр абаддзынæн, алкæимæ дæр сæ лæмбынæг аныхас кæндзынæн. Чи зоны, уыцы богъдабийы мæхæдæг базонон».

Секретарæн бафæдзæхста, цæмæй йын училищейы кусджыты номхыгъд сараза.

Уалынмæ йæм фæзынди, хъомыладон куыстæн бæрнон — йæ хæдивæг Алихан.

— Мæ иннæ хæдивæг ам нæй? Ахуырады фарстытыл дæр адзурæм.

Алихан рæвдз феста́д:

— Æз æй ныртæккæ æрбакæндзынæн! Урокæй уæддæр бирæ нал баззад.

— Нагъ, урокты рæстæг никæй хъыгдарæм.

Алиханы йæ царды хабæрттæй фæфарстон, йæ фыдæлтæ кæцæй рацыдысты, бинонтæй цытæ сты...

Уалынмæ йæ иннæ хæдивæг Барис йæхæдæг фæзынди. Амæй размæ йæ зыдта, сыхаг заводы куыста æмæ-иу цыдæр æмбырдыты фембæлдысты. Йæ секретары дæр кабинетмæ æрбахуыдта æмæ йын йæ ном уæд базыдта — Лези. Загъта сын, чи дæн, цы дæн, уый хъуамæ зонат æмæ сын йæхæдæг йæхи тыххæй истытæ радзурдзæн. Училищейы кусджытæ цал сты, уалæй йæ фæлуардзысты æмæ йыл сæ кæцыдæр ном авæрдзæн.

Æртæйæ дæр бахуæнгас сты æмæ йын дзурын фенцондæр.

— Дæ мад цы карæн у? — бафарста мæ Лези.

Загътон ын æй, æмæ Лези афтæ бакодта:

— Мæнæй фондз азы хистæр йеддæмæ нæу. Уый карæнтæй чидæртæ сæ амонд дæр ссарынц...

— Мацы йын ской кæнай! — фæкодта Алæг, æмæ йæм кæдæй-уæдæй худын æрцыди. — Ныронг сабыр уыди, ныр æм исты хъуыды куы фæзына — иунæгæй зайдзынæн.

Цыппарæй дæр бахъæлдзæг сты.

Йæ фыццаг кусгæ бон ыл хъæлдзæгæй кæй аивгъуыдта, уый йæ æрцардта Алæджы.

Дыккаг райсом йæ кусæн уатмæ куы бахызт, уæд фыццаджыдæр Солтан æрбалæууыд йæ зæрдыл, йе 'зноны ныхæстæ йын зæрдæзмæнтæны хос. «Ацы бон хъуамæ ма фæзына, — ахъуыды кодта Алæг. — Куы фæзына, уæд та йын бамбарын кæндзынæн: мæхи бар уал мæ бауадз, исты базмæлон...»

Телефон ныззæланг ласта, Алæг хатæл фелвæста.

— Солтан дæн. Тынг æнæвдæлон дæн æмæ дæм абон нæ фæзындзынæн.

— Дæ хъуыддæгтæ кæн, — фæрæвдз æм ис Алæг. — Де 'ххуыс мæ куы бахъæуа, уæд дæ агурдзынæн.

Ацыд спортивон зал фенынмæ. Лæппутæ сæ тæккæ хъæбысæй хæцгæйæ уыдысты. Ахуыргæнæджы къух райста æмæ йæ афарста:

— Аврам, физкультурайы урок дæм ис æви хъæбысæйхæцджыты секци?

— Республикайы училищеты ерыстæм нæхи цæттæ кæнæм. Уыцы рæстæджы чызджытæ залмæ æрбакалдысты.
 — Æмæ адон та ам цы ми кæнинаг сты?
 — Уыдоны дæр цæттæ кæнæм.
 — Цæмай?
 — Чызджытæй нæм штангæисджыты командæ ис.
 — Диссагæй цы кæныс! Мæ рæстæджы чызджытæ ахæм...
 — Афтæ фехъуыстон, хъæбысæй, дам, хæцыдтæ? — нал æм байхъуыста кæронмæ ахуыргæнæг.

— Кæддæр цыдæртæ уыди...
 — Изæры нæм фæстаг æвзарæн ерыстæ уыздæн, иумайаг командæмæ кæй бакæндзыстæм, уыдон сбæрæг уыздысты.

Алæг спортзалæй куы рацыди, уæд йæ зæрдыл æрлæууыдысты йæ фæстаг ерыстæ. Æппындæр гуырысхо нæ кодта йæ уæзы хæцæг богæлттæй йæ ныхмæ æртæ минуты дæр кæй ничи бафæраздæн, ууыл. Сæумæрайсомты згъорынмæ дæр нал цыдысты. Фæлварæнтæ даттыны рæстæг ралæууыд æмæ сæ хуыссæнты бадтысты сæ конспектмæ. Фæлæ куыд рабæрæг, афтæмай сегасы хорз нæ зыдта Алæг. Кæсгон лæппу Гугаков тынг тыхджын разынди æмæ йæ «куырой здухгæйæ» куыннæ рацахстаид, уæд ын æнæмæнг фæхæрд уыдаид. Зынтæй йæ кæй рамбылдта, уый тренертæй нæ басусæг кодта Алæг, æмæ республикайы ерыстæм арвыстой Гугаковы.

Алæджы уæнгты цыдæр æнтысынæг ныббадти, йæ гуыбын дзæбæх рахæцыди æмæ, пиджак куынæ дарид, уæд ын йæ ронбастмæ амониккой. Йæ зæрдыл æрбалæууыди, ныр майы бæрц сæумæрайсомты нæзыарæхмæ згъорынмæ кæй нал сæфты, уый. «Пъæззы мыл ныббадти, — дзырдта йæхицæн Алæг спортзалмæ кæсгæйæ, — изæры ме спортивон дарæстæ æрхæсдзынæн æмæ-иу ардæм бауайдзынæн».

* * *

Уыцы райсом Алæг училищемæ сахаты æрдæг раздæр бацыди. Йæ секретары байхæфта йæ бынаты.

— Дæ райсом хорз, Лези! Куыд раджы фæзындтæ дæ куыстмæ?
 — Кæй райсом у, уый хорзæх дæ уæд, — салам радта Лези дæр. — Хицауад телефонæй раджы фæдзурынц...

— Мæ ныхæстæ сын-иу афæзм: мæ куыст аст сахатыл райдайы æмæ астмæ æрбацауын.

— Нагъ, уый дымгæйы ныхмæ туганæгау у. Мæнæ дæм иуæндæс æрдæгмæ горкоммæ сидыңц, цыдæр æмбырд сæм ис. Дыууадæсмæ та дæ управленимæ цæуын хъæуы.

— Цы загътой? Мæ сæр сæ уа æхсызгон цæмæн бахъуыд?

— Горкоммæ дæ ницы хъæуы. Управленимæ ахуыргæнинæгты номхыгъдтæ ахæсдзынæ.

— Коллегитæ, æмбырдтæ, конференцитæ... Кустæ та ма кæд кæндзыстæм!

— Дæ размæ дæ бынаты чи куыста, уый-иу алы æмбырдты кроссворд йæ разы æрæвæрдта...

— Истытæ мын бацамон, Лези, хи кæм куыд дарын хъæуы.

— Ныр ма уал алы ранмæ дæр цу, æркæс сæм. Базондзынæ, æнæмæнг кæдæм цæуын хъæуы, фæтылифгæнæн кæцæй ис...

Уыцы бон нал бафтыд Алæг училищемæ. Управленийы хицауимæ суанг изæрмæ фæзылдысты училищета æмæ заводтыл. Изæрæй хицау йæ машинæйæ сæ дуармæ рахызти æмæ шофырæн бафæдзæхста, Алæгмæ ацамонгæйæ:

— Сæхимæ йæ бахæццæ кæн.

— Æз фистæгæй бауайдзынæн, — рæвдз сдзырдта Алæг æмæ машинæйæ рацæйхызти.

— Нагъ, — къухæй йæ фæурæдта хицау. — Бахæццæ дæ кæнæд уæ хæдзармæ.

Куы араст сты, уæд шофыр Алæгæн афтæ:

— Хицауы фæнды, цæмæй дын дæ адрес базонон.

— Мæ адрес сусæггаг куынæ у.

— Хицауы афтæ фæнды.

Алæг сæ хæдзары къæсæрæй нæма бахызти, афтæ йæ мад йæ размæ фæци, ныддис кодта:

— Ацы бон куыд раджы фæзындтæ?

— Афтæ рауайдзæн, уый æнхъæл мæхæдæг дæр нæ уыдтæн. Зæрдиаг комдзæгтæ акæнин, исты дæм ис?

— Уæртæ уæларты — хъæрмхуыпп. Дæхæдæг æркæн, æз сыхæгтæм бауайон.

Алæг йæ дарæстæ аивта, йæхи ахсадта æмæ йæ уаты фæмидæг, стъолы лагъзæй бæзджын сауцъар тетрадь систа, цы бон у, уый сыгъдæг фарсыл фæнысан кодта. Æрвылбон дæр дзы афыссы йæ хъуыдытæ, сагъæсты йæ цы бафтауы... Йæ раздæры фыстытыл дæр йæ цæст ахæссы, йæ зæгъинæгтæ фæбæлвырддæр кæны.

Мæнæ ныр дæр фæлдæхта йæ раздæры фыст фæрстæ, йæ цæст ацахста: «Н. С. Хрущев цыдæр диссаджы адæймаг у. Аразгæ ницы скодта, фæлæ бæрзонд бынаты æрбадти æмæ халынмæ февнæлдта. Афтæ мæм зыны, цыма æнахуыр егъау мæцъисимæ зæронд хæдзары алыварс зилы æмæ йын мæцъисæй йæ бындур риуыгъдтытæ кæны. Æргътæ уæлæмæ сфардæг сты. Партийы обкомæй нæм цы лæг фæзынд, уый нæ кусджытæй иуы фарста:

- Дæ куысты уавæртæй цы зæгъис? Цæмæй тыхсыс?
- Дзулмæ цыдæр хъацæнтæ æфтауынц æмæ йæ ахсæн нал кусы.
- Адæм æй æлхæнынц, хæрынц æй æмæ йæ цыма нæ фауынц...
- Цытæ йæм æфтауынц, уый базонын мæ фæнды æмæ мын æй ничи зæгъы.
- Сæ куысты къуыхцытæ ис, æдзух се ссад хæрзхъæд нæ вæййы.
- Уæздан лæг йæ гуыбыны кой нæ фæкæны, — æрбаппæрста чидæр йæ ныхас.
- Ахсæннизæй чи сæйы, куырмтъанджы хъæнтæй, уыдон уыцы дзулæй мæлынмæ æрцæуынц.
- Рынчынтæн сæрмагонд дуканиты дæттынц дзул.
- Иу дуканимæ цæуын æз дæр. Æртæ булкæйы мын лæвæрдтой ныронг. Ныр сæ дыууæ йеддæмæ нал æнтысы. Дыууæ æнахъом сабийы мæ размæ разгъорынц хъæргæнгæ: «Булкæ мæ хъæуы!»
- Цы ма загътаид бæрнон лæг, уый нал зыдта æмæ афарста:
- Чи ма цæмæй бафæрсдзæн?»
- Дуар фегом, мад æрбакасти Алæгмæ æмæ бахъуыр-хъуыр кодта:
- Йæхицæн хæринаг æрæвæрынмæ зивæг чи фæкæны, уый йæ цардæн исты фæтк саразы. Иу мах аккаг чызг æппын нæма райгуырди?!
- Алæг тетрадь лагъзмæ ныппæрста æмæ сдзырдта:
- Къамæйфæрсæг цигайнаг мын тынг зæрдæтæ бавæрдта: рæхджы, дам, уæ хæдзары къæсæрæй бахиздзæн.

* * *

Бонтæ згъордтой, къуыритæ цыдысты, мæйтæ дæр бабирæ сты. Алæг куы партийы райкоммæ уади, куы горкоммæ, уæдæ-иу æй обкомы æмбырдæй кæцыдæртæм мæй иу-дыууæ хатты

ма фæхуыдтаиккой, уымæн уæвæн нæ уыди. Управленийы хичаумæ та алы дыццæджы дæр — коллеги. Къуырисæр бон иу кæд ницы фæдисы хабар æрцыди, уæд-иу йæ куысты фæци райсомæй изæрмæ. Хуыцаубоны-иу гæнæн æмæ амалæй æмдзæрæн абæрæг кодта. Иуахæмы дзы хъомылгæнджытæй иуы фæсмын цъындахæдон бийгæ баййæфта.

— Куысты рæстæгæй исты ратонын тæригъæд нæу, зæгъгæ, нымайыс, нæ? — Бустæ хъæлæсæй сдзырдта Алæг.

Сылгоймаг йæ мийаг йæ хызыны афснайдта, стъолы лагъзæй сыф фелвæста æмæ йæм æй авæрдта:

— Мæнæ мæ курдиат. Суæгъд мæ кæн мæ куыстæй.

Алæг бахудти:

— Уанцон нæу! Рагацау æй цæттæйæ дарыс?!

— Куыддæр дын дæ мыггаг базыдтон, афтæ афыстон ацы курдиат.

Алæг сылгоймагмæ æдзынæг ныккасти:

— Мæ мыггаг дын ахæм æнад у?

— Æз Колатæй дæн. Сымахимæ тудджынтæ стæм...

— Уый дын хъуыддаг! — фæсагъæсхуыз ис Алæг. — Бауырнæд дæ, нæ дыууæты æхсæн ахæмæй исты æрцыди, уый нæ зыдтон. Цыбырæй ма мын æй бамбарын кæн...

— Дæ фыд Алыксандр нæ хуынди? Уый фыд — Тъæрæс. Уымæн æфсымæр нæ уыд Алисо? Уый мын мæ лæджы мады фыды æфсымæры амардта.

— Æз афтæ æрыхъуыстон: бафидыдтой...

— Бафидыдтой, фæлæ уæддæр ницы рох кæны — туг ныккалд.

— Райкомы, горкомы кусджытæй исчи уыдæттæ куы æрыхъуса. Бафидыдтам, уый бæлвырд зонын.

— Бафидыдтам, фæлæ мæн нæ уырны, узал цæстæй мæм нæ кæсдзынæ, уый.

Кæдыккон хабæрттæ сты, ферох сæ кæнæм. Дæ зæрдæмæ æппындæр мацы хæсс. Кæрæдзи хъуамæ хорзæй базонæм, Раисæ...

* * *

Уый фæстæ бон Алæг Лезийæн æрбахæссын кодта æмдзæрæны хъомыладон куыстгæнджыты тыххæй хъуыддаджы гæххæттæ, сбадын æй кодта йæ цуры æмæ дуарæй адзырдта машинисткæ Наташæмæ:

— Иу сахат нæ мачи бахъыгдарæд, — æмæ Лезимæ баздæхт:
— Афтæ бафидауæм: искæимæ хъуыддаджы ныхас куы кæнон,
уæд мæм макæй уадз!

— Хорз...

— Лези, цал директоры аивтай, уый хъуыды кæныс?

— Афтæ бирæ сты æмæ мæ сæ нымæц байрох.

— Уæдæ мæнæ ацы хъуыддаджы гæххæттытæ дæр зоныс?
Сæ фылдæр дæхи къухæй фыст сты. Раисæйы хабæрттæ зонын
мæ фæнды. Кæм ахуыр кодта? Амæй размæ кæмыты куыста?
Йæ уидæгтæ... Уырыссаджы хуызæн мæм кæсы.

— Украинаг у. Не 'мзæххон Абайы-фырт æй Ирыстонмæ
æрхуыдта...

— Йæхи мын Колатæй схуыдта.

— Уый йе 'ртыккаг лæджы мыггаг у. Йæ фыццаг лæг цыма
журналист уыди. Стыр бæллæхтæй ахицæн сты. Лæг ардыгæй
лидзæг фæци. «Комсомольская правда»-йы йыл фельетон
фæзынди. Йæ дипломмæ йæхи къухæй цыдæр ивддзинадтæ
бахаста, зæгъгæ, дæр дзы загъдæуыди.

— Сахæттæ йæм цас ис?

— Аст сæдæйы бæрц ам, æмæ ма æвдæм училищейы дæр
кусы.

— Куыд съл æххæссы?

— Сывæллон ын нæй... Лæг у æмæ... Дæ хæдивæг Алиха-
нимæ аныхас кæн, уый йæ хорз зоны. «Комсомольская прав-
да» дæр æм цыма ис.

— Гъемæ хорз. Алихан æмдзæрæнæй куы æрбаздæха, уæд
мæм-иу æрбауайæд.

Лези куыддæр сыстад, афтæ Раисæ Васильевнæ дуарæй æрба-
каст. Алæг ын «æгас цу» загъта, йæ мæйы пълантæм ын
лæмбынæг æркасти, бæстон съл æрдзырдтой, ивддзинадтæ сæм
бахастой æмæ сæ Наташæмæ мыхуыр кæнынмæ радтой.

— Раисæ, дæ куыст нывылдæр цæмæй цæуа, кæд дæм уый
тыххæй исты хъуыдытæ ис, уæд, табуафси, уыдоныл дæр
адзурæм.

— Уымæ цæттæ нæ дæн. Дæ размæйы хицауимæ нæм никуы
рауади ахæм ныхас. Исты дзы курыс, уæд æй хъуамæ лæгдыхæй
ратыдтаис.

— Куыд лæгдыхæй?

— Зæгъæм, нæ къласæн телевизор афтæмæй бафтыд къухы.

— Телевизор уæ цас тынг хъæуы, уый нæ зонын, фæлæ уæ кондиционер æнæмæнг хъæуы. Ныр мæм иу курдиат ис... Ракисæ Васильевнæ, «туджджынты хабар» макæмæнуал радзур, дæ хорзæхæй.

— Хорз, фæрох æй кодтон.

Кабинетæй иумæ рахызтысты, Лези фестæди.

— Алæг, æмдзæрæны дæм æнхъæлмæ кæсынц. Стæй мæ фарстой дæ фыды номæй. Куыд, дам, æм дзурæм?

— Мæ ном сын фаг нæу? Чысылгай нæхи ахуыр кæнæм ирон фæткыл æмæ, Ирыстоны кæй цæрæм, уый нæ кæд нæ фæрох уайд. Ды, Лези, мæнæй хистæр дæ æмæ дæм дæ номæй кæй дзурын, уый дæ истæмæй тыхсын кæны?

— Нагъ, æз ирон хæдзары схъомыл дæн.

— Æз дæр. Æмæ афтæ баныхас кæнæм: ирæттимæ иронау дзурæм, иннæтимæ уырыссагау. Адæмæн афтæ бамбарын кæндзынæ. Кæй зæрдæмæ нæ цæуа, уымæн бар йæхи.

* * *

Алæг æрмадзмæ сабыр къæхдзæфтæй бацыди. Мастер Бате иу бæзæрхыгтæ арæст лæппуйæн амыдта, ардуаныл куыд хæцын хъæуы, уый. Æнæуи сабыр хъæлæсæй фæдзуры, фæлæ ныр тыхст ныхас кодта Бате. Дзæбуджы хъæд арæзтой, уый бамбæрста Алæг. Лæппу тымбыл лыггæгтæй цалдæр фехæлдта, æмæ йын-иу уыдонмæ дæр ацамыдта мастер, хъæдын къухтæй архайыс, зæгъгæ.

Алæг сæ размæ бацыди, загъта:

— Бахатыр кæнут, — ардуан райста лæппуйы къухæй. — Заводы кусын куы райдыдтой, уыцы фыццаг рæстæг иу ахсджиаг хъуыддаг бамбæрстон — рæсыл, дзæбугыл, ардуаныл алчидæр йæхирдыгонау хæцы æмæ йæ цасфæнды дом — æндæр хуызы не 'рхæцдзæн кусæнгарзыл... Ацы дзæбæх лæппу та... Дæ ном цы хуыйны?

— Æхсарбег.

— Æхсарбег галиуæг у, Бате, — мастермæ баздæхти Алæг. — Ды та йын ардуан йæ рахиз къухмæ исын кæныс. Иу рæстæджы мæ бæллиц сси боксер суæвын. Тынг хæлæг кодтон, галиуæг чи уыди, уыдонмæ. Иу латвийыг боксер Шоцикасæн йæ лæуд, йæ арæхст æвнæлдмæ хæлæгæй мардтæн. Æхсарбег, ды никуы бакастæ боксертæм?

— Кæсгæ никуы, фæлæ мæхæдæг секцимæ цыдтæн. Джызæлы

скъолайы нæ иу тæфтырыкъо боксыл ахуыр кодта. Ныхмæлæу-уæгæн мæн равзæрста. Сгæппытæ кодта, æмæ мыл ралæууыд. Æз дæр æй дзæбæх ныббокс ластон. Мæнæн ме 'нгуылдз фелвæст. Уымæн йæ фындзыхъæл асаст. Ууыл нæ ахуыр фæци.

Алæг та баздæхти Батемæ:

— Аврамимæ ма аныхас кæн. Ссарын хъæуы ахуыргæнæджы курдиатæй хайджын тренер. Не спортивон зал — паракхат, æмæ дзы хъæбысæйхæцджыты гобæтты фарсмæ рингæн дæр бынат разындзæн. — Алæг Æхсарбегмæ разылди. — Ныр та нæ дзæбуджы хъæды кой кæнæм. Æхсарбег, дзæбуджы хъæдтæ уын чи арæзта?

— Алчи йæхæдæг.

— Æмæ уæд иухуызон цæмæн рауадысты? Инкубаторы цъиуты æхсæн дæр ма хъулæттæ вæййы.

— Зырнайзилæныл сæ арæзтам.

— Зырнайзилæныл иу дзæбуджы хъæд сарæзта æмæ иннатæн дæр уый халдих рауадысты. Сымахæй алчидæр дæсныйад райсдзæн... Иу куыр дзонгæ мын уыди хъæуы: Мосе Рæмонтæй. Рæс йæ къухмæ нæ иста, æз, дам, куыр дæн, дзæбугæй кусын, рæсæй, дам, слесыртæ хафæнт. Кард сарæзта æмæ йыл иу дзæбуджы фæд дæр ссарæн нæ уыди. Цалдæр дæсныйады зоннын алкæй къухы не 'фты. Фæлæ, дæ зæрдæ кæмæ радтай, уыцы дæсныйад афтæ хъуамæ бауарзай, æмæ дын æмбал куыннæ разына. Уæд дын дæ куысты цин зæрдæрухсы хос фестдзæн. Æхсарбег, бавдæл æмæ ма дæлæ уыцы ставдгомау хъæды лыггагæй сараз æмбисонды дзæбуджы хъæд, сыхаг заводы дæснытæ йæм уынынмæ куыд цæуой.

— Мæхи дæр фæнды, фæлæ куыд?

— Куыд, уый æз дæр нæ зонын. Ахъуыды йыл кæнæм. Дæсныты уæзæгджын къухтæм æркæс. Зырнайзылд хъæдæрмæг, чи зоны, бынтон бæллицæг нæу. Райсæм ма пластилин, æртымбыл æй кæнæм дзæбуджы хъæдау. Ныр æй армæй æлхъивæм. Æгæр æй æрæлхъивтай. Дæ тых ыл ма 'взар. Афтæ. Иучысыл тынгдæр. Ныр уыныс, къухы фæдтæ йыл куыд фæбæрæг сты. Дæ цæстыты раз æй уадз. Ныр хъæды лыггаг ардуанæй афтæ скæн, цыма йыл дæ къухы фæдтæ базадысты. — Алæг мастермæ баздæхти. — Архайут. Мæн управленимæ цæуын хъæуы.

Трамвайы бадгæйæ Алæджы зæрдыл æрбалæууыд, цавæрдæр дæсны чехаг лæджы тыххæй æрæджы журналы кæй касти...

Гъо, гъо, æрхъуыды йæ кодта — кусæнгæртæн ахæм аив хæдтæ арæзта æмæ йын стыр ахуыргонды ном радтой.

* * *

Алæг йæ кусæн уаты дуарыл нæма рахæцыд, афтæ тыргътæй æрбайхъуысти ахуырдауты хъæлаба. Фыццаг урок йæ тæккæ тæмæны бацыди, уæд уыдон цы мигæнæг сты, зæгъгæ, Лезимæ бакасти.

— Раисæ нæма фæзынди, — йæ бынатæй фестæди Лези. — Æз уал сæм фæкæсдзынæн.

— Æмæ кæд рынчын фæци? Нæ дзырдта?

— Нæ дзырдта, — загъта ма Лези æмæ тыргътæм ауади. Фæстæмæ уайтагъддæр фæзылди. — Алихан сæ къласмæ бакодта. Сæ ахуыргæнæг дæр фæзынди.

Фæстаг урок фæци, уæд Алихан Алæджы уаты дуар байгом кодта æмæ афарста:

— Æмбæлы дæм?

— Мидæмæ!

Цæуылдæр тынг батыхсти Алихан, цыдæр ахсджиæг зæгъинагтæ йæм уыди, фæлæ джихæй лæугæйæ баззади.

— Раисæ урокмæ цæмæн байрæджы кодта? — афарста йæ директор.

— Æрæджытæ арæх кæны, — загъта Алихан. — Уый йын фыццаг хатт нæу.

Фæлæ ацы бон бынтон йæ цæсгом суагъта — ахуыргæнинæгты раз æвзæр дзыхæй дзырдта, æдзæлгъæд хъæр систа.

— Бавдæл æмæ мын, цы радзырдтай, уыдон ныффысс. Раисæ Васильевнæ дæр, цæмæн байрæджы кодта, уый бамбарын кæнæд гæххæттыл фыстæй.

«Цы мигæнæг у, чердыгон адæймаг? Æппын йæхи нæ уыны? Шизофренийæ рынчыны æууæлтæ йæм цыма ис? Йæ низ кæмæн нæма стыхджын, ахæмты иу академик Павлов бафынæй кодта дæргъвæтин рæстæг æмæ-иу сдзæбæх сты. Ауыл, æнхъæлдæн, йæ низ стыхджын. Æмæ йыл, цымæ, управленийы хицауы хæдивæг Солтан та цæмæн ауды? Куына йæ бамбарæм, куы йæ бафхæрæм, уымæй йын тæрсы...»

Фæталынгæртæтæ, уæддæр Алæг нæ тагъд кодта сæ хæдзармæ. Раисæмæ æнхъæлмæ касти.

Лези дуарæй йæ сæр æрбадардта, афарста:

— Нæма цæуыс?
 — Чысыл ма афæстиат уыдзынæн. Дуар мæхæдæг сæхгæндзынæн.

Фæбадти ма Алæг сахаты бæрц, фæлæ йæм ничиуал фæзынди. Сæ хæдзары сæйæфта Созыры.

— Куына æмæ куына зындтæ, уæд дæм нал фæкастæн, — худгæйæ дзырдта Созыр. — Мæхи хорз федтон.

— Нымад комдзæгтæ скодта, — уайдзæфгæнæгау загъта Алæджы мад.

— Æхсæвæрæй дын ницуал фæуагътон, — загъта Созыр.

— Æмбисондæн куы баззад: де 'хсæвæр де 'знагæн радт, — загъта Алæг.

— Уыдон æфсæст адæмы æмбисæндтæ сты, — загъта Созыр. — Капекк капеччы роны чи тбыссы, уымæ æндæр æмбисæндтæ ис. Кæм нынныхсты дæ, спорты стугыхт лæг?

— Ног цъылын мæрзаг у.

Йæ зæрдæхсайæнтæй уæлæмæ ницы суагъта Созыр, фæлæ йæ Алæг бамбæрста, йæ куыст куыд цæуы, уымæ йæ зæрдæ тынг кæй æхсайы. Сæ æрмадзты койтæ йын æхсызгонæй фæкодта. Галиуæг ахуырдау Æхсарбег ардуанæй кусыныл куыд тагъд фæцалх, уыдæттæ йын фæдзырдта Алæг.

* * *

Алæг сæумæрайсом фестад — иу сахаты бæрц хъуамæ нæзыарæхы арвита. Йе спортивон уæлæдарæс акодта æмæ уынгмæ рацыди. Трамвай нæ зынди, æмæ уæд къахвæндагыл цасдæр тындзгæ ацыди, стæй азгъордта. Суанг нæзыарæхмæ нал æрлæууыд. Ам уæлдæф бынтон æндæр у, æнахуыр зæрдæрухс дзы бавзары, сног дзы вæййы...

Заводы конструкторæй фæстаг аз куы куыста, уæд Алæгмæ иуæй иннæ ахсджиагдæр хъуыдытæ цыди. Иу рæстæджы йæ арвыстой Ленинграды Эксперименталон институтмæ. Йæ куыстытæ уымы сæйраг конструкторы зæрдæмæ фæцыдысты. Институты директор дæр ын сыл бацин кодта. Æмæ йæм æрхатыдысты: «Ам лæуу, махмæ кусдына. Наукон куыстæн дын уавæртæ сараздыстæм, диссертаци ныффысдына...» Алæг хъуыдытыл фæци:» Мæ мад цы зæгъдзæн? Уым æй иунæгæй нæ ныуадздына. Ардæм, æцæгæлон адæмы æхсæнмæ, рацæуыныл сразы уыдзæн? Хионты, хæстæджыты ныууадздзæн?»

Се 'рвадæлты хистæр Бачемæ Мæскуымæ телефонæй адзырдта. Уый йæ афарста: «Ирыстоныл дæ к'уых систай? Уый фæстæ йæ мæнау дæ фынты куы уынай, уæд фæсмонæй нæ мæлдзынæ? Дæ мад цы зæгъты, уый дæр дын хынцинаг».

Йе 'рвады ныхæстæ йæ фæцагайдтой. Нæзыарæхмæ кæй никуал æфтдзæн, уый æрбалæууыд йæ зæрдыл... Уымæн адунейыл ницæмæй уыди баивæн.

Æппынфæстаг Алæг йæ мадмæ телефонæй адзырдта:

— Мæнæ ма замманай куысты æвæрынц. Дзæбæх фатер... Дунейы диссæгтæ ацы сахары сты æмæ сæ уындзыстæм. Ирæттæ дæр дзы бирæ цæры. Нæхимæйы ирæттимæ сын абарæн нæй — цингæнаг, хæларзæрдæ...

— Цы, уый зоныс? — фескъуыдта йын йæ ныхас мад. — Мæ сыджыты хайыл мæ сæмбæлын кæн æмæ х'æддаг мæргътимæ х'арм бæстæмæ дæр тæх! — æмæ хæтæл æрæвæрдта.

Нæзыарæхы уыцы афон змæлæг стæм вæййы, фæлæ дын, йæ уындмæ кæмæн бæллæд, уыцы рагон зонгæ Х'æуырбег йæ размæ куы фæуайд.

— Алæджых'о, æвæццæгæн, дæ ног куысты дæ х'уустæм аныгъуылдтæ?

— Æмæ ма кусын уадзынц?! Активмæ бахаудтæн — конференцитæ, партактивтæ, коллегитæ... Кæй сæмбæлдыстæм, уый цы хорз у. Хохы, уæ х'æуы не 'рвадæлтæй цы дыууæ æфсымæры царди, уыдон мæ зæрдыл арæх æрлæууынц.

— Кæстæр дæр дзæбæх лæг уыди, фæлæ хистæр Тебо, комы аргъ кæмæй фæзæгъынц, ахæм! — загъта Х'æуырбег.

— Æз дæр уый арæхдæр æрымысын. Кæддæр æм бæндæнты кой рауад, аст хуызы мын дзы ранымадта, аст номæй сæ рахуыдта, цавæр æрмæгæй быд уыдысты... Цыма мæ-иу йе 'рмадзмæ бахуыдта. Ноджы ма æндæр бирæ цыдæртæ. Цал бæстæмæ афтыди, уый дæр дын бæлвырд нæ ранымаин. Фæцæуинаг-иу æм уыдтæн. Тынгдæр мæ цы базонын фæнды, дыууæ æфсымæрæй иу, кæстæр æндæр мыггагæй цæмæн фыста?

— Уый афтæ уыд. Кæддæр нæ кæмтты рацæуæнты фыдгæнджытæ бадтысты. Иугай бæлццæтты-иу рацахстой æмæ сæ цагъары уæй кодтой. Уæд нæхионтæ дæр комы гæрзифтонг х'ах'х'æнджытæ сæвæрдтой, бæрзæндтæй фæндагмæ сæ цæст дардтой. Мидæмæ чи цыди, фæстæмæ чи здæхти — се 'ппæты дæр фарстой: «Кæцытæй дæ?» Дзуапп раттын х'уыди æвæстиатæй.

Мыггагæй дæ нæ зонынц — акъæрцц-иу æй ластой. Гъе, уымæ гæсгæ-иу бæлцæттæ сæхи стыр, хъуыстгонд мыггагæй схуыдтой. Амырыкдзаутæ дæр сæхи фыстой стыр мыггагæй. Афтæ де стыр фыды æфсымæр дæр Амырычы йæхи стыр мыггагыл ныфффыста.

* * *

Алæг училищейы кæртмæ бацæуæны Солтаны куы бауыдта, уæд ын йæ зæрдæ цыдæр æбæрæг катый фæцагайдта — Солтан афтæ раджы хуымæтæджы нæ фæзынд. Кæрæдзийæн салам радтой, стæй йын Солтан йæ цонгыл æрхæцъд æмæ загъта:

— Аныхас кæнæм.

— Цом, мидæгæй аныхас кæндзыстæм, — кærтырдæм акъæх-дзæф кодта Алæг.

— Уым нæ хъыгдардзысты, стæй нæ æвдисæнтæ дæр нæ хъæуы.

— Исты сусæг ныхас?

— Ныр сусæг нал у. Раисæ хъаст кæны — кусын æй нæ уадзыс, дæ хæдивæг Алиханы йын йæ фæдыл бафтыдтай... Райдианты дын куы фæдзæхстон: ма йæ хъыгдар.

— Кæд ыл дæ зæрдæ афтæ тынг риссы, уæд ын зæгъ æмæ йæ куыстмæ афоныл цæуа. Сывæллæтты раз йæ дзых суадзы, ахуыргæнæг у, уый дзы айрох вæййы.

— Нагъ, Алæг, Раисæ куыд фыссы, афтæмæй йæ сымах уын-гæджы батардтат.

— Фыссы, зæгъыс? Æз дзы бадомдтон, цæмæй, йæхи афтæ цæмæн дары, уый тыххæй ныфффысса, фæлæ ницы...

— Дзæгъæлы йæ къахут, уæ хъустыл уæ слæууын кæндзæн. Æз дæ хионыл нымадтон æмæ дын фæдзæхстон...

— Солтан, æрæджы кæнын куыстмæ. Фæссихор управленийы уыдзынæн æмæ ма уым аныхас кæндзыстæм.

— Арт цалынмæ нæма сцырең, уæдмæ йын ахуыссын кæнæн ис...

— Йæ артыл цы фыца, уый фендзыстæм!

— Фендзыстæм! — Солтан былысчылай бахудт æмæ фæцæуæг.

Училищейы тыргъты Алæг æмæ Раисæ хæрхæмбæлд фесты. Уый иувæрсты ауаинаг уыди, фæлæ йæ фæурæдта.

— Раисæ Васильевна, мæ ныхас мын æппындæр ницæмæ дарыс?

— Мæ зæгъинагтæ сæ афоныл уæлдæр хицауадыл сæмбæлдзысты.

— Æвæстиатæй нæ аныхас кæнын хъæуы.

— Табуафси, æз цæттæ дæн.

— Иу сахаты фæстæ дæм æнхæлмæ кæсын.

Лезийы байæфта Алихан æмæ Барисимæ цæуылдæр зæрдиаг ныхастæнгæ. Алæджы ауынгæйæ фæхъус сты. Директор Лезимæ баздæхти:

— Дæ хорзæхæй, заводы хицаумæ бадзур. Абон та мæ управленийы æмбырдмæ хонынц æмæ, зæгъ, райсом сæмбæлæм.

— Алиханмæ йе 'ргом аздæхта. — Цы зæгъы Раисæ?

— Пошел, дам, мæнæ кæдæм фервитынц, раст гъе уыцы ранмæ.

Алæг йæ кабинетмæ куыд бахызти, афтæ йын йæ дуар æрбахостæуыд.

— Мидæмæ!

Æрбахызти Раисæ. Салам дæр ын нæ радта. Алæг ын бандонмæ ацамыдта, йæ комкоммæ сбадти.

— Зæгъ ма, Раисæ Васильевнæ, мæ рæстæджы дæ куысты уавæртæ истæмæй фæцауддæр сты?

— Бузныг, ног телевизор, кондиционер... Фæлæ мæ Алихан йæ ныхтæ ныссагъта...

— Исты æххуыс дæ хъæуы?

— Цы мын хъуамæ баххуыс кæнай?

— Æндæр ранмæ лидзут, зæгъгæ, мæ хъустыл æрцыди. Кæд дæ машинæ хъæуы?

— Бузныг, ме 'фсин кæм царди, уырдæм баивтам. Ласын нæ ницы бахъуыди.

— Уæдæ мæ рæстæджы дæ мызд фæкъаддæр?

— Къуыри мæм цы сахæттæ уыди, уыдоныл дыууæ бафтыд...

— Иннæ мæй дын дæ сахæттæ фæфылдæр кæндзыстæм, æрмæст æмдзæрæны куыст ныууадз. Зын дын уыдзæн.

— Уыцы куыстмæ искæй исыс?

— Никæй.

— Сывæллæттыл фæцахуыр дæн... Хæдзары нæм саби нæй...

— Фæллайыс æмæ куыстмæ байрæджы кæныс...

— Иу бон мæ дæгъæл нал ардтон...

— Уый размæ бонты та?

— Афтæ рауайы, æмæ сахаты æрдæг трамваймæ æнхæлмæ кæсын бахъæуы, автобус дæр нæ вæййы...

— Кæд дæ фæнды, уæд-иу дæм машина барвитдзынæн.
 — Ермæст мæнмæ? Аврам мæм хæстæг цæры. Барис дæр.
 — Уæдæ баныхас кодтам — райсом-иу машинамæ иу ран æнхæлмæ кæсут.

— Бузныг. Махæй та цы домдзынæ?
 — Ермæстдæр зæрдиаг куыст.
 — Уый домын дæр нæ хъæуы, уый нæ хæс у.

Райсæ ацыди. Сæ ныхасæй Алæджы зæрдæ ницæмæй барухс. Сылгоймагмæ æппындæр ницы бахъардта, йæ цæсгом уыцы хъуынтъызæй баззæди...

* * *

Алæг йæ мады конд хæринагæй комдзæгтæ кодта, фæлæ хæринаджы ад нæ иртæста — йæ хъуыдыты нырма Райсæимæ дзырдта. Мад йæ фарсмæ йæхи куыд æруагъта, уый дæр нæ бафиппайдта, цалымæ йын йæ ныхас айхъуыста, уæдмæ.

— Лæппу, дæ ног куыст ахæм уæззау у? Фæфыдхуыздæр дæ, дæ цæстытæ æдзух уæззау сагъæстæй дзæг.

— Нæма йыл фæцалх дæн мæ ног куыстыл, æндæр дзы зына й ницы ис.

— Созыр цы зæгъы?
 — Æна, дæхи дзæгъæлы ма хæр. Мæ куыст мæ зæрдæмæ цæуы.
 — Лæппу, мады зæрдæ æнкъараг у, цыдæр дæ æвдæрзы...
 — Ницы кæны, тагъд алцыдæр йæ гаччы сбæддзæн...

Алæг хæринагæй раппæлыди æмæ йæ уатмæ ацыди. Стъолы лагъзæй йæ боныг систа æмæ та фыста йæ зæрдæйы хъынцъымтæ.

Иу рæстæджы сахатмæ æркасти — æмбисæхсæвæй фæфалæ.

Сæумæйы сыгъдæг рухс ын йæ русыл йæхи ахафта, йæ цæстытæм ын ныйирд ис, æмæ Алæг фехъал. Йæ дарæс рæвдз акодта æмæ стыр уаты фæмидæг. Йæ мад иту æвæрдта ног æхсад дзаумæттыд. Иту райста мады къухæй, йæ галстукыл хуылыдз хæцъил айтыдта æмæ йыл тæвд иту ауагъта.

— Лæппу, Ирыстоны, æнхæлдæн, мах аккаг чызг нал райгуырдызæн... Æмæ йæ уæд та Кæсæджы бæстæйы бацагур. Æз дæр бон-изæрмæ кæд мæ рæстæг къуыттыиу нал æрвитин. Бафæллайын дæумæ æнхæлмæ кæстæйæ. Зæронд зонгæтæ дæр дын куы уыди.

— Замманайы хъуыды, æна. Дæ зæронд зонгæтæй иу дæхæдæг равзар æмæ йæ æрбæтеу-теу кæнæм.

— Де 'гæрыл уай, гормон, ныхас чердæм здахыс... Цалынмæ мæ къæхтыл цæуон, уæдмæ дæм кæсдзынæн. Мæ фæсте-иу хæрæгæй дæр хуым кæн. Фæлæ уæддæр худинаг у, худинаг...

Мады цæстытæ доны разылдысты æмæ иуварс азылди. Алæджы зæрдæ дæр ауынгæг. Æрымысыд, дæс къласы каст куы фæци, уыцы аз. Сæ бæрæг изæрмæ йæ уæлæ цы скодтаид, иу ахæм лæгъз дзаума йын нæ уыди. Мад ын йæ хойы лæппуйы хæдон æрхаста, иту йыл сæвæрдта, йæ хæлаф ын æмпъузæнтæй бадзæбæх кодта æмæ йæм сæ радта:

— Кæс-ма, ногæй дæр афтæ нæ уыдысты.

— Æз уыдоны нæ ацæудзынæн...

— Цу æмæ мын мæ майдан рахæсс.

Мады уд цы рис бавзæрста, уый йæ цæстытæй ивылди...

Мад сæумæрайсом кæдæмдæр ацыди. Сихæрттыл фæзынди цыдæр тыхтонимæ. Райхæлдта йæ Алæг, æмæ дзы кæд разынди æрвцæх шевиот костюм.

— Кæм дын уыд? — бацымыдис Алæг.

— Нæ рæуæд ауæй кодтон...

Алæг æнцад лæууыд, йæ цæссыгтæ згъæлдысты ног дарæсыл.

* * *

Улæфты рæстæг Алæг мастертæй иуимæ училищейы кæрты йæ тæккæ зæрдиаг ныхасмæ куы бахæццæ, уæд Лези сæ цуры алæууыд.

— Алæг, нæ дæ ферох, дыууæ сахатмæ дæ Политикон рухсады хæдзармæ цæуын хъуыди...

— Ферох мæ, Лези, ферох. Æнæ дæу, цымæ, цытæ кæнин? Сæ кæрц ма дысхъуаг у æмæ та цæуын.

Сахаты æрдæджы фæстæ Алæг астæууынджы «Литературон газет» балхæдта æмæ Политрухсады хæдзармæ бацыди. Къуыммæ йæхи байста, сбадти æмæ газет рафæлдæхта, сæргæндтыл йæ цæст ахаста. Йæ хæд фарсмæ цавæрдæр сылгоймаг йæхи æруагъта, фæлæ йæм Алæг йе 'ргом нæ аздæхта.

— Алæг, нал мæ хъуыды кæныс?

— Бахатыр кæн, чызг, фæлæ мæ цыма кæимæдæр фæивдзæг кодтай...

Алæг чызгыл йæ цæст æрхаста, йæ сырх уадултæ æмæ йын йæ къæлæт æрфгуыты уынд йæ зæрдæ фæцагайдта. Æрхъуыды йæ кодта — йе 'мкъласон Батджерийы хо! Дыууæ къласы дæлдæр сæ ахуыр кодта.

— Хъаллæ! Кæдæй дæ нал фæдтон! Кæм фесæфдтæ?
 — Астæуккаг Азимæ афтыдтæн, мæ рынчын мады хомæ
 кастæн.

Алæджы зæрдыл æрлæууыди. Æнуд бон. Асинтыл кæртмæ
 æрцæйхызти. Йæ фæдыл цы дыууæ чызджы цыди, уыдонæй иу
 загъта:

— Дойныйæ мæлын, нæхимæ нал схæццæ уыдзынæн.

Алæг сæм разылди, сдзырдта:

— Чи мæлы дойныйæ?

— Æз, — фæфсæрмы Хъаллæ.

— Цом-ма мемæ, дойныйæ мæлæг.

Чызг цæхгæр фæлæууыди.

— Мидæмæ уæм куыд бацæуон? Худинаг у...

— Цом, цом, мæ мад мæ фæрсдзæн: чи у, дон кæмæн хæссыс,
 уый — мидæмæ йæ цæуылнæ рахуыдтай...

— Ардæм мын рахæсс.

Цалынмæ чызг йемæ бацыди, уæдмæ йæ нæ ныуагъта.

Мад сæм хæдзарæй рауади, йæ цæсгом барухс.

— Æна, ацы чызг ме 'мбал Батджерийы хо Хъаллæ у. Сыдæй...
 Нагъ, дойныйæ мæлы æмæ йæ фæрвæзын кæнæм.

Мад чызджы сдзурын дæр нæ бауагъта, хæдзармæ йæ ба-
 хуыдта.

— Хъаллæ, ныр æнайы къухтæй æнцонтæй нал аирвæздзынæ.
 Аныхæстæ кæнут, æз скъæт амæрзон, зындынæн уæм.

Фæстæмæ куы баздæхти, уæд сæ цай цымгæ баййæфта.

Алæг бадис кодта:

— Сылгоймæгтæ куыд тагъд бамбарынц кæрæдзи! Уайсахат
 сæм разыны иумæйаг дзуринагтæ...

Хъаллæ куы фæцæуæг, уæд мад загъта:

— Лæппу, уæлæ йæ Дзандарты куыдзæй фæуæле кæн...

Æмбырды фæстæ Алæг æмæ Хъаллæ уынгмæ иумæ рацыдысты.

— Хъаллæ, мæ мады фенын дæ нæ фæнды? Цай адджынæн
 кæимæ цымдтай уæд...

— Фæнды, фæнды — исты дзуринагтæ та нæм разындзæн...

— Уæдæ мæм иу минут банхъæлмæ кæс. Æна мын цыдæртæ
 фæдзæхста алхæнын.

Сæ кæртмæ йæ разæй Хъаллæйы бауагъта бахизын, стæй
 йын рухсдзæсгомæй акуывта:

— Амондджын къах нæм æрбавæр!

— Алæг! Куыддæр ма исты ахæм загътай — фæлидзæг уы-
дзынæн.

Алæг мидæмæ бахъæр ласта:

— Æна, æддæмæ ма ракас! — Мад кæртмæ рæвдз рауади. —
Базон ма йæ, чи нæм æртаhti уæлæрвтæй, уый!

— Æгас нæм цæуæд, чидæриддæр у, — æнайы цæсгом ба-
рухс, къухаууон акодта. — Цыдæр дзæбæх чызг! Фæлæуу! Бат-
джерийы хо ма уа? Уартæ кæд уыди, уæдæй нырмæ куыд никæ-
цæйуал разындтæ? Æнхæлдæн, кæмдæр куы уыдтæ.

Хъаллæ, куыд æрлæууа, уымæ дæр нал арæхстис, йæ цæсгом
пилонарт уагъта.

— Мæнæ диссаджы уазæг! — йæ цинæй ницуал бамбæхста
æна. — Лæппу, кæм ма йыл фæхæст дæ?

— Хуыцауы куы бафæнда, уæд дыууæ хохы дæр сæмбæлдзыс-
ты, — загъта Алæг. — Æз ныртæккæ. — Æмæ фæмидæг хæдза-
ры, Батджеримæ телефонæй адзырдта: — Æна дæ тынг ахс-
джиагæй агуры, тынг! Йæ ныхæстæ дын афæзмон: «Таксийы
абадæд æмæ цæстыфæныкъуылдмæ ам куыд уа, афтæ!» Иу сым
дæр нал, æнхæлмæ дæм кæсæм!

Батджери дуарæй хъæрæй дзургæ æрбацыд:

— Алæг мæ æдзух фæдисон саразы, ды йын хæринаг куы
нал фæдæттыс, уæд. Исты хъуыддаг бакæна, уый та... — Афтæ
дзургæ-дзурын уатмæ бахызти æмæ йæ хойы ауыдта: — Ды та
ам кæцæй фæдæ?

— Ау, исчи йын стæм?! — загъта æна.

Батджери хойыл йæ къух стылдта:

— Акса-ма, амæ! Йæ лæг нæ уæдæй нырмæ суыдтылытæ
кодта, мæ ус, дам, кæм ис. Сæумæрайсом Душанбейæ
æрбахæццæ!..

— Ма йæм хъусут, — сонтæй фæкодта Хъаллæ. — Хъуамæ
истытæ æрбаймыса...

— Хъуыды дæр ма сæ ма кæн, — сабыртæ йæ кæны æна. —
Æз ацы дыууæйы дæлгоммæ ныхæстыл раджы сахуыр дæн.

— Душанбейæ нæм къуыри иу хатт тæхы хæдтæхæг, хуыцау-
боны, — загъта Алæг.

— Æмæ кæд не сияхс космонавт у, кæд ракетæйæ стахти...

— Ахудтыстæм, — загъта æна, — æмæ ныр фæйнæ комдза-
джы скæнæм.

— Æмæ нуазгæ та чи цы кæндзæн, æна? — афарста Алæг.

— Мах Хьаллæимæ уæртæ сырх сæнæй. Сымахæн уæ бар уæхи. Къуымæл дæр нæм ис, йæ тæккæ æнхъизгæйæ у. Цъæхæй та...

— Уæдæ афтæ, — сдзырдта Алæг. — Сылгоймæгтæн — сырх сæн.

— Мæнæн цъæх, Батджерийæн — къуымæл.

— Къуымæл æз нæхимæ хæсдзынæн, не сиахсæн, — загъта Батджери.

Стæй хистæры бынат бацахста, лæугæйæ куывта:

— Стыр Хуыцау, табу дæхицæн! Хуыздæр цы уыздæн, уый саккаг кæн! Мæнæ мæ зæрдæ цыдæр æнахуыр ныссæххæтт кодта. Æмæ цыдæр уыздæн, цыдæр! Æна, мæнæ мын дæ гуыбындзæл фырт, æнхæлдæн, мæ хойы акуырм кодта. Гъемæ кæд Хуыцауы уынаффæйæ арæзт цæуынц хъуыддæгтæ, уæд ацы къæсæрæй амонджын къах æрбавæрдæд мæ хо!

Хъаллæ йæ сæр æруагъта, комкоммæ бакæсын никæмæуал уандыд.

— Æз хистæр дæн, — загъта æна. — Æмæ, уемæ æмвынг кæм æрбадтæн, уым мæнмæ дæр байхъусут. Æргом ныхасы къæм нæй фæзæгъынц. Хъаллæйæн кæд нæ чысыл бинонтæй иучысыл йæ зæрдæ истæмæй барухс, нæ мæгуырдынадæй нæ тæрсы, уæд фæстæмæ мауал кæсæм...

* * *

Алæг ма ахуыр куы кодта, уæды рæстæгæй иу хабар йæ зæрдыл æнæнхæлæджы æрлæууыди. Йæ иу хæлар йæ зонгæ чызгимæ парчы фембæлди. Ныхас сæм рауади, сæ цард куыд баиу кæндзысты, уый тыххæй. Лæппу загъта: «Институт каст куы фæуæм, уæд — чындзæхсæв». Чызг загъта: «Ныр æй скæнæм», «Кæдæм тагъд кæныс?» «Уæдмæ йе хæрæг мæлдзæн, йе... цы зæрдæ дæм æрцæудзæн, мæгъа...» Чызг æвиппайды ныхъхъæр ласта: «По-мо-ги-те!!!» Æмæ дын йæ къаба арæмыгъта фæйнæрдæм.

Милицæйы сæ смидæг кодтой. Чызг кæугæйæ дзырдта: «Тыхми мын кодта». Фæлæ йæ хинæй ницы рауад, лæппуйы сраст кодтой...

* * *

Алæг фæсурокты æрмадзтыл æрзылди, стæй куыддæр бандоныл йæхи æруагъта йæ кусæн уаты, афтæ йæм Раисæ дуарæй æрбакаст.

— Мидæмæ, Раисæ Васильевнæ!

— Мæн уæ куыст скодтат... — Раисæ ныхæстæгæнгæ йæхи директормæ æввахсдæр байста.

Иннæ хæттытæй хъауджыдæр ыл ацы хатт уыди, хæдзары зылдтыты рæстæг кæй акæны, ахæм дæрджын къаба. Алæг цыдæр æгъдауæй бафиппайдта, дуары зыхъхъырæй сæм машинист Наташа кæй кæсы, уый.

— Зæрдæбын ныхас акæнæм...

— Акæнæм, Раисæ, акæнæм, — Алæг телефоны хæтæл систа æмæ фæрсы: — Милицæ? Мæнæ мæм иу сылгоймаг тыхми инсценировка кæнынмæ æрбацыд æмæ мæм уæ фæдисонты рæвдз рарвитут!

Раисæ дуар фегом ласта, æмæ лидзæг фæцис. — Алæг ауыдта: сылгоймаджы къабайы фæсонтæ уыдысты фæйнæрдæм лæбырд. Ауад æмæ Лезийы афарста:

— Наташа цы фæци?

— Дыууæйæ дæр федде сты. — Лези фестæди, æддæмæ акаст. Куы 'рбаздæхт, уæд, йæ худын нæ урæдта: далæ уынджы иннæ фарс балæууыд, бæласы аууонæй алырдæм гудзитæ кæны.

— Хъуамæ йын тыхми бакодтаин, — худти Алæг. — фæлæ — нæй, нæ бæззын богъæн...

— Гъа-а-а! — йæ æрмттæ кæрæдзиуыл æрцафта Лези. — Мæнæ хæйрæджыты фæтдзæгъдæн! Æз та ма дисы бацыдтæн, уый цавæр дарæсты æрбацыд?

* * *

Йæхимæ куыд æрбаздæхт, афтæ телефоны зæлланг райхъуысти. Систа хæтæл.

— Обкомæй дзурынц, — айхъуыста æрыгон сылгоймаджы хъæлæс.

— Обкомтæ бирæ сты...

— Фæскомцæдисы обкомæй. Дыууæ сахатыл нæм æмбырд ис, æмæ нæм сæмбæлæд уæ директор.

— Нæ фæскомцæдисы секретарь уын фаг нæу?

— Нæу, ам директор фыст ис. Ды чи дæ?

— Æз дæн уыцы директор. Ды дæр ма дæхи бацамон.

— Мæ ном — Ларисæ. Æз дæ зонын.

— Афоныл уым уыдзынæн. Фæлæ уе 'мбырды цæуыл дзурдыстут?

— Наркоманийы ныхмæ...

Алæг хæтæл æрæвæрдта æмæ бахъуыр-хъуыр кодта:
 — Тох, тох! Пълантæ æххæст кæныныл — тох! Бæрзонд хорæрзадыл — тох! Наркоманийы ныхмæ — тох! Нозтимæ — тох! Фæлтау-иу, ацы бирæ æмбырдты нæ рæстæг дзæгъæлы кæй сафæм, кусын кæй нæ зонæм, уыдæттыл куы æрдзуриккам...

* * *

Фыццаг секретары хъæлæс азæлыд, йæ доклад æнæкъуызгæйæ фæкасти. Куы фæци, уæд сæрдариуæггæнæг бафарста:

— Бафарсын кæй фæнды?

Алæг йæ къух сдардта.

— Табуафси, — загъта сæрдариуæггæнæг.

Алæг сыстади æмæ загъта:

— Мæ ныхас аипп ма уæд, фæлæ мæ ма цæстæй фенын фæнды, цы хуызæн у уыцы хъылма, уый.

Бирæтæ ныххудтысты.

— Кæмæдæрты худæг кæсы, фæлæ йын æз йæ тæф дæр нæ зонын.

Секретарь йæ фарсмæ бадæг чызгмæ бадзырдта:

— Ларисæ, уæртæ ма йæм уыцы къопп равдис.

Ларисæ Алæджы цурмæ бауади, къопп æм радта, уый дзы иу тамако систа æмæ йæм басмыста.

— Дымгæ дæр дзы акæн, дымгæ! — бахъæр æм кодта чидæр.

Алæг афæлгæсыд йæ алыварс, бафарста:

— Спичкæтæ никæмæ ис?

Адæм æмхъæлæсæй ныххудтысты, спичкæтæ йæм æрбалæвæрдтой. Тамако ссыгъта, фæздæг сулæфыд, ферхæцыд æмæ ныххуыфыди. Барæй куыд хуыфы, барæй, цыма наркоман нæу, уыйау! — радзырдта йæм чидæр къуымæй.

— Цыдæр туаг тæф кæны, — Алæг тамако райхæлдта, æдзынæг æм æркасти æмæ хъæрæй адзырдта: — Ницы дзы уынын!

— Гæны рыг дæм куыд хъуамæ зына?

Алæг хъуыдытыл фæци: кæцæйдæр хъуыды кодта уыцы туаг тæф, фæлæ кæцæй, уый нæ ахста.

* * *

Алæг бахызти фæскомцæдисы секретары кусæн уатмæ — кондиционер дзы сæвæрдтой æмæ йæ хъуамæ фена. Баййæфта дзы электрикы, бандоныл йæхи фæстæдзæг ауагъта æмæ цыдæр худæджы хабар дзырдта. Секретарь æмæ ма дыууæ ахуыргæнинаджы

тамако дымгæ бадтысты æмæ дзурагмæ хъуыстой. Сæ цæстытæ цыдæр æнахуыр æрттывд кæнынц... Алæг сæм хæстæг бацыд. Ницæмæ йæ 'рдардтой.

— Махмæ хистæр куы æрбацæуы, уæд ын фестынц, — сабыр хъалæсæй загъта. — Сулæфæн уæм куына ис... — электричы афарста: — Кондиционер нæма скуыста?

— Скусдзæни, нæма йæм бавнæлдтон...

— Бавнал æм! Стæй мæм-иу æрбауай.

— Нæ мæ равдæлдзæн.

— Анекдотгæ дзурынмæ дæ куы æвдæлы!

— Уæ каппечытыл уын мæ сæрыл хъен куыннæ слæудзынæн!

— Æмæ ууыл дæр аныхас кæндзыстæм.

Йæхимидæг фестæлфыд: сæ тамакойы фæздæг кæны хъылмайы тæф! Фыццаг хатт дæр ам ауад йæ фындзыл... Йæхи уатмæ бацыд æмæ фæскомцæдисы обкомы фыццаг секретарьмæ адзырдта:

— Алæг дæн, училищейы директор. Æрæджы нæм кæй æрбарвыстат фæсивæдæн разамонæгæй, уый кусæн уатмæ хъылмайы смагæй бацæуæн нæй. Æрæджы, наркоманийы ныхмæ кæм дзырдтам, уыцы æмбырды кæмæ басмыстон... Хорз уайд, адæтгæ дзæбæх чи зоны, ахæм лæг нæм куы æрбарвитис, уæд.

Сахат æххæст нæма рацыдаид, афтæ йæм Алихан фæдисы уад æрбакодта æмæ талф-тулфæй дзурынмæ фæци:

— Нæ секретары нын аластой! Дыууæ урс халатджын тагъдæххуысы машинæйæ!

Алихан дуарæй нæма ахызти, афтæ Закар Æхсарбегимæ æрбацыдысты. Закар Алæджы раз бæзджын къонверт æрæвæрдта:

— Адон Æхсарбеджы гæххæттытæ сты. Раисæ йæм сæ радта, ахуырæй, дам, дæ тæрæм...

Закар, фæлтæрдджын дæ ды, æз — æвæлтæрд директор. Æмæ бынтондæр ныссуйтæ дæн...

— Раисæ дын рагæй тæринаг у! Бахатыр кæн, æз ме 'мбæлтты раз иу æвзæр ныхас никуы суæндыдтæн, уый та дæлимон у, цæтгæ фыдгæнæг.

— Дæ ныхæстæ мæнмæ курдиаты хуызон нæ ныффыссис?

— Нæ ныффысдзынæн. Æз зæронд дæн. Мæ мæлæты фæстæ мæ ахæм фыстытæ хъуамæ баззайа? Зæгъдзысты: мæнæ ма кæсут, ай Закар дæр цъыфкалæг куы уыди... Фысджытæ нæм фæг ис æнæ мæн дæр.

— Хорз, бамбәрстон дæ, дæ ныхмæ æппындæр мæ бон ницы зæгъын у.

Фæссихор Алæджы бардзырды къопи Раисæйæн радтой.

Цæхгæрæй дзы загъд уыди: райсомæй фæстæмæ уый сæ кусæгыл нымад нал цæуы!

Дыккаг бон Алæгмæ фæхабар кодтой: «Раисæ йæ уроктæ фыццагау кæны!»

— Зæгъут ын, абонæй фæстæмæ махмæ нал кусы, иу капекк дæр нæм нал райсдзæн, зæгъгæ!

Уый фæстæ Раисæ нал фæзынди училищемæ. Солтан Алæгмæ æрбадзырдта:

— Дæ бардзырд аив!

— Сыдзымды цæуын нæ сахуыр дæн!

— Уæдæ мæ-иу ма рахъаст кæн!

Алæг Лезийæн сагъæссаг хъæлæсæй загъта:

— Диссаг мæм кæсы, мæ сæр æй нæ ахсы, Солтан æмæ Колесова йæ сæрыл пихлæйттæ цæмæн кæнынц?...

— Зæронд хæлæрттæ сты. Иумæ куыстой. Колесова ноджы йæ файнуст уыди. Раисæйы сардыдтой сæ раздæры хицауы ныхмæ — Солтан уыцы бынатмæ тырныдта... Ныр дæ ныхмæ дæр сæ гæртæ рабастой... Раисæ йæ хъаст тæрхондонмæ балæвæрдта.

Фæлæ районы тæрхондон растыл банымадта Алæджы бардзырд. Раисæ республикæйы Сæйраг тæрхондоны балæууыд. Ам дæр та йæ фарс нæ фесты.

Изæрæй Алæгмæ æрбадзырдта Афæхъо.

— Æнхъæлыс, уыцы хæйрæг ныр æнцад сбаддзæн?

— Ныр та йæ хъаст суанг Мæскуымæ фæхæсдзæн, — загъта Алæг.

— Обкоммæ дæм сиддысты æмæ-иу хъæддых фæлæуу. Æнæ мæн фенгæ ма фæцу уырдаæм.

— Бузныг, Афæхъо. Стыр бузныг.

* * *

Алæг афтæ ныффæллад, цыма йæ фæхты фæхостæуыд. Нæ йæм цъиуты хъæлдзæг цъыбар-цъыбур хъуысти, нæ Терчы иугæндзон уынаер, афтæ аныгъуылди йæ хъуыдыты.

— Алæджыхъо! — чидæр æм фæдзырдта. Фæстæмæ фæкасти æмæ ауыдта Созыры. Ныццин кодта æргом:

— Ёз та ма ма хъуыдыты демæ дзырдтон.

— Абон нæзырæхæй куы раздæхтæн, уæд сывæллæтты æфсæнвæндагмæ бадзæгъæл дæн. Цæлхзылд ыл æркодтон — дзæбæх тъæпæн ахсы. Скæнæн дзы ис футболæй хъазæн фæз, доны ленкгæнæн цад...

— Къæхдзаныгътыл бырæн фæз, — бафтыдта ма сæм Алæг, æмæ иумæ ныххурдтысты. — Ёз дæр дзы айфыццаг фæзылдтæн. Суанг æрдæгарæст Цъæх театрма схаеццæ дæн. Кæддæр дзы хъæбысæйхæцджыты ерыстæм кастæн, æмæ дзы æнахуыр удæнцой бавзæрстон. Ростовæг проэктаразджытæ ам сты æмæ сæ маæ зæрды ардæм схонын ис. Цымæ, цы зæгъиккой?

— Схон сæ, схон, Стыр дон дæр чысыл суадонæй райдайы. Уый фæстæ райдайдзынæ æхца агурин, ахæм æхцатæ та æрмæстдæр Мæскуыйы разындзæн.

— Заводы директоримæ ныхас кодтон. Министрадмæ йæ писмо ныффыссыныл сразы кодтон. Мæхи номæй дæр исты гæххæтт хъуамæ ацæуа. Иумæ йыл куы ахъуыды кæниккам...

— Гъе, гъе, мæн дæр баифтындр, — бахурди Созыр. — Зæронд гал ма исты ахæца?

— Ахæцдзæн. Нæ училище æвдай азы размæ арæст æрцыди. Къамис сараздыстæм, гæххæттытæ ныффысдыстæм... Æрмæст заводы писмо бынатыл раздæр хъуамæ сæмбæла.

— Ды аразæг нæ дæ, æз дæр. Ацы ран дæ бахъæудзæн Афæхтойы æххуыс.

— Афæхъомæ та бацæуæнтæ дæ руаджы ссардзынæн.

— Ёз — ифтыгъд гал, ахæцдзынæн, цы гæнæн ма мын ис.

* * *

Алæг сæ хæдзары дуарыл рахæца, зæгъгæ, афтæ айхъуыста Батджерийы хъæлæс:

— Алæджыхъо, æз дæр сымахмæ цæуын!

— Ам уал фæфæстиат у. Ёз æнайы зæрдæйыуаг базонон.

— Рæдийыс, Алæджыхъо, маæ руаджы дæ хæдзары уазæджы минас фæкæндзынæ.

— Мæнæ диссæгтæ, ныр ды хъуамæ маæ хæдзарæн схицау уай?

— Ёз нагъ, фæлæ уæм маæ хо Хъаллæ фæмидæг уа — уæ идугуыты æмæ тæбæгъты хъæлæба арвы кæронмæ хъуысдзæни.

Æна сæм рауади, ныццин кодта:

— Цы хорз у, дыууæйæ маæ иумæ хъуыдыстут!

— Аена, — Батджеримæ ацамыдта Алæг. — Амæн иугыццыл йæ рохтыл æрбахæцын нæ хъæуы? Исты уаргъы уæз куынае банкъара, уæд пæррæстытæ кæндзæн.

— Ус ын æрхæсдзыстæм æмæ иу бинонты хуызæн цæрдзыстæм. Фæлæ уал ацы сахат мæхи кой кæнын. Иунæгæй мæ уд снарæг. Кæд ма дзураг цъиу балхæнон...

— Мæнæ уæм мæ хо баирвæза, — худти Батджери. — Уый ахæм тути-цъиу басгуыхдзæн, æмæ дæ сæр дæ кой суыдзæн.

— Æз алцæуыл дæр разы дæн, æрмæст иу хъуыддаг не ’мбарын: кæдмæ сым-сым кæндзыстæм?

— Гъемæ кæд каст мæнмæ у, — йе уæхсчытыл схæцыди Алæг, — уæд иннæ хуыцаубоны заводы хæрæндоны не ’ртæ чъирийы скувдзыстæм!

— Иннæ хуыцаубонмæ срæвдз уæм? — фæкатайхуыз æна.

— Суанг нæм маргъы æхсыры онг алцыдæр уыдзæн, — фидарæй дзырдта Алæг. — Сыгъдæг хъуыдыйæ цы райгуыра æмæ иу стыфы бæрц дæр гуырысхо кæм нæ уа, уыцы хъуыддагæн æнæ сырæзгæ нæй.

УЫРЫМТЫ ПЕТКА: 75 АЗЫ

АРВ АРХАУД

УРС БАЛОН

Дуне дæм асæст бон райгæ
Хурау куы фæкæса раст,
Зон, уæд дæ зæрдæйы райгуыр
Урс балон — базырджын уарзт.

Мæргътæн сæ зарæг куы хатай,
Дæттæн — сæ аив ныхас,
Зон, уæд дæ зæрдæйы катый —
Урс балон — базырджын уарзт.

Дидинаг фæзы. Дæ цæстæй
Агурыс уый цæстæнгас? —
Зон æй, дæ зæрды æрбæстон
Урс балон — базырджын уарзт.

* * *

Бахаудтæн æз сау æрфгуыты уацары, —
Нæу æнцон.
Уыдоны рæсугъддзинады азарын —
Удæнцой.

Бирæ ис мæнæй фенджындæр а бæсты,
Уæд цæмæн
Уыцы дыууæ сау æрфыджы ахæсты
Æз фæдæн?

Чи йæ зоны, уыдон мын цы хъом ысты
Алы бон?
Къухдарæнау зæрдæйыл нынгом ысты
Уалдзыгон.

Уайы алкæд а лæшпуйы цæстытыл
 Сау рæсугъд.
 Ма мæ фæрсут чызджы хиндзаст кæстытæй,
 Ма фæрсут!

Ногæй зæрдæ фестад цины фæрдгуйтæ,
 Базыдтат?
 Бафтыдтой мыл уыцы къæлæт æрфгуйтæ
 Уарзты ад.

АРВМÆ БÆЛЛИЦ

Бесолты Шурикæн

Уый нæ уыдис Икар,
 Стæй нæ райгуырд цæргæсау æдбазыр.
 Уыд мæ хуыздæр æмгар,
 Иу — нæ хъысмæт æнæфыд фыдазы.

Уыд фыдуагыл нымад:
 Бадын иу ран нæ уарзта, æнæнцой.
 Катай кодта йæ мад:
 Рæзт тыхстыты йæ царды æгъдæнцой.

Уыд йæ бæллиц та арв,
 О, куыд тыдта йæ быцъынæг уымæ.
 ...Дыстæ батылдта арф,
 Хохмæ схылди йæ сæнттæ уынымæ.

Хатт-иу бæласмæ схызт,
 Суанг йæ цъупмæ, тæхгæ маргъ-иу фестад:
 Уæд йæ цæф дæр нæ рыст?
 Царæй зæхмæ-иу фатау хи фехста.

Афтæ 'хсысти æмгар —
 Уый фæндæгтæ йæ бæллицмæ сгæрста,
 Æмæ басгуыхт Икар —
 Уый цъæх арвы лæгæрста, лæгæрста.

Арв уыд авгау сыгъдæг,
 Хохаг, 'фсæнбазыр, хъазыд бæрзæндты...
 Сонтæй маргъы сыгъдæн
 Дымгæ рахаста мигъты æхсæнты.

Зæхх ын фестад æргъæу,
 Зæхх — йæ авдæн, йæ ард дæр, йæ зæрдæ.
 Арв йæ уæлæ æрхауд.
 Арв хъæбулыл йæ цæссыгтæ-стъалытæ
 згъæлдта.

УАЛДЗЫГОН ЗАРÆГ

Цъæхбазыр уалдзæг æрхастой мæргътæ,
 Йæ дидин пæлæз байтыдта.
 Ныллæг ын кувынц, ныллæг нæ хæхтæ,
 Æрвон фæрсæгтæ байтыгъта.

Кæрæдзи сæрты куы хауынц дæттæ,
 Сæ зарджытæ та самыдтой.
 Фырцинæй зæрдæ ныррухс, æмбæлттæ,
 Мæ сæнттæ хурмæ адымдтой.

Фæткъуы бæлæстыл дыргътæ нæма и,
 Сæ дидинсæртæ банкъуысынц.
 Бургоппа гугукк рæстæг нымайы,
 Фæлæ йæм иу дæр нал хъусы.

Цъæхбазыр уалдзæг ныххойы дуæрттæ,
 Рæвдауы цæст йæ даритæй.
 Æрбатыхсти та мæнæн мæ зæрдыл
 Чындздзон чызджы камаритæй.

Нæртон Ацæ йæ уадындз райста ныр, —
 Æгас дуне та фестиади фæндыр.

* * *

Нæ зайынц дыууæ 'взаджы иу дзыхы, зонын,
 Куыд арæхсы иу уæд дыууæйы хуызæн
 Рæтауын, ыскæрдын, ызмæнты? Мæ зонд уын:
 Дывзагоны бæсты къуытты 'мбал хуыздæр.

БЕЗАТЫ Таймураз

ÆЗ ХЪУЫСТОН ÆРЫДОНЫ ДОНМÆ

Æцæг хабæрттæ

Краснодары крайы, Брюховецкы станицæйы куы 'рцардтæн, уæдæй фæстæмæ мæ Хъубанæй фæсарæнтæм афтæг хъазахъхъæгты хъысмæт тынг цымыдис кодта. Æмæ мæ базонгæ кодтой станицæйаг Аннæимæ, уый, дам, уыдоны тыххæй бирæ хабæрттæ фехъуыста йæ мадæй.

Сылгоймаг разынд агургæ æмæ æнаргæ дзурæг æмбал. Иу хабар мын иннæйы фæдыл кодта. Иуахæмы дын цыдæр аххосджынхуызæй афтæ бакодта:

— Мæ мад дын бæргæ фылдæр истытæ радзырдтаид, фæлæ æз0... Æз Ирыстоны райгуырдтæн, мæ ныййарджытæ та ам, Брюховецкы. Мæ фыд лæппуйæ афтыд Ирыстонмæ... Стæй мæ мадимæ сæ чын-дзæхсæвы фæстæ дыууæйæ дæр уырдаем ацыдысты. Фæцардысты дзы 1938 азы онг... 1935 азы 6 декабры та сын æз райгуырдтæн...

Аннæйыл 4 азы йеддæмæ нæма цыд, афтæ йын йæ фыды æрцахстой, адæмы знаг æй рахуыдтой. Сæ фатер сын байстой.

Бæлвырддæр кæцы ран райгуыр, уымæй йæ куы афарстон, уæд йæ цæсгом цинæй байдзаг. — Мызуры! Мызуры райгуырдтæн! Æз мæ райгуырæн бæстæйыл фыццагдæр Ирыстоны нымайын...

Гыццылæй тынг цæрдæг, змæлаг æмæ дзыхæй рæвдз сывæллон уыдтæн, — йæ

ныхас дарддæр кодта Анна, — æмæ-иу мæ мад афтæ, уый, дам, дам Æрыдонæй фæци. Æрыдон, Мызуры рæзты цы дон кæлы, уый хонынц, — æз кæцон дæн, уый нæма зыдта æмæ мын зæрдиаг æмæ лæмбынæгæй хабæрттæ æмбарын кодта.

Мæ мад æмæ-иу мæ мæ фыд Æрыдоны былмæ арæх кодтой, æмæ-иу, стыр хъарм дуртыл бадгæйæ, доны хъæрмаæ хъуыстон. Мæ мадæй нæ рох кодта уыцы хæххон дон. Уымæй уæлдай ма æдзух кодта, æвгъæдгæс ын цы ирон сылгоймаг уыд, уый кой дæр. Ирыстоны тынг рагæй нал уыдтæн æмæ ницыуал хъуыды кæнын... Æрмæстдæр Æрыдоны хъæр... Мæ хъустыл ныр дæр арæх фæуайы...

Аннайы хъæлæс фенкъард, арф ныуулафты фæстæ дзырдта: — Мæ фыдæн фехсыны тæрхон рахастой 38-æм азы. Диверси раканынмæ, дам, хъавыди, комбинаты кæрты, дам, змис, кæм не 'мбæлд, уым акалдта. Ахæм хахуыры тыххæй адæймаджы куыд ис фехсæн, уый абоны онг дæр нæма бамбæрстон... Шахтæйæ йæ ракодтой: мæ мад æй уынгæ дæр нал фæкодта. Цы гæнæн ма уыд мæ мадæн, æмæ цасдæр рæстæджы фæстæ æд анахъом сывæллон Украинæмæ йæ хæстæджытæм ацыд.

Аннайæн, ирон кæй дæн, уый загътон. Куыддæр фæсонтау. Йæ хъуыр-иу ахгæнæгау кодта, дзыхы дзырд нал бадт. Раст, фыр цинæй исты куы кæна, суанг уымæй дæр старстæн.

— Куыд зæрдæхæлар, куыд рæдау адæм сты ирæттæ! Куыд бузныг сæ уыд мæ мад! Йæхи ныл ничи атигъ кодта. Уыцы фыдбонты нæ, иу цары бын кæимæ цардыстæм, уыдон сæхимæ бакодтой. Мах тыххæй сын кæд æфхæрд баййафынæй тас уыд, уæддæр хи чызджы цæстæй кастысты мæ мадмæ. Уыдон куы нæ уыдаиккой, уæд фесæфтаиккам. Мæ мад-иу сæ номæй номмæ нымадта, фæлæ æз, хъыгагæн, мыггæгтæ æмæ нæмттæ нæ бахъуыды кодтон.

Цы фехъуыстон, уыдонæй æппæтæй тынгдæр мæ зæрдæмæ цыди, мæ фыды ирон æрдхорд Илас мæ йæ фырт Азæмæтæн ракурынмæ кæй хъавыд, уыцы хабар. Уыцы нæмттæ хорз бадардтон мæ зæрдыл. Тынг арæх сыл хъуыды кодтон. Уырныдта мæ: иу бон мæм аргъæутты хъæбатырау фæзындзæн Азæмæт, аласдзæн мæ йемæ, кæм райгуырдтæн, уырдаем... Цы диссаг у цард, цы диссаг!..

Цæвиттон, Украинæйы нæ хъæу немцыæй куы суæгъд, уæд нæм иу бон нæхи салдæтты æхсæвиуатмæ æрбакодтой. Мæ мад

дын дзы иумæ йæ номæй куы фæххæр кæнид. Лæг æм сонт каст фæкодта. Йæ цæсгомыл цы æнкъарæнтæ аивылд, уыдон сныв кæнынæн дзыхы ныхæстæ не сфаг уыдзысты. Цыбыр дзырдæй, кæрæдзи феныны ныфс кæй нал уыд, æмæ æнæнхæлæджы ахæм уавæрты чи фембæлд, уыцы адæймаджы цæсгом уæ цæстытыл ауайæд. Мæ мадимæ, кæрæдзийы дзыхæй исгæйæ, тагъд-тагъд цыдæртæ дзырдтой мæнæн æнæзонгæ æвзагыл...

Æмæ чи уыд, дæумæ гæсгæ, уыцы салдат?.. Мæ фыды ирон æрдхорд, йæ лæппуйæн мæ ракурынмæ чи хъавыд, уыцы Илас. Æфсæддон мæ йæ къухтыл куклайæу уæлиау фелвæста, куы мæ-иу иуырæм фæзылдта, куы — иннæрдæм, зæхмæ мæ фырцинай нал уагъта, ракæс-бакæс мæм кодта:

— Æз дзæгъæлы нæ дзырдтон, нæ, Анечкæйæ рæсугъддæр чындз Ирыстоны нæ уыдзæн! Æрбакæсут-ма, æрбакæсут, цæй рæсугъд чызг дзы рауад, уымæ, — дзырдта Илас æмæ та мын-иу зæрдиаг хъæбыс ныккодта.

Мæныл уæд аст азы бæргæ цыд, фæлæ фыр мæллæгæй афтид царм æмæ стджытæ уыдтæн. Цастæ рæсугъд уыдаин, ууыл ахъуыды кæн.

Æхсæв-бонмæ нæ бафынай стæм, хъуыстам Иласы хабæрттæм, сæ зонгæты, сæ хæлæртты тыххæй. Мæ мад-иу куы йæ цæссыгтæ асарфта, куы та-иу йæ цæсгом цинай ныррухс.

Райсомæй нæ уазæг ацыд. Йæ хызыны цыдæриддæр хæринæгтæ уыд, уыдон махæн ныууагъта.

— Æнхæлмæ-иу кæс, — загъта ма мын цæугæ-цæуын Илас. — Азæмæт дæм æнæмæнг æрцæудзæн.

Фæлæ...

«Æвæццæгæн Иласæн, кæм мæ агурын хъæуы, уый йæ фыртмæ ныффыссын йæ къухы нæ бафтыд, афтæмæй фæмард», — хъуыды-иу кодтон æз, æмæ та-иу мæ зæрдæ æрбауынгæг.

Суанг куы сыстыр дæн, уæддæр ма Азæмæтмæ æнхæлмæ кастæн...

Рæстæг йæ кæнон кодта, сындæггай алцы дæр рох кæнын райдыдта. Мæ мад фæстæмæ сыздæхт йæ райгуырæн Брюховецкмæ. Фæстæдæр, рæстæй æфхæрд чи 'рцыд, уыдонæн алы хæрзтæ кæнын куы райдыдтой, уæд æз дæр ныффыстон Ирыстонмæ. Мæ гæххæттытæ мын, куыд æнхæл нæ уыдтæн, афтæ тагъд æрæрвыстой, æмæ та уæд мæ зæрдыл æрлæууыдысты мæ мады ныхæстæ ирон адæмы тыххæй. Мæ цæстытыл та ауадысты,

Ирыстоны коймæ мæхицæн цы рæсугъд нывтæ нывæзтон, уыдон, æрыхъал сты, чи нæ сæххæст ме 'взонджы бонты, уыцы сæнттæ...

Аннае иуцасдæр хъусæй алæууыд, стæй мæ афарста: — Куыд дæм кæсы, цымæ ма мæ исчи хъуыды кæндзæн Мызуры?

Ууыл уыдысты мæнæн дæр мæ хъуыдытæ.

Цасдæр нæ ничиуал ницы сдзырдта. Æрмæст чысыл рæстæджы фæстæ йæхицæн дæр æмæ мæнæн дæр дзуапп дæттæгау райхъуыст:

— Чи зоны, æмæ ма мæ фыды зонгæтæй исчитæ æгас сты — æмæ ма Владимир Сурмачы, мæ мад Галина æмæ мæн, Æрыдоны хъæрмæ фына йæ кæнын чи уарзта, уыцы гыццыл чызг Аняйы исчи хъуыды кæна, уый мæ тынг нæ уырны...

ÆХСАРГАРДЫ САСТ

Агафья бацæуæн дуары комкоммæ ныллæг бандоныл чъыл-дымыздæхтæй бадтис. Хъусæй хорз кæй нал у, уый зыдтон, æмæ æнæдзургæйæ йæ размæ бацыдтæн.

Зæронд ус, мæ ауон ауынгæйæ, йæ сæр сындæггай разылдта, фæлæ йын хурмæ зын кæсæн уыд, æмæ йæ цъæх-цъæхид цæстытæ къухы ауон акодта. Ме 'рбацыд ын æхсызгон уыд: йæ диссæджы мидбыл бахудт ын йæ цæсгом ныррухс кодта. Афтæ зынд, цыма йæ русты æнцъылдтæ дæр ралæгъз сты æмæ, сæ æрфыты цы кæддæры рæсугъддзинад нымбæхстой, уый разынд.

Æвиппайды фæкомкоммæ дæн йæ уæрджытыл цæхгæрмæ æвæрд æхсаргарды састмæ.

— Уый дын цæй хæцæнгарз у, Агафья? — сонт фарст æй акодтон æз.

Ус йæ къухтæм æхсаргарды саст систа.

— Ацы дзаумама мæ сæрыхицау кæсын дæр нæ уагъта. Æфснайгæйæ йын-иу йæ рыг асæрфынмæ куы хъавыдтæн, уæд-иу мыл фæхъæр кодта: «Ды сылгоймаг дæ. Афтæ бакæн, æмæ дæ къух дæр куыд нæ æндзæва ацы æхсаргарды!»

Йæхæдæг æй сыгъдæг кодта. Цин кæнынæй йыл не 'фсæст.

— Æмæ саст та цæмæн у?

— Уый, мæ хур, æгæр даргъ ныхас у, дæ газеты нæ бацæудзæн.

— Омæ йæ уæд та журналмæ ратдзыстæм, йæ быны йын ныффысдзыстæм — Агафья Антоненко.

— Мæн уый мæт нæй, фæлæ дын карды хабар ракæндзынæн, æрмæст фæлæуу, æххæст мæ цъиутæн хæринаг авæрон.

Зæронд ус сыстад, йæ куатæйы кæронæй æхсаргарды саст асарфта æмæ мæм æй радта:

— Фæхæц ыл. Хъазахъхъаг нæ дæ, фæлæ йыл уæддæр ацинтæ кæн.

— Куыннæ ма дæн хъазахъхъаг, ай размæ дæр дын куы дзырдтон, хъазахъхъы рæнхъытæм бацыдтæн, зæгъгæ.

Агафья мæ сæрæй къæхтæм цæстæнгасæй сбарста, арф ныулафыд æмæ афтæ бакодта:

— Уырдам, мæ хур, цæугæ нæ кæнынц, гуыргæ ракæнынц хъазахъхъагæй.

Æз, хæцæнгарзыл цы фыстытæ уыд, уыдон кæсынмæ фæдæн: «Златоуст. 1810 год».

Рагон хæзна у, бирæ диссæгтæ федтаид. Ноджы уыцы уæззау у. Суанг йе ’мбис дæр. Бирæ нæ бафæстиат Агафья, фæзындис, йæ къухты къамты стыр альбом, афтæмæй. Йæ сæрæй мын ацамыдта, бæлæсты бын цы стъол уыд, уымæ.

Æрбадтыстæм, зæронд ус хъавгæ фæлдахы хъæбæр сыфтæ. Алы къамы тыххæй дæр æнæхъæн радзырд. Мæнæ уый сæ чындзæхсæвы къам. Агафьяйæн йæ мойаг уæд Германы хæсты уыд, афтæмæй йæ йæ фыд сæ хъæуæй æндæр лæппуйæн радта. Чындзæхсæвмæ ма æртæ боны куы баззад, уæд йæ уарзон дæр фæзынд. Фæхабар æм чындæуыд, æмæ тæккæ уыцы изæр æрбахæццæ чызджы фыдмæ йæ минæвæрттимæ. Агафья йæ чындздзон къабайы, чи йæ ракуырда, уый цурмæ куыд рацыд — æгъдаумæ гæсгæ хъуамæ йæ уæлæ абарстаид, усгур ын цы къаба æрбахаста, уый æмæ йæхи равдыстаид, — афтæ Иван дæр къæсæрæй æрбахызт æмæ йе ’рбацыды сæр чызджы фыдæн фехъусын кодта. Хæдзары хицау йæ къухтæ фæйнæрдæм фæхаста, ома дзырд радтам, ницыуал гæнæн ис. Чызг цæссыгкæлгæ фыды раз йæ зонгуытыл æрхаудис, ничи мæ хъæуы Иван йеддæмæ, ма мæ фенамонд кæнут, зæгъгæ. Уæдæ ног усгур уавæр дæр цас бæллиццаг уыд; чындзæхсæвмæ цæттæ уыдысты, сæ хуынд адæм дæр æнхъæлмæ куыд нæ кастаиккой. Иван усгурæн сабырæй дзуры, зæгъгæ, дам, ды цы хæрдзтæ бакодтай, уыдон дын бафиддзынæн, фæлæ дын мæ уарзоны нæ ратдзынæн, хызы бынæй дæр æй ахæсдзынæн, æмæ дын уæд ноджы худинагдæр уыздæн.

Фыды зæрдæ фæтасыд, йæ фæнд аивта. Агафья æмæ Иван чындзæхсæв скодтой.

Зæронд ус йæ мидбылты худгæ дарддæр фæлдæхта альбом. Иу къамыл дзы уæлдай тынгдæр бацин кодта. Къамы хъазахъхъæгтæ сæ цухъхъаты æд бирæ хæрзиуджытæ.

— Нæ йæ базыдтай? — æппæты ныллæгдæрмæ дзы къухæй амонь. — Ацы къам Халифуты систой. Америкы ис ахæм горæт.

— Кæд Голливуды?

— Хæйрæг æй базонæд...

— Ма мæ худын кæн, Агафья: брюховецкаг хъазахъхъæгтæ Голливуды цы куыстой?

— Кинойы сæ истой. Инæлар Корнилов куы фæмард, уæд Иван нæхимæ æрцыд. Стæй фæзындысты сырхытæ, Иваны нæ бафæндыд семæ ацæуын æмæ инæлар Покровскимæ айста йæхи. Уый фæстæ та Врангелимæ Грецимæ афтыд. Иван къухæй тынг рæвдз уыд. Грецийы йæ сæ фатеры хицау хуыйын сахуыр кодта. Æмæ цы нæ хуыдта: цырыхъхъытæ, бухайраг худтæ, æфсæддон уæлæйы дарæс. Фæлæ уæддæр йæ фыны дæр бæхтимæ архайдта. Хъазахъхъы æхсæн хуыздæр бæхылбадæгыл нымад уыд. Гъе афтæмæй йыл алцы уынаг америкæгтæ сæ цæст æрæвæрдтой. Уымæн дæр æмæ иннæ хъазахъхъæгтæн дæр хорз цардæй зæрдæ бавæрдтой æмæ сæ семæ сæ Америкы Халифутмæ аластой. Æрцыдысты уыцы Халифутмæ. Фыццаг бон сæ капеччытæ куы райстой, уæд, дзæбæхæй кæй æрбахæццæ сты, уый тыххæй рестораны бамидæг сты акувынмæ. Куы анызтой, уæд арымысыдысты сæ хæдзæрттæ, сæ бинонты æмæ зарын райдыдтой. Заргæ та афтæ кодтой æмæ сæм иууылдæр æркастысты, æмдзæгъд кæнын сын райдыдтой, куырдтой, цæмæй ма сын ноджы азарой. Уæд сæ кæйдæр нозтджын сæр хъазгæйæ худ рестораны адæмыл ауагъта. Фæстæмæ æхцайæ йæ тæккæ дзагæй æрбаздæхт. Фæхъуыды кодтой къæрцхъус æмæ цырдызаст хъазахъхъæгтæ, афтæмæй цæрыны фæрæзтæ амалгæнæн кæй ис, уый, æмæ ресторанмæ цæуыныл фæцалх сты. Ам, нæхи станицæйаг, Рыбалко та ма зарæггæнæгæй уæлдай диссаджы кафæг дæр уыд. Авд хъамайы йæ дзыхы, афтæмæй-иу йæ кафт фæци æмæ ма-иу йæ сæрæй дæр акуывта адæмæн, кæрдтæ та-иу пъолы асагъта. Бирæ цыдæртæ ма мын дзырдта Иван, фæлæ сеппæт нал хъуыды кæнын, — фæци йæ ныхас Агафья къамы тыххæй.

— Ама Иван Америкайæ кæд æрыздæхт? — афарстон та йæ æз.

— Аххæлдæн, адамы колхозтæм тæрын нæма райдыдтой, афтæ. Торгсинтæ кæд райдыдтой æхгæнын?

— Æз, торгсин цы у, уый зонгæ дæр куы нæ кæнын.

— Торговый синдикат у... Æртæйæ æрыздæхтысты уæд: Третьяк Павло, Вишницкий Михаил æма Иван. Иван Америкайæ цыдæртæ æрласта, æма сæ торгсинмæ радтам. Цы æхца райстам, ацы хæдзар дæр уыдонæй сарæзтам æма хицæнæй цæрын райдыдтам.

Зæронд усы ныхæстæм гæсгæ, Иванæн йæ цард нæ цыдис. Иууылдæр æм зулцæстæй кастысты, урс гвардийы кæй уыд, уый тыххæй. Колхозмæ дæр æй нæ истой, æма Агафьяйæн дыууæйы бæсты кусгæ æрцыд. Иван бирæ нæ фæхынцфым кодта. Хуыйæн машинкæ «Зингер» æрласта йæмæ, баифтыгъта йæ æма сæхимæ адæмæн уæлæдарæс хуыдта. Чи йын æхца лæвардта, чи та йын мызд хæлцæй фыста, æма сæхиуыл дзæбæх фæхæцыдысты.

Æртын æстæм азы йæ æрцахстой, æма йæ иу мæй ахæстоны фæдардтой. Чи зоны, кæдæм æй фæхастаиккой, фæлæ йæ, сæ хуыздæр бæхылбадæг кæй уыд, уый тыххæй рауагътой.

Бирæ хæрзиуджытæ рамбылдта ерысты алы азты. Фæлæ, дам, хæрзиуджытæ бæхтæн лæвард сты, бæхтæ та колхозы сты, зæгъгæ, йæ фыдæбон æма йæ дæсны бæхылбадтæй Иваны хæдзарæн æппындæр ницы пайда уыд.

Куыд уыдаид, цы уыдаид, бæрæг нæу, фæлæ хæст райдыдта. Иван, барвæндонæй фæцыд. Цыдис ыл цыппор æртæ азы. Хæцыдис бæхджын æфсады. Хæсты кæронмæ бирæ нал уыдис, афтæ Днепры цур йæ бæрзæй фæцæф. Рарвитынмæ йæ хъавыдысты, фæлæ бацыд суанг Плиты Иссæмæ, балæгъстæ йын кодта, уадз мæ æфсады, истæмæн сбæздзынæн, зæгъгæ.

— Кæм бахъæудзынæ ахæм цæфимæ, фæлтау ацу уæхимæ æма дæм мах фæсхæст иууылдæр уазæгуаты фæцæудзыстæм куыд æппæты хуыздæр джигитмæ, — хъазгæмхасæн ын дзырдта Иссæ.

Уæддæр æй Иван сразы кодта. Радзырдта йын, суанг цырыхъхæй худы онг алцыдæр кæй зоны хуыйын, уый тыххæй. Ахъуыды кодта инæлар æма йын афтæ: «Уæдæ-ма мын бахуый инæлары худ». Радта йæм дыууæ каракуль цармы. Æз, дам, сæ

ныр дыууæ азы мемæ куы ралас-балас кæнын, дзæбæх мын сæ чи бахуыйа, ахæм куы нæ арын. Сбарста йын Иван йæ сæр æмæ йæм райсом раджы ног худимæ бамидæг. Акодта худ йæ сæрыл Иссæ, фæдистæ кодта æмæ йæ йæхимæ штабы ныууагъта.

Гъе, афтæ суанг хæсты кæронмæ инæлары штабы уыд Иван. Тынг бирæ хорз хабæрттæ-иу æрымысыд Иссæйы тыххæй. Хæстонты куыд аудыдта, дзæгъæлы сæ нæмгуыты бынмæ куыд нæ уагъта.

Иухатт та, Прагæ куы суæгъд кодтой, уæд бафтыдысты æппæты хæрзхæддæр бæхтæ кæм дардтой, ахæм бæхдонмæ. Инæлар бæхтæй иуыл йæ цæст æрæвæрдта, фæлæ уый емылыкк разынд. Хæстонтæй бирæтæ афæлвæрдтой йæ æрдомыныл, фæлæ уый никæй бон бацис. Уæд, дам, Иван хæстæг бацыд Иссæмæ æмæ дзы бар ракуырда бафæлварынмæ. Иван асæй гыццыл уыд, бæх та — о-о-о! Инæлар Иванмæ бакаст æмæ йæ мидбылты бахудт, ома, арсимæ кæрдо куыд цæгъдыс, фæлæ йын бар радта. Æцæг-ма йæ афарста: «Сæргъæвой дæ бæхмæ?» Иван дæр ын афтæ: «Хъазахъхъаг бæхыл йæхæдæг сбады, мæн æрмæст иу хатт сывæллонæй сæргъæвта бæхмæ мæ фыд, æмæ уæдæй фæстæмæ æнæ искæй æххуысæй арæхсын».

— Хорз, хорз, бакæсдзыстæм дæм, — бахудт инæлар.

Иван бæхмæ сгæпп кодта, рæвдз ын йæ барцыл фæхæцыд æмæ йæ, бæхдоны алыварс цы стыр быдыр уыд, уырдам фæцарæзта. Цасдæр рæстæджы фæстæ, бæх куы æрсабыр, уæд æй æрбакодта, æмæ идон инæлармæ бадаргъ кодта:

— Ныр ыл дæуæн дæр ис сбадæн, æмбал инæлар.

Майданæй йæ схорзæхджын кодта инæлар Иваны ацы хъуыдаджы тыххæй æмæ загъта: «Бирæ федтон джигиттæ, фæлæ дзы дæуæй сæрæндæр нæ федтон, Иван Федыры фырт». Иссæ кæд инæлар уыд, уæддæр Иванмæ йæ ном æмæ фыды номæй дзырдта. Махмæ, дам, Ирыстоны хистæрæн стыр кад кæнынц, ды та, дам, мæ æнæхъæн фондз азы хистæр дæ.

Хæст фæци. Иван нæхимæ цæуынмæ йæхи рæвдз кодта, афтæ йæм инæлар фæдзырдта:

— Уæлахизы парад уыздæн Мæскуыйы, æмæ мæнæн дæр бардзырд лæвæрд ис дыууæ сæдæ бæхджын хъазахъхъагимæ Рæсугъд Фæзы рацæуыны тыххæй. Æрмæст бæллæх уый у, мæ хæлар хъазахъхъаг, æмæ мæ мундир æгæр зæронд у, ахæм бæрæгбоны равдисынæн нæ бæззы, рæстæг та хæрз чысыл ис.

Цæмæй хæйрæг уыдтæн æмæ ацы бонмæ удæгасæй баззайон, суанг ма Уæлахиздзауты парады дæр рацæуон. Иннæ эшелонæ куы ацæуис æмæ мын ног мундир куы бахуыис, уæд куыд уайд? Æвæццæгæн, дæ бинойнагмæ ныффыстай æмæ дæм æнхъæлмæ кæсы, фæлæ дзы-иу мæ номæй хатыр ракур, æндæр гæнæн нæй.

Уæд Иван инæларæн афтæ:

— Иугæр хуыйæм, уæд худ æмæ цырыхъхъытæ дæр ногтæ бахуыйæм.

Инæлар ахъуыды кодта æмæ сразы.

Агафья мын мæ разы равæрдта Иссæйы къамтæ, иумæ дзы бацамыдта:

— Мæнæ Иван инæлары фарсмæ, йæ къухы та, ныртæккæ йæ иу æмбис дæ къухы кæмæн ис, уыцы æхсаргард.

— Уæдæ йын ацы æхсаргард Иссæ балæвар кодта?

— Æмæ дын уæдæ æз цытæ дзурын? Хорз... Бахуыдта махон инæларæн дзаумæттæ. Скодта сæ уый йæ уæлæ æмæ, дам, кæсæны раз куы иуырæм азины, куы иннæрдæм азины, йæхимæ кæсынæй нал æфсæды, йæ сæр дисгæнгæ æхсызгон тылд бакæны, кафæгау æркæны æмæ сæхирдыгонау цыдæртæ зары. Махоны йæ хъæбысы акодта æмæ йæ фæрсы:

— Æз та дын зæрдылдарынæн цы балæвар кæнон?

Иван дæр нæ фæтыхст æмæ йын, раздæр ын цы худ бахуыдта, уымæ ацамыдта:

— Дзуары нывты бын æй æвæрдæй дардзынæн, æмбал инæлар, стыр зæрдылдарæн лæварæн.

Иссæ иннæ агъуыстмæ бацыд, ацы æхсаргард дзы рахаста æмæ дзуры Иванæн:

— Лæвар дын кæнын ацы рагон æхсаргард. Суанг Наполеонимæ хæсты дæр цагъта знæгты. Бирæ цытджын адæмы къухы уыд. Тынг зынаргъ у мæ зæрдæйæн дæр, фæлæ йæ дæуæн не 'вгъау кæнын. Мæнæн æй, Хъубан немъцæй куы суæгъд кодтам, уæд иу зæронд хъазахъхъаг радта. Йæ фырт мах корпусы хæцыд, фæмард, йæ райгуырæн станицæ уæгъд кæнгæйæ. Мард хæстоны фыд мын уæд загъта:

— Мæнæн фырт нал ис. Æртæ уыдысты æмæ æртæйæ дæр фæмард сты хæсты быдырты. Ацы æхсаргард мæнæн мæ фыд радта, уымæн та — мæ фыдыфыд. Мæ фырттæн нæ бантыст устытæ ракурын. Нæй мын, дарддæр æй кæмæ адæдтон, уый.

Райстон æй стыр хæзнайау, æмæ абоны онг мæ къухæй нал

фæцух. Фæлæ мæм растдæр кæсы, ацы æхсаргард фæстæмæ Хъубаны зæхмæ куы фæхæццæ уайд, уый. Хъахъхъæн æй цæсты гагуййау, Хъубаны фырттæй хæсты быдыры чи баззад, уыдонны ном мысынæн, — ахæм фæдзæхстимæ инæлар радта Иванæн æхсаргард.

Ууыл фæхицæн сты. Куыд æй хъахъхъæдта, уый дын радзырдтон, рыг абадын дæр ыл нæ уагъта. Фæскомцæдисон æмбырдтæм-иу æй хуыдтой ацы æхсаргардимæ. Фæсивæды фæндыдис инæлары лæварыл къухæй бандзæвын.

Агафья цæуылдæр ныхъхъуыды кодта, æхсаргардмæ æдзынæг кæстæйæ, стæй йæ йæ къухæй æрлæгъзытæ кодта æмæ дарддæр йæ ныхас нывæзта:

— Иухатт нæм милицийæ æрбацыдысты, семæ хъæусоветæй иу лæг — уæд-иу кæртытыл арæх зылдысты. Уыцы кæнгæ мидбылхудтимæ фæрсынц:

— Мыййаг дæм исты хæцæнгарз ис, Иван Федорович, топп кæнæ æхсаргард?

Афтæмæй та ам ахæм адæймаг нæ уыд, ацы æхсаргарды хабар чи нæ зыдта.

— Ис, — дзуры Иван. — Æцæг исты хæцæнгарз нæу, фæлæ инæлар Плиты Иссæйы лæвар

— Раттын æй хъæуы. Бардзырдмæ гæсгæ хæцæнгарз дарыны бар нæй хуымæтæг цæрджытæн.

— Уый мын нæ номдыд инæлары лæвар у, æмæ йæ æз...

— Раттын æй хъæуы, стæй, кæд хицауад уынаффæ рахæсса, уæд дын æй фæстæмæ ратдзыстæм.

— Нæ йæ ратдзынæн! — зæгъы Иван, стæй æхсаргард йæ урагыл авардта æмæ йæ дыууæ дихы фæкодта...

ФЫД ÆМÆ ФЫРТ

Январь, 1987 аз. Бадын Ростовы автовагзалы дыккаг уæладзыджы. Мæскуыйæ цы поезды æрцыдтæн, уый фæндагыл ныффæстиат, æмæ мæ ныр бонмæ ам автобусмæ æнхæлмæ кæсын бахъæудæн.

Вагзал, зымæг кæм нæ вæййы, ахæм горæтæн хорз уайд, фæлæ ам... Иу хъарм уддзæф дзы никæцæй æмбæлы адæймагыл. Ноджы ма дуæртты иугæндзон райгом-байгомæй æртæрдыгæй дымгæ футт кæны. Æз дæр мæхи дыккаг уæладзыгмæ уымæн

систон. Ам а̀нхӕлмӕгӕсӕг адӕм ницабӕрӕг уыд, ӕмӕ, бынӕй чи дыууӕрдӕм кодта, уыдонмӕ кастӕн.

Ӕмбисӕхсӕвмӕ ӕввахс залмӕ ӕрбакалд ӕрыгон нӕлгоймӕгты стыр кӕрд, сӕ егъау фӕндагон хызынтӕ се 'ккой, афтӕмӕй.

Сӕ уӕлӕдарӕс цыдӕр бӕзджынтӕарӕзт уыд, ӕмӕ мӕхинымӕры скарстон: цыдариддӕр у, уӕддӕр сыбирӕгтӕ уыдзысты.

Уалынмӕ дзы иуыл мӕ цӕст ӕрхӕцыд, ӕмӕ мӕ цины хӕрмӕ ӕгас вагзал ӕрыхъуыста:

— Валера! Кучиев!

Уый фыццаг фӕйнӕрдӕм дисгӕнгӕ аракӕс-бакӕс кодта, фӕлӕ уӕдмӕ ӕз бынмӕ ӕрцӕйтахтӕн.

— Кучиев! — зӕгъгӕ, та йӕм йӕ тӕккӕ чъылдымӕй фӕдзырдтон. Фӕстӕмӕ фӕзылд ӕмӕ мӕ йӕ хӕбысы фелвӕста.

Чи йӕ зыдта, ӕрмӕст уыдон бамбардзысты, ацы адӕймаг цин кӕнын куыд зыдта, уый. Ӕрдз ын схай кодта ӕгӕрон тых ӕмӕ сывӕллоны ӕнӕхиндзинад. Йӕ цинӕй иу схайджын кодта йӕ алыварс адӕмы. Ныр дӕр, хъуыддаг цӕй мидӕг ис, уый нӕма зыдтой йе 'мбӕлццӕттӕ, афтӕмӕй се 'ппӕты цӕсгӕмттыл дӕр циндзинад ауылӕн кодта. Ӕнӕнхӕлӕджы фембӕлды тыххӕй акувыны уынаффӕ рахастой, фӕлӕ сыл Валерӕ, «ацы фембӕлд вагзалы буфеты бӕрӕггӕнинаг нӕу», зӕгъгӕ, йӕ къух ауыгъта.

— Уый уын мӕ кӕстӕр ӕфсымӕр, — афтӕ мӕ бацамыдта йе 'мбӕлттӕн, ӕмӕ та дзы фыр цинӕй цавӕрдӕр зынравзарӕн мыртӕ райхъуыст.

— Кӕдӕм цӕуыс? — кӕд Волгодонскмӕ цӕуы уый дӕр, зӕгъгӕ, мӕм цыдӕр ныфсы таг фӕзынд.

— Нырма уал Стъараполмӕ. Автобус ӕрмӕст райсом раджы уыдзӕн.

Схызтыстӕм дыккаг уӕладзыгмӕ, ӕмӕ хабӕрттӕ, кӕныс ма — нал.

— Дзургӕ кӕн, Волгодонскы уӕм цы хабӕрттӕ ис?

— Фӕлӕуу уал Волгодонскы хабӕрттыл, дӕхӕдӕг радзур, кӕцӕй цӕуыс, кӕм вӕййыс, куыд цӕрыс?

— Нӕ, нӕ, фыццаг уал ды радзур, куыд сты дӕ сывӕллӕттӕ, ныр стыртӕ уыдзысты?

Цыбыртӕй йын акодтон мӕ цоты хабӕрттӕ, уӕдӕ ныр йӕхӕдӕг радзура истытӕ, зӕгъгӕ, фӕлӕ — кӕм. Цалынмӕ мӕ,

цыдæриддæр æй базонын фæндыд, уыдæттæй нæ фæфæрстытæ кодта, уæдмæ мæ нæ ныууагъта.

Йæхи тыххæй цы цалдæр ныхасы ракодта, уыдонæй дæр бамбарæн уыд, йæ царды бæллиццагæй кæй ницы ис, рахау-бахау кæны æнæхъæн бæстæйы къуымты, куы Тюмены кусы, куы Казахстаны. Нæ хабæрттæ конд фесты, Валерæйыл йæ фæллад æртыхст æмæ йæ хуыссæг ахсын райдыдта. Æхсæвы æртæ сахатмæ æввахс уыд, афтæ йæ хызын йæ нывæрзæн акодта æмæ чысыл рæстæджы фæстæ тарф фынæй аци.

Æз æм кастæн æмæ уыдтон, куыд тынг фендæрхуызон, уый. Мæ цæстытыл ауад 1976 азы сæрд. Уæд, дæс азы размæ, фыццаг хатт базыдтон Валерæйы. Æз уыдтæн «Атоммашы» — Æппæтцæдисон арæзтады фæскомцæдисон штабы уæнг. Алыхуызон æмдзæрæнты бирæ фæрахау-бахауы фæстæ мын радтой иу чысыл къуым Уый дæр æмдзæрæны. Фæлæ мæм уæддæр дзæнæты бæстæйау фæкаст: хицæн уат. Мæ цин фæдывæр, æмдзæрæны комендант Кучиты Антонинæ у, зæгъгæ, куы фехъуыстон, уæд.

Антонинæ уыд цæрдæг, йæ фезмæлдыл цæст нæ хæцы, зæгъгæ, кæмæй фæзæгъынц, ахæм сылгоймаг. Йæ бакастмæ гæсгæ йыл цыдаид иу æртын азмæ æввахс.

Иронау æм куы сдзырдтон, уæд бахудт æмæ мын бамбарын кодта, иронау кæй не ’мбары: Кучитæй йæ мой у. Куыд нæ мæ фæндыд ме ’мзæххонимæ базонгæ уæвын, фæлæ уый нырма Сыбыры уыд. Антонинæ, цы управленийы куыста, уый æд техникæ, æд специалисттæ ардæм, «Атоммаш» аразынмæ, раивтой, æмæ уал æд сывæллæттæ ссыд.

Амæй размæ дæр-иу уыд ам ирыстойнæгтæ, фæлæ бирæ нæ фæстиат кодтой. Зын уавæртæ æмæ-иу уæззау куыстæй фæтарстысты. Бирæтæ-иу дзы, сæ 125 сомы (мæнæ сæ «подъемный»-тæ куы хуыдтой) сæ къухы куы бафтыдысты, уæд-иу уайтагъд фæцыдæр сты.

Баззадысты ма-иу æцæг романтиктæ. Уыдон гыццыл нæ уыдысты æмæ ныр дæр баззадысты Волгодонскы цæргæйæ.

Кучиты бинонтимæ иу бацæуæны цардыстæм æмæ сæм арæх æфтыдтæн. Сæ чызг Викæйыл цыд 9 азы, лæппу Тимкæйыл та 4—5 азы бæрц. Сæхæдæг дæр мыл æнувыд уыдысты, æз дæр сыл сахуыр дæн.

Иу фæззыгон изæр мын æрæгмæгомау чидæр мæ дуар æрбахоста. Уыцы афон æмдзæрæнмæ æцæгæлæтты нал фæуадзынц,

æмæ, хиуонмæ ракæсæгау, дуар фегом кодтон. Къæсæрыл лæууыд бæрзонд, фидæрттæарæзт æнæзонгæ нæлгоймаг. Сау сæрыхъуынтæ æмæ æрфгуытæ, уырыссаг æнгæсæй кæмæ ницы уыд, уыцы фындз æмæ цæстомы æвæрд мын бамбарын кодтой, мæ разы ис кавказаг лæг.

Мæ уазæг мæ бирæ хъуыдытæ кæнын нæ бауагъта. Æхсызгон мидбыл худгæйæ мæм йæ къух æрбадаргъ кодта: «Валерий Матвеевич Кучиев, — æмæ ма йæ ныхæстæм бафтыдта — Я только сегодня приехал, стол у нас уже накрыт, ждем тебя».

Кучиты дыууæ агъуыстæй стырдæры уыд фынг алыхуызон хæринæгтимæ. Волгодонскы йæ тыхы бацыд «хус закъон», фæлæ Антонина йæ бирæ зонгæты фæрцы самал кодта алыхуызон нозт. Хæдзары хицау æмæ йæ уазджытæ хъæлдзæг адæм разындысты, æмæ нæ бадт фæсахсæвæртæм ахаста. Нæхимæ рацæуыны размæ Валерæимæ баныхас кодтам дыккаг бон фембæлыныл, цæмæй кæрæдзи хæстæгдæр базонæм.

Фæлæ нæ æнæхъæн дæс боны æнхъæлмæ кæсын бахъуыд: мæн арæздады минæвæрттимæ Киевмæ арвыстой.

Куыддæр сыздæхтæн, афтæ Кучитæм бамидæг дæн, сывæллæттæн цы зæрдæлхæнæнтæ схастон, уыдонимæ.

Йæ царды хабæрттæ сæ хуымæтæгтæй нæ разындысты. Райгуырæд Валерæ 1940 азы. Йæ фыд Кучиты Матвей, афицер, службæ кодта Харьковы. Уым базонгæ Валерæйы мад Брониславæимæ. Чызг уыд интеллигентон дзуттаг бинонтæй, Моисей Урицкий, Петрограды чекайы сæрдары хæрæфырт.

Брониславæйы мад, горæты æфсæддон комиссариаты кусæг, разы нæ уыд, йæ буцхаст чызг, цыдæр лейтенанты бинойнаг суа, уымæ... Валерæйыл афæдзы бæрц цыд, афтæ йын йæ фыды арæнтæм æввахс æфсæддон хаймæ раивтой, æмæ фыд æмæ фырт уадæй фæстмæ кæрæдзи нал федтой.

Уæдмæ Фыдыбæстæйы Стыр хæст райдыдта. Кучиты Матвей дзы хъæбатырæй фæмард. Йæ бинонтæ эвакуацийы уыдысты Челябинскы. Мады мад ам дæр куыста æфсæддон комиссариаты æмæ йæ чызгæн ссардта, хорз карьерæ кæмæ æнхъæлмæ каст, ахæм мойаг, уый дæр афицер.. Брониславæ чындзы ацыд, Валерæйæн та уыцы бонæй фæстæмæ йæ цæрæн бынат сси сидзæрты хæдзар. Йæ мад дзы ахуыргæнæгæй куыста. Мады лæгæн хъыг уыд лæппуйы уынд, цæмæндæр нæ хъуыд йæ мады

иннæ лæгты дæр — уый фæстæ ма дыууæ хатты фæцыд моймæ...

Валерæ ард хордта, сомы кодта, йæ мады, цалынмæ скъола-мæ бацыд, уæдмæ кæй нæ зыдта, ууыл. Уæдмæ мад йæ дыккаг лæгæй рахицæн æмæ лæппуйы ракодта йæхимæ. Уыцы цалдæр мæйы баззадысты лæппуйы зæрдæйы рухс мысинæгтæй. Уæдмæ та мад чындзы фæцыд, æмæ та фырты сидзæрты хæдзары фæмидæг кодта, æцæг ныр æндæр ран, цæмæй хæдзармæ ма агъуыйа. Уæдмæ эвакуацийæ сыздæхтысты Харьковмæ.

Валерæ-иу ралыгъд, фæлæ та-иу æй мад, хæдзары къæсæрæй фæстæмæ приюты бамидæг кодта. Фæстагмæ лæппу йæ бон базыдта æмæ, суанг цалынмæ скъола фæци каст, уæдмæ йæ мадимæ æмбæлыд æрмæст бæрæгбонты. Сидзæрты хæдзары архайдта музыкалон къорды. Æфсады фæстæ афтыд Запорожьемæ, уым фæци каст автомобильтæ аразæн техникум. Фæлæ музыкæ æмæ кафыныл йæ зæрдæ никуы сивта. Кафджыты къорды базонгæ сты къæсхуырæгомау цæрдæг чызг Тоняимæ дæр.

— Ехх! — арæх-иу ныуулафыд. — Мæ фыд æгас куы баззадаид, уæд мæнæй амондджындæр нæ уыдаид зæххыл! Æз зоннын, ирæттæ сæ сывæллæтты дзæгъæлæй нæ уадзынц. Фæлæ мын, æвæццæгæн, хъысмæтæй нывгонд фæци хætæнхуаг цард. Суанг ныр дæр... Тоняимæ нын æртыккаг арæзтад у. Куыддæр æрбынæттон вæййæм, афтæ та нæ ног ранмæ аппарынц. Мæ фæндæгтыл бирæ ирæттыл фембæлдтæн, иууылдæр мын-иу ныфс æвæрдтой мæ хæстæджытæй искæй ссарынæй, суанг ме стыр æрвад Юримæ дæр ныффыстон, ныфс мын бавæрдта, фæлæ никуы æмæ ницы.

Уæвгæ, мæнæй цæй ирон ис, æрмæст картæйыл зонын, Ирыстон кæм ис, уый. Фæлæ мæ фæндгæ та куыд тынг кæны, мæ фыды хæстæджытæй искæй уæддæр фенын. Авд æви, дам, ын аст хойы уыд. Уый та сын иунæг æфсымæр. Рассветы хъæуы цардысты.

Валерæ мæм равдыста, йæ бирæ фыстæджытæн ын Рассветы хъæусовæтæй цы дзуаппытæ æрвыстой, уыдон. Кæй, дам, агурыс, уыдон хаст æрцыдысты Ирыстонæй, æмæ цы фесты, уый бæрæг нæу.

Æмæ уæд фидарæй сфæнд кодтон Валерæйы фыды хæдзар-вæндагæй искæй ссарын.

1977 азы уалдзæджы мын фæцис фадат Ирыстонмæ ссæуынæн. Хæдзары куы радзырдтон хабар, уæд мæ мад æмæ мæ

фыд дæр тынг батыхстысты, уæлдайдæр мæ мад. Бауайдзæф мын кодта, Валерæйы мемæ кæй нæ ракодтон, уый тыххæй. Йæхи бинонтæй, дам, кæд ничиуал ис, уæддæр йæ хæстæджыты фæдтаид, зæгъгæ.

Араст дæн Рассветы хъæумæ. Æфснайæг сылгоймаг мын ацамыдта сæрдары дуармæ, загъта мын сæрдары ном. Хъæуы-хицау мыл бацин кодта — æвæццæгæн ахъуыды кодта: иугæр нæхи хъæуæй нæу, уæд æххуысагур нæ уыдзæн, зæгъгæ.

Цы дзурын, уымæ хъусгæйæ йæ мидбылты цыдæр æнахуыр худт кодта. Йæ худт мæ дисы æфтыдта, фæлæ уæддæр мæ ныхас кæронмæ ахæццæ кодтон.

Сæрдар йæ бынатæй сыстад. Хæстæг мæм æрбацыд æмæ загъта:

— Зонæм уыцы хабар мах, зонæм. Æгас у де 'рдхорды фыд, горæты цæры. Дæлбулкъон Кучиты Матвей, республикон ДО-СAAF-ы хицауы хæдивæг. Ам та мæ размæ бирæ азты йæ хо Фатимæ куыста. Писмотæ дæр уый иста æмæ сын ахæм хуызы дзуапп лæвæрдта. Ницы йын зонын, цæмæн афтæ кодта, фæлæ, мæнмæ гæсгæ, Матвей йæхæдæг хабæрттæн ницы зоны. О, хæдæгай, сæ иннæ хо та нæм æфснайæгæй кусы. Кæд дæ фæнды, уæд æм фæдзурдзынæн, æмæ йын дæ хабæрттæ кæн.

Сæрдары кабинетмæ æрбахызт ме 'рдæбоны зонгæ. Сылгоймаджы зæрдæ тынг бауынгæг, фæцин кодта, Уæрæсейы йын æфсымæры лæппу кæй ис, ууыл.

— Мæнæ диссæгтæ, мæнæ нæм цы амонд æркаст, — йæхимæ куы æрцыд, уæд сдзырдта сылгоймаг. Матвей нын иунæг æфсымæр у. Валерæ æнæмæнг хъуамæ ссæуа. Матвей ныры онг дæр йæ фыццаг ус æмæ сывæллонæн мард æнхъæл у.

Матвейы адрес сæ райстон.

Цыдтæн горæтмæ, мæхицæй æмбисонды хъал уæвгæйæ, фæлæ мын мæ цины къубал цыдæр æлхъывта. Уый уыд Фатимæйы ахаст Валерæмæ. Ау, йæ хæрз фыды хо дæр та йæ нæ уарзта? Сылгоймаг уæвгæйæ, ахæм хъæбæрзæрдæ куыд разынд?

Мæ зæрдæйы уаг фехæлд, афтæмæй горæтмæ схæццæ дæн. Бацыдтæн мæ кæддæры цæстуарзон зондамонæг Прибортæаразæн заводы цехы хицау Хуыбаты Дмитримæ. Фæлтæрд адæймаг, булкъон, Рæсугъд фæзы 1941 æмæ 1945 азты парадты архайæг, Сырх Тырысайы цыппар ордены кавалер мæм лæмбынæг фæхъуыста. Тынг батыхст Валерæйы хъысмæтыл. Уыцы тæккæ сахат бадзырдта ветеранты советы сæрдармæ, бæрæг хабæрттæ

базыдта Валерæйы фыды тыххæй... Дызæрдыггагæй дзы ницы-уал баззад.

Дмитрий загъта, цæмæй тагъд ма кæнон, Валерæйы бацæттæ кæнон ацы æнæнхъæлæджы хабармæ. Æрыздæхтæн Волгодонскмæ. Валерæйы хъуыддаджы фæдыл кæдæмдæр арвыстой, æмæ хабары уæз Антонинайы æккой скодтон, цæмæй йын æй уый зæгъта мæ разæй дæр.

Иу æхсæв бонырдæм райхъал дæн дуары хостмæ. Фæдис кодтон, афтæ æнафоны кæй бахъуыдтæн, ууыл.

— Дуар-ма бакæн, æз дæн! — æрбайхъуыст мæм Валерæйы хъæлæс.

Æз уымæй размæ никуы фæдтон нæлгоймаджы афтæ кæугæ. Къæсарыл къулбæрзæйæ лæууыд дуары бæрзæндæн лæг йæ фæндаггон дарæсы, йæ цæссыгтæ къада дæттау уадысты. Кæдмæдæр æй йæ зæрдæйы тыппыр сдзурын нæ уагъта, æрæджиау сфæрæзта:

— Тоня мын алцыдæр радзырдта, бузныг дын.

Мидæмæ бацыдыстæм, фæлæ не сбадт, лæууыди къæсаргæрон. Фæсусбын хъæлæсæй загъта:

— Райсом цæуын, йæ бæлвырд адрис мын ратт.

Дыккаг бон телефонæй мæ хорз зонгæтæм сдзырдтон Дзæуджыхъæумæ, Валерæ автобусæй фæцæуы, райсом раджы уым уыдзæн, зæгъгæ.

Иууылдæр тарстыстæм, йæ фыд æй йæхи куы нæ рахона, уæд цы уыдзæн, уымæй.

Уалынмæ мæм ме 'рдхæрттæй иу фæдзырдта, фыд æмæ фырт фембæлдысты, бæстондæр та дын хабæрттæ йæхæдæг Валерæ фæкæндзæн, зæгъгæ. Йæ хъæлæсæй бæрæг уыд, хъуыддæгтæ нывыл кæй цæуынц, уый.

Валерæ мæ куысты ссардта.

— Дæ хæлæрттæ мæ фыццаг Дмитримæ бакодтой. Уый мын бацамыдта, мæ фыдимæ куысты нæ, фæлæ хæдзары фембæлын хъæуы, зæгъгæ. Æмæ йæм тæккæ уыцы бон куысты кæронмæ йæ фатермæ бацыдтæн. Ракаст мæм ас сылгоймаг æмæ мæ мидæмæ хоны. Æз æй бафарстон, зæгъын, Матвей хæдзары ис æви... Уый сахатмæ скаст, тагъд уыдзæн, зæгъгæ, загъта æмæ та мæ ногæй мидæмæ хоны. Æз цæмæйдæр тæрсæгау кодтон, нæ бакуымдтон мидæмæ, æдде фенхъæлмæ кæсын мæм æнцондæр фæкаст. Сбадтæн сæ хæдзары цур бандоныл. Нæ уæ

бауырндзæн, куыддæр æй ауыдтон, афтæ йæ базыдтон. Сыс-тадтæн æмæ йæм комкоммæ бараст дæн, йæ цæсгоммæ йын æдзынæг кæсын, æмæ мæм гуырысхойæ ницыуал аздад: мæ фыд æрбацауы мæ ныхмæ! Уый дæр мæм нымдзаст, æвæццæгæн, фыццаг хатт фæдта, адæймагмæ йæ цæстытæ мæнау чи ныцца-вы, ахæм æдылйы.

Фыр диссагæй йæ рæзты ахызтæн, стæй йæм фæсте фæдзырд-тон:

— Отец!

Уый мæм фездæхт, фæрсæгау мæм кæсы.

— Ды Кучиты Матвей нæ дæ?

Йæ сæр разыйы тылд бакодта.

— Уый дæн...

— Уæдæ æз та дæ фырт Валерæ дæн.

Уый мæстыхуызæй фæкодта:

— Куыд уæ бафæлладтæн! Мæнæн мæ фырт хæсты райдиан фæмард йæ мадимæ.

— Нæ фæмард дæн, нæ! Мæнæ дæн!

— Æз дæу фыд нæ дæн!

Диссаг уый у, уый, æмæ мын йæ ныхæстæ хъыг нæ уыдысты. Йæ хъæбысы мæ ныттухдзæн, уымæ не 'нхæлмæ кастæн, фæлæ уæддæр...

— Æз дæ афтæ бирæ фæцагуырдтон, мæ фыд, æмæ мæ бон цин кæнын дæр нæу. Уæддæр ма дæ æгайтма æгасæй ссард-тон!.. — фæзылдтæн æмæ автобусмæ фæцæуæг дæн. Хъуыды кодтон: «Мæ райгуырдагæй фæстæмæ куыд никæй хъуыдтæн, афтæ та ныр дæр»...

— Лæппу! — айхъуыстон ын йæ хъæр, — фæлæуу-ма!..

Йæ хъæбысы мæ ныттыхта æмæ куыдта. Бирæ фæлæууыдыстæм афтæ. Цæуджытæ нæм фæкæс-фæкæс кæнын райдыдтой.

— Цом нæхимæ, — ахæцыд мын мæ къухыл, мæ къух йæ къухæй нæ уæгъд кæны.

Йæ бинойнаг, нæ дыууæйæн дæр нæ цæстытæ кæуындзастæй куы ауыдта, уæд фæтарст:

— Цы хабар у, Матвей? Исчи фæзиан?

— Нæ-нæ, ацы хатт ничи амард, ацы хатт æгас раци. Базонгæ у: Кучиты Валери Матвейы фырт!

Уый цымыдисæй куы йæ сæрыхицаумæ касти, куы та мæнмæ.

— О, о! Цыппор фыццагæм азы мын цы лæппу фесæфт, уый.

— Цæй цин мыл фæкодта уый дæр!

— Не 'фсин, фæдзур сыхæгтæм, æмæ Хуыцаумæ скувæм, лæппутæм дæр фæдзур, ма та ныффæстиат уæнт куысты. — Стæй, мæнмæ фæзилгæйæ, загъта: — Дæ дыууæ æфсымæримæ тагъд базонгæ уыдзынæ.

Изарæй бинонтæ иууылдæр æрбамбырд сты.

— Ме 'фсымæрты хистæримæ куы зонгæ кодтон, уæд дын мын уый йæхи афтæ куы бацамонид:

— Валери.

Æз мæ фыдмæ бакастæн. Уый мын йæ къух ме уæхскыл æрæвæрдта:

— Дæу мысыны охыл у йæ ном. Мæ зæрдæ де сæфтыл баууæндын нæ куымдта... Стæй, лæппутæм йе 'ргом аздахгæйæ, загъта: — Лæппутæ, ныр æртæ 'фсымæры стут. Æз нырау амонджын никуы уыдтæн...

Валерæ мын мæ къух ныхъывта æмæ загъта:

— Ныр мæнæн æртæ æфсымæры ис, æмæ ды, Таймураз, не 'ппæты кæстæр æмæ æппæты адджындæр. Дæ руаджы схъæздыг дæн. Ныр та мæ мады хъуамæ цæмæйдæрты афæрсон...

Уый йын æппæтыл дæр басаст. Йæ ныхæстæм гæсгæ, Валерæйы мады мад куы мард, уæд йæ чызгæн схъæр кодта, Матвейы фæмарды æвдисæндæр йæхæдæг кæй саразын кодта, уымæн йæхицæн та, бомбæйы фехæлдæй фæмард сты дæ ус æмæ дæ сывæллон, зæгъгæ, фехъусын кодта.

Валерæ фендæрхуызон йæ фыдимæ фембæлды фæстæ. Фыста йæм писмотæ, æрвыста сæм бæрæгбонты арфæйы телеграммæтæ, йæхи рæвдз кодта æд бинонтæ йæ фыдмæ уазæгуаты фæцæуынмæ. Фæлæ, хъысмæтæй лыггонд цы 'рцæуы, уый фæивæн нæй.

Ног азы хæд размæ сæйраг механикы бынат ныууагъта æмæ КамАЗ-ыл сбæдт шофыртæн мызд бирæ фылдæр фидынц, зæгъгæ. Райсом раджы йыл йæ чызгимæ фæцæйцыдысты. Фæндæгтæ ныр бырынцъаг, иу рог машинæ сыл, йæ тæрæг расыг, афтæмæй йæхи скъуырдта. Мæрдтæ дзы æрцыд. Фæлæ æппæт дæр Валерæйы аххос фæкодтой, æмæ йын фондз азы ахæстоны фæбадыны тæрхон рахастой. Астраханмæ йæ арвыстой. Уæдæй абонмæ йæ нал фæдтон. Куы суæгъд, уæд нал раздæхт йæ бинонтæм. Фыдæвзæгты фыдæх йæ куыст бакодта.

Цыбыр дзырдæй, Антонинайæ йын алы æнаккаг ныхæстæ

фæкодтой. Афтæмæй та йын йæ рæстуд махæй алчидæр уыдта. Цалдæр раны куыста, цæмæй, йе 'вджид цы сывæллæттæ баззад, уыдон мацы хъуаг æййафой.

Цы мады мады æмæ фыды хойы хæрæмттæ, цы, хъæбулы уарзт-иу нæлгоймаджы рæвдыды фæстæ чи амбæхста, уыцы мады гадзрахат. Æвæццæгæн, уымæн нал баууæндыд, йæ лæгмæ цалдæр азы рæстудæй æнхъæлмæгæсæг сылгоймæгтæ дæр кæй ис, ууыл.

Æмæ та райдыдта рахау-бахауы цард Валерæйæн. Амонд æм йæхи цы рæстæг равдыста, уый æгæр цыбыр разынд. Æмæ йæ бауырныдта, амондджынай гуыргæ раканынц, амондæн та ссарæн кæй нæй, уый.

Раст куы зæгъон, уæд мæхимæ дæр афтæ райдыдта кæсын.

Нæ фæстаг фембæлдæй æхсæрдæс азы рауад. Кæм ис абон Валери, уый нæ зонын...

Антонина мæм фыдуац сæрвыста: фæмард сæ иунæг фырт Тимофей, сидзæрæй ныууагъта гыццыл Денисы...

Мæн уырны: Валерæ йæ байзæддагмæ сыздæхдзæн, йæхи сидзæры бонтæ æрымысгæйæ, Денисы сидзæрæй цæрын нæ бауадздзæн.

2003 аз

ТОМАЙТЫ Мисурхан

УАРЗÆТТÆ

Радзырд

Алырдыгæй æрцæуæг адæм кæм æрæмбырд вæййы, уым алкæмæ дæр цымыдисаг фæкæсы, чи кæцон у, уый базонын. Зариффæ æдзух алы рæттæй æрцæуæг адæм фенынмæ бæллыд. Æнахуыр æм каст уыдоны ныхасмæ хъусын, сæ зондахаст сын иртасын.

Зариффæ кæцæй æрцыд, уый-иу куы загъта, йæ бæстæйы коймæ-иу куы бацымыдисхуыз сты, уæд-иу йæхи цæстытыл дæр ноджы рæсугъддæрæй ауад.

Иутæ-иу фæлварæнæй мæлæты тагъд рауадысты, иннæтæ — æрæгмæ. Фынгæй йæ хай райсынæн чи нæу, уыцы адæймагмæ та хорзæй цы ис, æмæ Зариффæ дæр сæ хо уыдис. Фæлварæнтæ куы радта, уæддæр æй нæма уырныдта, ахицæн сæ, уый.

Адæймаг алкæмæ не сдзуры, кæмæдæрты та йæ зæрдæйы дуар уайтагъд фегом вæййы. Институты къæсæрыл цы чызг æрцæйхызт, уый кærты дидинагдоны нарæг фæндæгтыл куы 'рбацæйцыд, уæд Зариффæйы зæрдæ рагацау бамбæрста, сдзурдзæнис æм, уый. Чызг дæр æй фæхъуыды кодта æмæ йæм фæкаст. Кæрæдзимæ бахудтысты. Базонгæ сты.

— Алтыншаш, — загъта йæ ног зонгæ. Чызджы нарæг цæстытæ худтысты. Чызджы мадæлон æвзагыл цы иугай ныхæстæ

æмбæрста Зариффæ, уыдон æй йæ ног зонгæйы номыл ахъуыды кæнын кодтой. Алы адæм дæр кад кæнынц цавæрдæр хъуыдæгтæн, æмæ уыдон зынынц, адæймагæн сабийæ цы ном раттынц, ууыл дæр. Нæмттæн ис сæхи аивдзинад, сæхи зæл, адæймаг йæ цæстытыл рæсугъдæй цы ауайын кæны, уый гæххæттыл куыд сныв кæны, уыйау.

Алтыншаш — æгæрон быдырты цæрæг, Зариффæ — хæхбæстаг. Хæхтæ рæсугъд сты, ууыл «афтæ нæу», зæгъгæ, никуы загъта Зариффæ. Кæддæрæй-кæддæрмæ сæм-иу тырныдта йæ зæрдæ, уæддæр-иу фæстæмæ здæхгæйæ уæлдæф арфдæр сулæфыд. Зæрдæйæ уарзта быдыры тыгъдад, æмæ йæ ног зонгæимæ бадгæйæ дæр рахатыдта, сæ дыууæ дæр зæрдæйæ быдираг кæй уыдысты, уый.

Алтыншаш ахуыры райдианмæ нал фæлæууыд, фæстæмæ цæуын æй хъуыд. Ацы институты ахуыр кæнынмæ чи бæллыд, уый дæр уыдонæй уыд æмæ йыл, Мæскуымæ æрцæугæйæ, йæ зæрдæ нæ лæууыд æмæ та-иу æм æрбауад. Уарзта йын йæ аив сабыр кæрт, къух æртонынмæ кæмæ нæ тырныдта, уыцы хуымæтæг дидинагфæлыст. Адæймагæн йæ фæндон сæххæст уыдзæн æви нæ, уымæн бæлвырд куыд ницы фæзоны, афтæ къухы нæбафтынхуыз уыд ам алцы дæр; æдзынæг æм чи каст, уыцы къултæ, алкæй размæ дæр-иу æнæхъинцæй чи байгом, уыцы дуар, æмæ-иу сыл чызг йæ цæст ахаста, цыма ацы кærты æцæгæлон кæй у, уымæй йæ разы азымджын уыдысты, уыйау.

Самирæйы кой Зариффæ фыццаг хатт институты студенттæй фехъуыста. Дыккаг аз æрцæудзæн ахуырмæ, æмæ дзы Самирæ йæхицæн рагацау æмбалæй зæрдæ бавæрдта. Зонгæ йæ нæма кодта, афтæмæй йын фæсаууонмæ йæ номыл сахуыр. Иу æвзагыл кæд нæ дзурдзысты, уæддæр кæрæдзи зондахаст хъуамæ æмбарой.

Зариффæ æмдзæрæны йæхи хуыссæн куыд бафснайдта, Самирæйы хуыссæн дæр афтæ. Мыййаг, дам, æнафоны куы æрцæуа, уæд ма стыхса.

Зариффæ искæмæн æрбацæуын æнхъæл куы нал уыд, афтæ чидæр дуарыл æрбахæцыд. Самирæ Зариффæйы цæстытыл æнæзонгæйæ нал уад, фæлæ куы 'рбахызт æмæ йæ куынæ базыдта, уæд æм кæстгæйæ баззад. Цы хуызæн уыд, йæ цæстытыл ахæмæй нæ уадис æмæ йын цалынмæ йæхи бацамыдта, уæдмæ йын мидæмæ дæр нæ загъта. Иугæр ын йæхи куы бацамыдта,

уæд та йæ кæй нæ базыдта, уый раргом кæнын æм аив нал каст, æмæ сындæггай, Зариффæйæн йæ цæстытыл чи уад, уыцы Самирæ фесæфт æмæ равзæрд æндæр, йæ разы чи бадт æмæ йын йæ хабæрттæ чи кодта, уый.

Фæндагыл иудзæвгар чи рауайы, уый дæр ма кæддæрæй-кæддæрмæ фæстæмæ акæсы. Цас рауади, уый цæстытæй абары. Зариффæ та цас нæма рацард, уый бæрц æм мысинæгтæ дæр цы уыдаид? Дард горæтмæ ацæуыны размæ фидæныл хъуыдытæй цард. Уымæй фæстæмæ та, кæуыл рауад, уыцы фæндаджы райдиан адард æмæ ма йæм кæцæйдæр зындис. Бæрæг ма дардта, арв æмæ зæхх кæм баиу вæййынц, ахæм тæлмау. Уым базадысты йæ мад, йæ фыд, Земæ.

Сæ хæдзары Земæ уыдаид, æви Зариффæ, уый йæ мад æмæ йæ фыдмæ уæлдай нæ каст, кæд йе мбал тугхæстæг нæ уыд, уæддæр. Земæ — хъæлдзæг, Зариффæ — бынтон æндæрхуызон адæймаг. Сæ дыууæйыл усгур сæмбæлд, уæд Земæйы курыныл ныллæууыдаид уыцы сахат. Йæ цæст дзы нал истайд. Æмæ раст у, куы ницы сдзурай адæймагмæ, уæд чи цæмæй хæйрæг у, мидæгæй цы дæ, уымæн? Æмæ фæндагыл куы цыд, уæддæр ма йæ йæ мад æмæ йæ фыды хо дæр уымæй фæдзæхстой, адæймагмæ, дам-иу, сдзур.

Сæ разы иу хъазæн арс фæцис, хъæдабæйæ хуыд. Йæ фарсы цы дæггъæл сагъд уыд, уый йын æрзил, стæй йæ стъолыл æрæвæр, æмæ-иу араст. Ныр, дам, базмæлыд, æмæ нæ йæхимæ æркæсын кодта, æви нæ? Адæймаг дæр, дам, афтæ...

Кæд дæ иуæй-иу ныхæсты ад бамбарын бафæнда, уæд дын зынаргъ цы у, уыдонæй иуварс ацу. Дарддæр сæм æрлæуу, æмæ дæм афтæ фæкæсдзæн, цыма сæ фыццаг хатт хъусыс: «хæдзар», «иузæххон» æмæ Зариффæ уыцы ныхæстæ раздæр дæр куыд-нæ фехъуыстайд, фæлæ йын уæд хуымæтæг ныхæстæ уыдысты. Сæ хъуыды сын æмбæрста, æндæр æм, йæ зæрдæ чи фæцагайа, ахæм хъуыдытæ не 'взæрын кодтой. Ныр та-иу æм, йæ алыварс сæ æндæртæй хъусгæйæ, афтæ кæсын райдыдта, цыма йын исчи йæ хъуыдытæ дзырдта, æмæ сæ куыд бæлвырд загъта, ууыл фæдис кодта.

Фæндагыл рацæуыны размæ Зариффæмæ Æрджынарæг дæр зæххы кæронæй уæлдай нæ каст. Ардыгæй уырдаг та йæм йæ хæдзары къæсæрау кæсын райдыдта, йæ ног зонгæты царæнбæстæтæ та — йæ сыхæгты царæнбæстæтау. Хæстæг

адæймаг та æмбары адæймаджы зонд, æмæ Самираимæ сæ иузæххонтæй алчидæр æмбæрста, кæцы ныхасмæ цæмæн аджих сты, цæуыл ахъуыды кодтой, уый. Æмæ-иу Зариффæ сæхимæ фыстæг куы фыста, уæд-иу йæ ног зонгæты нæмттæ дæр ранымадта: Мухарби, Алтыншаш, Хадзырæt, Рамазан, Самирæ. Сæ кой-иу æм рауад истæй æфсон.

Мухарби се'ппæтæй хиондæр уыд. Самирæ æмæ йæ Зариффæ иннæтæй хиондæр кодтой, уый тыххæй мыййаг нæ, фæлæ чызджыты хионы æрбалæуд бахъуыд, уæд-иу æй Мухарбийæ раздæр ничи æрхъуыды кодта, уый тыххæй. Мухарбийæ раздæр ничи ауадаид дуканитæм, фæндагмæ сын исты алхæнынмæ дæр. Уæддæр ма-иу Самирæ сонтæй йæ сывæллоны кармæ бахызтаид, йæхи-иу ын сбущ кодта: йæ æлхæдтытæй-иу исты йæ зæрдæмæ нæ фæцыдаид. Æппынфæстаг-иу сцæттæ уыдаид Самирæ, фæлæ ма-иу уæддæр цæуылдæр тыхст. Йæхи æвзагыл-иу цыдæр ныхæстæ сдзырдта; афтæ хуымæтæг, фæлæ маст кæмæй ссæуы, ахæм ныхæстæ, æндæр ницы.

Хадзырæt — æнæмæт адæймаг, фæлæ уый дæр Зариффæ æмæ Самирайы зæрдæхудты ницæмæй бацыдаид, æрмæст æм хи бадзурын хъуыд, йæхи хъуыдыйы не'рцыдаид, адæймаджы йæ сæр кæцы ран хъæуы, уый.

Хадзырæты æнæмæты хабæрттæ-иу æмбисондæн дзырдтой худгæйæ. Иу хатт, дам, Хадзырæt цы лæппуимæ цард, уымæ студенттæй кæимæдæр цавæр ныхас рауад, уый сæхицæй дарддæр ничи базыдта. Сæ уатмæ сæм æрбацыд æмæ Хадзырæt дæр сæ разы бæргæ уыд, фæлæ сын сæ ныхасмæ нæ байхъуыста. Стъолы раз бадгæйæ æнцад йæ фысты кой кодта. Лæппутæ кæрæдзимæ бавнæлдтой æмæ сæ афоныл иргъæвæг фæцис, зæгъгæ, уæд пъолыл нæ фæратул-батул кодтаиккой. Æрмæст, дам, Хадзырæты бандоныл сæхи куы сцавтой, уæд, дам, фæгæпп кодта, адæймаджы ам кусын дæр нæ бауадздзысты, зæгъгæ, æмæ дуар йæ фæстæ рагуыпп кодта.

Хорз æмæ лæппутæ кæрæдзи мæлæтдзаг над нæ фæкодтой, æндæр Хадзырæты æвдисæнæн бацагуырдаиккой. Уæддæр-иу æй исчи куы афарста, ды сæ разы куы уыдтæ, цæуылнæ сæ баиргъæвтай, зæгъгæ, уæд сын-иу загъта: «Æз искæй хъуыддæгты мæ фындз тъыссын нæ уарзын», зæгъгæ æмæ-иу йæхи уымæй сраст кодта.

Самирайы ныхæстæм гæсгæ йæ цæрæнбæстæ æнахуырай уад Зариффæйы цæстытыл. Хæхтæ дæр уымы хуызæн рæсугъд никуы

уыдысты, æмæ-иу Зариффæ дæр сæ фенынмæ бабæллыд. Искæд сæм æнæмæнг ацæудзæн, ууыл фидар ныхас загъта.

Фæсауонмæ зыдта номæй-номмæ Самирæйæн йæ бинонты дæр. Йæ фыд цалдæр хæсты уыд, рагон хорзæхтæ йæм ис. Ныр базæронд, æмæ рагон хотых æфснайдæй куыд фæлæууы, афтæ уый дæр хуыссæнуатæй кæсы боны рухсмæ. Сæ хъæу горæтæй дард нæу, æмæ йе 'фсымæртæ кусынмæ уырдам цæуынц, суанг ма уый дæр зыдта Зариффæ.

Самирæ-иу æппæтæй тынгдæр йæ кæстæр æфсымæры æрымыс-сид, Самирæимæ, сæ фыд фæстаг хæстæй куы сыздæхт, уый фæстæ райгуырдысты сæ мадæн, æмæ, иуæй Самирæйы дæле кæй уыд, иннæмæй æппæты кæстæр, хъулон уарзт æй уымæн кодта.

Самирæйы ныхæстæм-иу Зариффæйы зæрдыл æрбалæууыд, уымæн æфсымæр нæй, йæ астæуккаг æнгуылдзыл къухдарæн æдæрсгæйæ бакæны, уый. Уæдæ дзы кæмæн нымд кæна.

Зариффæ-иу Самирæйæ фехъуыста, сæ мад æгъдæуттæй иуæй-иутыл æгæр иузæрдион кæй уыд, уый дæр. — Комдарыны рæстæгмæ хæстæг-иу йæ бинонтæн рагацау бафæдзæхста, сайæн ми кæнæн сын нæй, Хуыцауы кæй нæ афæлилдзысты уыдæттæй.

Самирæ ма скъоладзау уыд, афтæмæй хивæнд уæвыныл афæлвардта, фæлæ комдарын кæй æмбæлы, ууыл мад тынг æууæндыд, уый куы бамбæрста, уæд æм ницыуал дзырдта, фæлæ хи искуыд ирвæзын кæнын хъуыд, æмæ-иу йæ чындзимæ æхсæвыгон хæдзармæ рахъуызыдысты...

Уыцы æгъдау мад нæ хæлдта Самирæйы кæстæртæ, йæ фырты цотæн дæр, фæлæ йын иу бон йæ фырты чызджы скъолайæ мæрдон фæлурсæй куы æрбакодтой, гыццыл чызг-иу дзуццæг куы абадт æмæ-иу йæ дзых куы фæхæлиу кодта, уæд ус асагъæс кодта: «Мæ сывæллæттæ цæуыл удхар кæнынц?..» Йæхи цот цæйбæрц ныффæрæзтой, уый йæ зæрдыл æрбалæууыд æмæ йæ фæрстыл æрбахæцыд.

Æппæтæй арæхдæр та Самирæ Рамазаны кой кодта. Кой хуымæтæг, æгæр уæлæнгай ныхас у, — фылдæр æм мæсты кодта, загъд, фаудта йæ, æмæ-иу уæд Зариффæйы зæрдыл иу æндæр чызг æрбалæууыд. Дæсæм кълæсты уыдысты: Зариффæ — иуы, уыцы чызг — иннæйы. Цыма кæрæдзи уыцы аз федтой, фæлымæн сты æмæ-иу чызг Зариффæйы къласмæ æрбауад. Зариффæ цы лæппуимæ бадти, уый йæ бынаты нæй, уæд-иу йæ

фарсмæ абадт. Лæппуйæн-иу йæ хызын раивæзтаид партæйæ, кæнæ та-иу ын партæйы уæлæ цы кърандас аззад, уымæ архайæг суыдаид. Кæй зыдта, уыцы адæмæй йын æнаддæр чи уыд, уый уыцы лæппу. Зариффæимæ кæй бадтис, уый дæр æм хъыг каст.

Чызг ын цытæ дзырдта, Зариффæ лæппумæ ахæмæй ницы уыдта, фæлæ-иу уæддæр ахъуыды кодта, кæд æй æз нæ ирта-сын, зæгъгæ. Æрмæст æй иу хатт лæппу йæ бынаты бадгæ куы æрбайæфта Зариффæйы фарсмæ æмæ йæм зылынджыны каст куы скодта, уæд ын Зариффæ йæ цæстыты æнæуынондзинад нæ, фæлæ æндæр æнгæс бакаст, — лæппуйæн удхос бахъуыд æмæ уыцы удхос чызджы уд фестад, зæгъгæ, уæд ын æй нæ бавгъау кодтаид. Зариффæ йæхицæн бахудтис, æмæ ныр, Самирæ-иу Рамазаны фыдгой кæнын куы райдыдта, уæд чызджы æнкъарæныл гуырысхо нал кодта...

Самирæ цард, фыстæгмæ æнхæлмæ кæсгæйæ, рæстæг та цыд, æмæ æхсæз мæйæ-æхсæз мæймæ кæй уыдта, уымæн йæ хъæлæс хъуыста æрмæст фыстæджыты. Райста сæ-иу, сæ кæцыдæрты та-иу ногæй бакаст æмæ-иу уæд, лæппæг дыргъ балæмаргæйæ фæйнæрдæм цы цыхцырджытæ атæхы, ахæм рухсы цыхцырджытæ акалд йæ цæстытæй æмæ-иу Зариффæ рагацау бамбæрста, йæ фенынмæ та куыд бæлдзæн, алцæмæ дæр разæнгарддæр куыд уыздæн, æрмæст йæ фæндон уæлæмæ куыд нæ дзурдзæн, уый, æмæ-иу æм хъуыста æнæ исты дзургæйæ. Зариффæйы цæсгом-иу рухсæй-рухсдæр кодта, афтæмæй-иу йæхи цæстытыл дæр кæйдæр сурæт ауад, кæйдæр хъæлæс-иу фехъуыста æмæ-иу уæд Самирæйы ныхæстæм хъусæг нал уыдис...

...Зариффæ зымæджы каникулты кæрон хъуамæ йæ фæндагыл араст уыдаид, фæлæ йæ цы бон ацæуын хъуыд, уыцы бон уыдаид, Солтанимæ цы конференцийы сæмбæлдысты, уый дæр, æмæ баззад.

Солтаны кой Зариффæ фыццаг хатт Земæйæ фехъуыста. Кæддæрты-иу газетты йæ ном æмæ йæ мыггаг фæзындысты. Цы фарстатыл-иу уыд йæ ныхас, уыдон-иу Зариффæйы зæрдæмæ дæр фæцыдысты æмæ иу хатт, Земæимæ газетмæ кæсгæйæ, Земæ фæхудти, æмæ, адæймаг рагæй кæй нæ федта, ууыл æнæнхъæлæджы куы фембæла, йæ ном ын хъæрæй куыд сдзура, уыйау Солтаны ном сдзырдта. Цыма сæ Зариффæимæ зонгæ кодта, уыйау ын загъта, иу курсы ахуыр кодтой Солтанимæ, уый. Фæлæ уый æгъгъæд нæ уыд, йæ ном

ын куыд цинхуызæй сдзырдта, уымæн, æмæ йæ ныхас фæбæл-вырдаер кодта.

— Сымах горæтмæ куы раивтат, уыдон та нæ хъæумæ уый хæдфæстæ æрлыгъдысты æмæ фæндзæм къласæй фæстæмæ иумæ ахуыр кодтам.

Солтан Зариффæйæн дæр йæ зæрдæмæ фæхæстæгдæр. Уый дæр ахуыр кодта, Зариффæ хъуымацы гæбазæй хуыд хызы-нимæ фыццаг хатт цы скъоламæ бацыд, уым. Зымæгон-иу, уазал-ты, сæхи сæ пълтоты кæм ныттыхтой, уыцы кълæсты бадт Солтан дæр. Цыфбон-иу къах кæм аныгъуылд, Зариффæйæн-иу куы фæкæла, зæгъгæ, йæ размæ кæдæм рацыдысты, уыцы уынды-иу уый дæр йæ хæлафы фадгуытæ цыфæй фесæфта-ид. Æрмæст дзы Солтан хæсты фæстиуджытæ нал баййæфта-ид. Æвæдза, раздæр æрлыгъдысты ацы хъæумæ æмæ уынгмæ рауад йе 'мгæрттæм, зæгъгæ, уæд дзы хæдзармæ æнæ исты низ бахæстæ нæ фæуыдаид. Йæ буарыл исты ма фæбæрæг уыдаид, уымæн гæнæн нæ уыд. Мад æй æнæ базонгæ нæ фæуыдаид, æмæ йæ йæ цонгæй, адæймаджы сæрты чи каст, уыцы нартхоры астæу балæууын кодтаид. Æвзæр тæфгæнаг хосæй йæ сæрæй къахмæ байсæрстаид, стæй йын, низ бинонтыл ма бахæца, зæгъгæ, пълылы исты хæррæгътыл хуыссæн бакодтаид. Уый йæм хъыг фæкастаид æмæ йæ кæуын хъуырмаæ схæццæ уыдаид.

Уыцы хабæрттæ, Зариффæ Солтаны æмгар кæй уыдис æмæ сæ йæхиуыл кæй бавзæрста, уымæн æрлæууыдысты йæ зæрдыл. Солтан дæр сæ бавзæрста, уымæн ницы зыдта, фæлæ йæ фыццаг хатт куы федта, уæд Солтан, Зариффæйы цæстытыл цытæ уад, уыдонæй мур дæр исты бавзæрста, ууыл тынг фæгуырыс-хо. Афтæ зынд, цыма лæппуйы къухтæ фæрæт сугыл никуы æрцавтой, хоскæрдынафон цæвæг кæрдæгыл тыхджын риуыгъд никуы ракодтой. Æмæ уæдæй фæстæмæ Зариффæйы цæсты-тыл йæ раздæры нывтæ Солтаны хуызимæ нал иу кодтой.

Зариффæ конференцимæ цы бон цыд, уыцы бон Земæ, цыма рагæй кæй нал федта, уыцы æфсымæрмаæ ныстуантæ æрвыста, уыйау ма йæ фæстæ дæр афтæ дзырдта:

— Солтанæн дæр уым æнæ уæвгæ нæй æмæ дæм куы сдзура, уæд та-иу дæхи иннæрдæм кæсæг ма скæн, фæлæ-иу æм сдзур.

Æмæ-иу Зариффæ дæр, бынæттæ кæмæ нал æрхаудта æмæ дуаргæрон чи лæууыд, уыцы фæсивæдмæ аивæй акаст.

Зариффæ Солтаны ном куыд раиртæста иннæ нæмттæй уæлдай,

Солтан дәр афтә фәхъуыды кодта газеты Зариффәйи къухвәд. Йә базоньн-иу әй бафәндыд, әмә иу хатт, Земә Зариффәйи ном куы сдзырдта, уәд Солтан дәр бацымыдис. Земә йын-иу зәрдә бавәрдта Зариффәймә сә базонгә кәнынаәй, фәлә та-иу цәмәдәр гәсгә нә сәмбәлдысты. Әмә та Солтан Земәйыл куы сәмбәлд, конференцимә йә йемә куы хуыдта, уәд Земәйы зәрдыл әрбаләууыд, Зариффә дәр уым кәй уыдзән, уый әмә йә Солтанән загъта.

Солтанән Зариффәйи хуыз афтә бәлвырд йә цәстытыл Земәйи ныхәстәм гәсгә ауад, әмә йәм комкоммә уымән бацыд, әви йын әй исчи амонгә бакодта, Зариффә уымән ницы базыдта, әрмәст әм Солтан куы бацыд әмә йын йәхи куы бацамыдта, уәд та йә зәрдыл әрләууыдысты Земәйи ныхәстә: «Солтанән дәр уым әнә уәвгә нә уыдзән...» Әмә йә уыцы ныхәстә, цыма фырхуыссәгхъуагәй әркув-әркув кодта әмә йын исчи йә уадул, сывәллоны уадулау, бацавта, ма бафынаәй у, зәгъгә, уыйау әй бауыгътой. Әмә ләппуйы ныхәстәм дзәбәх сдзырдта.

Сә ныхәстә бирә нә уыдысты. Зәрдыл бадарын сә әнцон уыд, әмә-иу Самирә йәхи хабәрттә куы кодта, уәд-иу Зариффәйи зәрдыл та уыдон әрләууыдысты. Диссагәй кәмә ницы уыд, ахәм хуымәтәг ныхәстә, фәлә сә цыма адәймаг адәймаджы, куыд сә зәгъдзән, уымәй фәлвәрдта, цәмәй сә стыр ләварау йә зәрдәйи арфы бавәра, бахъуыды сахат сә райса әмә-иу сәм суләфа, уыйау.

Азы кәрон, тагъд сә хәдзәрттәм цәудзысты, зәгъгә, уәд Зариффә аджих ис. Йе 'мбәлттыл куыд тынг сахуыр, уый нырма ныр бамбәрста, әмә та сын-иу ногәй, цыма сә искәмән дзырдта, уыйау йәхинымәр сә нәмттә ранымадта, стәй ма сыл-иу Солтаны ном дәр бафтыдта. Йә цәстытыл-иу ауад әмә-иу йә мидбылты бахудтис.

СФЕЛДЫСТАДОН БЫНТÆ

ТЫДЖЫТЫ Юри

СТЪÆЛФÆНТÆ

* * *

Нанайы чызг йæ цæстытæй куы схуды,
Кæй зæрдæйы æнусон уарзт æрцарди,
Уæд æм фæкæны Бонвæрнон тæхуды,
Уæд æм фæбæллы бул-булау сырх уарди.

* * *

Ды, чызгай, нæ лæууыс хъусæй,
Сатæг уалдзæгау фæзарыс
Æмæ мын дæ уарзты къусæй
Ды æлутон ронг фæдарыс.

* * *

Мах нæ агæпп кæнæм, «опп»
Афтæмæй фæзæгъæм.
Байдайæм куырмæджы цоппай,
Ау, нæ зонд фæдзæгъæл?..

* * *

Бонæй-бон кæнæм æввахсдæр
Мах мæлæтмæ;
О, уæддæр бæллæм æмхуызон
Хур-дзæнæтмæ.

* * *

Оххай-гъе, нал кæнæм
Фидæныл мæт:
Давгæйæ агурæм
Амонд, дзæнæт.

* * *

Дывыдон царды рыг нæ мæрзæм,
Фыдгул æлгъыст, хæрамы уад у,
Куы нын ныуудайы нæ уадул,
Уæд æм цы бадарæм нæ бæрзæй?

* * *

Зындзинæдты уæзæй
Ныйистæм гуыбыр,
Уæддæр вæййы афтид
Нæ ахсæн-гуыбын.

* * *

Нафы минас-куывды бадгæ,
Тынг нæ кæрæдзимæ хатгæ,
Рафтæм, сæрра вæййæм нозтæй,
Нал нын баххуыс кæнынц хостæ...

* * *

Мыд фæхæрыс дзулимæ,
Фарн дын арвæй рард.
Ды — гæркъæраг дзурынмæ,
Кусынмæ уæнгмард.

* * *

Цард, бирæ дæ уарзæм —
Нæ удæй фылдæр,
Æппарыс нæ карзæй
Ды былæй уæддæр.

* * *

Куы уаиккам нæ фыдæлтæн ныфс-фæдонтæ, —
Кæйдæр уæрдоны бадгæйæ, нæ кæликкам,
Кæйдæр æвзагыл кадджытæ нæ дзуриккам,
Кæйдæр æвзагыл зарджытæ нæ кæниккам.

* * *

Кæсын дæ уацмыстæ, хæлар,
Цыма мын амайыс хæдзар,
Мæн афтæ цард-ныфсыл æфтауынц
Æмæ мыл хуры зæрин тауынц.

* * *

Самадтам цъæх бæлæстимæ тох,
 Барæй сæ æд бындзæфхæдтæ калæм,
 Афтæмæй бынтон фæкодтам рох:
 Мах нæ зæрдæ, æрдзы фидыц халæм.

* * *

«Цъæх калмы» ныхмæ дзурæм карзæй,
 Цынæ фыдбылыз, марг æй хонæм;
 О, афтæмæй йæ скъæрæм Теркау
 Æмæ дзы бирæ 'хца æмпъухæм.

* * *

Терчы был æнусы 'мбис цæрыс,
 Фæлæ йын йæ ивылæн нæ зоныс,
 Афтæмæй йыл кадджытæ кæныс,
 Хи зæххы бикъ, комы дæгъæл хоныс.

* * *

Алы премитæй — дæ хъуырма,
 Титултæ дын рарди фаг,
 Фæлæ не ссардта дæ зарæг,
 Уæууа, дзыллæмæ фæндаг.

* * *

Хæрзиуджытæ лухы поэтгонд йæ фаг.
 Хи арвы онг сисын — йæ цыбæл, йæ мæт;
 Куы нал кæна булæмæргъ зарæг — йæ уаг,
 Сырддонцъиуы цъиш-цъиш нæм хорз кæсдзæн уæд.

* * *

Ды сагъæс ма кæ, ма, адзалыл,
 Ды дар нæ Ирыстоныл арм,
 Цæмæй дæ мачи схона залым,
 Цæмæй дæ мачи схона калм.

* * *

Кæны нæ адæмыл куырм дуг,
 Кæлы сæ цæстытæй сæ туг,
 Нæ кæсы хуры тын сæ риумæ,
 Уæддæр нæ фезмæлдзысты иумæ.

* * *

Мæ зынаргъ мад, мæ зынаргъ фыд,
Нæ баййæфтон уæ фарнæй фыд,
Æз бадын ифтонгæй мæ бæхыл,
Цæуын уæ амындæй нæ зæххыл.

* * *

Амонд нæй æппын нæ зæххыл,
Амонд нæй æппын уæларвы,
Мах æй афтæмæй Хуыцауæй
Курæм иудадзыг лæгъстæйæ.

* * *

Хур кæсы, цæмæй
Талынг сыса рухсмæ.
Хур кæсы, цæмæй
Цард фыца æнусмæ.

* * *

Мæ зæрдæ сцъæх ныдæн ныхæстæй,
Мæ фæнд æхсызгонæй зæгъын, —
Нæ тындзын арв-цъæхмæ нæ бæстæй,
Мæ амонд агурын зæххыл.

* * *

Иры зæххыл чи нæ уарзы
Дидинæг, кæмæн нæу цин,
Уый нæ зоны дуджы карзы
Циу рæсугъддзинад-æхсин.

* * *

Мæ зæрдæ нал æмбары тас,
Мæ зæрдæ нал æмбары схуыст, —
Уый у æдзухæй дæр фæлмас,
Уый у æдзухæй дæр рæхуыст.

* * *

Рæдау Хуыцауæй курын цин,
Рæдау Хуыцауæй курын фарн,
Фæлæ чъылдымыздæхт фæци, —
Мæрайау сафтид и мæ арм.

* * *

Æрдз адæймаджы сфæлдыста фæлм-тары
 Æмæ йæ систа базыртыл бæрзонд.
 Æрдз адæймаджы тухитæй нæ мары,
 Йæхи йын халы марг-кæрæфы зонд.

* * *

Дымгæ арф кæмтты нæ ниуы,
 Терк тæхы, æлдар ын нæй,
 Æмæ ленк кæны йæ риуыл
 Хъазы бур лæппынау мæй.

* * *

Уис-бæласау, Ир, нæ тасын,
 Ифтонг а лæппу — дæ ныфсæй,
 Æмæ арсимæ хъæбысæй
 Æз хæцын, бæгуы, фæразын.

* * *

Æрвон сæнттæ, куы нæ тæлфиккат, куы,
 Нæ Ирæй мæ нæ хæссут, зæгъгæ, дард,
 Уæд зарынмæ нæ арæхсин, бæгуы,
 Уæд мæм кæсид цъыфдзасты хуызæн цард.

* * *

Бонвæрнон цъæх арвы къулы
 Буц чызгау йæ цæст ныкъулы,
 Цадæггай бæрзондмæ тулы
 Æмæ зæхх æвзисты тулы.

* * *

Зæххыл куы нæуал уа æфсарм,
 Зæххыл куы нæуал уа æгъдау,
 Уæд ныл нæ дардзæн арв йæ арм,
 Уæд цъыфы бамбидзæн нæ тау.

* * *

Æз калмæн йæ хæстæй — æдас,
 Æз калмæн йæ хæстæн фæразын,
 Фæлæ мын дæ тызмæг æнгас
 Мæ риуæй æфхæрд зæрдæ сласы.

* * *

Бадæм æрвылбон æмбырдты,
 Бирæ фæндæттæ хæссæм,
 Фæлæ æнамонд мæгуыртыл
 Цардмæ нæ, былмæ хæцæм.

* * *

Уæ уаих уæм — нæ нымайæм кæрæдзи,
 Кæрæдзи пакъуы уасджытау цы тонæм,
 Æви ныллæст нæ зæрдæмæ къуыдыргалм,
 Æви нын зæхх нæ фаг кæны цæрынаен?!

* * *

Мах тонæм нæ бонтæ мæгуыраей,
 Нæ цæнгтæ фæкæнынц дыз-дыз,
 Дæттынц нын нæ бодзтæ æмгуыраей
 Хæмпус дзулы бæсты кæндыс.

* * *

Цы фыдæй тарстыстæм, — æрцыд,
 Æрхаудта фаджысмæ нæ цыт,
 Нæ уæнгтæ — баст, нæй ныфс нæ риуы,
 Нæ рæстæг бирæгъау нынниуы.

* * *

Ныууасы кæркдонæй нæ уасæг:
 Æрцæуы бон — æхсызгон уазæг,
 Нæ дæн хуымæтæджы хъæргæнаг,
 Æз дæн уæ аргъуаны дзæнгæрæг.

* * *

Чи стæм? Къæвдабон уаллæттæ, фæндæгтæм
 Ралæсæм, тасгæ, дыдæгътæй,
 Æмæ нæ даргъхъус хæрджыгæ —
 сындздæндæгтæ —
 Цъист кæнынц, уасгæ, сæ къæхтæй.

* * *

Нæ фыдæлтæ сæ к'уылтыл хæхтæн
Къæй-дуртæй арæзтой гæнæхтæ...
Ныр уырдам хизын нæу нæ бон, —
Нæ сæртæ разылынц бынтон.

* * *

Царды уаргъ хæсгæйæ,
Бафæллад мæ уд,
Афтæмæй мæм амонд
Никуы ма фæхудт.

* * *

Ды кæм нæ уай,
Уым у тар.
Ды кæм вæййыс,
Уым у хур.

* * *

Ис дæм алцы: хор уа, фос,
Баззад диссагæн дæ дыргъдон,
Уæд дæ цъæх æхца, сызгъæрин...
Ис дæм алцы, амонд — нæй!..

* * *

Цард æнæмæтæй цæуы,
Тагъд, уæртджынхæфсау, нæ кæны.
Аргъуан обауыл лæууы,
Фæлæ нæм йæ рухс нæ кæлы...

ХЪÆЛДЗÆГ НЫХÆСТÆ

НАЛ МÆЛЫН

Госæзи бады хæдзары иунæгæй. Хъуыдыты аныгъуылди: — Бирæ фæцардтæн. Цæвæгджын мæм хæстæгæй-хæстæгдæр цæуы, уый хатын. Æвзиды мæм. Æз та цæттæ нæма дæн. Нæ сыхæгтæ сæ доны хæтæлтæ ивынц æмæ нæм цалдæр боны дон нæй. Мæн та мæхи цынайын хъæуы. Ноджы мæ къахы ныхтæ кæнинаг.

Йæ фырты чызг Заретæ скъоламæ рæвдзæй рацæуы.

— Заре, мæ хур, мæ къахы ныхтæ ма мын ракæн, нæ сæм арæхсын.

— Нана, æрæджы кæнын скъоламæ. Куы 'рцæуон, уæд дын сæ ракæндзынæн.

— Уæдмæ куы амæлон, уæд та?

Йæ фырт Валерæ куыстæй сихор хæрынмæ æрбацыд. Госæзи бацин кодта:

— Валер, мæ къона, дон тагъд рауадздысты? Уæд та æрбамардтæн, уæд мæ æнæ надæй ныгæндзыстут?

— Гоzi, ныртæккæ зæрæдты найгæ нал кæнынц.

— Уый та куыд?

— Хуылыдз хъæцилæй йæ уæлæнгæйтты арасæрф-басæрф кæнынц æмæ фæци. Госæзи бамарой кодта.

— Мæнæ диссæгтæ! Уыйбæрц фæцардтæн æмæ уынгæ нæ, хъусгæ дæр никуы фæкодтон мард æнæнадæй бавæргæ.

— Нæ федтай, нæ фехъуыстай, уымæн æмæ ацы мæнг дунемæ нырма ныр æрбахызтыстæм.

— Валер, мæ хур, уæд та мын мæ къахы ныхтæ ракæн, мæхæдæг сæм нæ арæхсын. Уæд та æрбамардтæн.

— Гоzi, тыхсгæ ма кæн. Дæ къахфындзтæ нæ зындзысты. Кæд дæ бацаношкæты ныгæнæм, уæд дын дæ къахы ныхтæ сырх сахордзыстæм.

— Мæ хæдзар бахорз, куыд сахордзыстут?

— Цæй, æз исты ахæрон. Фæстæмæ мæ куыстмæ цæуын хъæуы.
— Госæзийы æрбахъæбыс кодта æмæ цæлгæнæнмæ бацыд.

Госæзи джихæй бады, хъуыдытæ кæны. Уæдæ ма нæ лæг æгас уайд. Уый мæ хæсгæ донæй дæр ныннадтаид. Мæ къахы ныхтæ дæр мын ракодтаид.

Фæзынд йæ чызг Фатимæ. Госæзи йын рахъаст кодта йæ фырты ныхæстæ. Фатимæ бамбæрста Валерийы хъазæн ныхæстæ æмæ хъæрæй ныххудти:

— Гоzi, æппындæр мацæуыл тыхс. Ермæстдæр мæлгæ акæн, уыйеддæмæ дæ хабæрттæ иууылдæр мах бар уадз. Æз дæ мæхæдæг ваннæйы цыхцырæджы бын хъен слæууын кæндзынæн æмæ найыс-ма — на! Уæдмæ дæ къахы ныхтæ доны сфæлмæн уыдзысты æмæ сæ æнцонæй ракæндзынæн, — Фатимæ ныххудт æмæ йæ æрбахъæбыс кодта.

— Гъемæ кæд афтæ у, уæд æз нал мæлын!

«СÆР АТАХТ»

Цъырыхснаг. Къæхтæ зæххыл нæ хæцынц. Бодзыр æмæ йæ нана хъавгæ цæуынц. Сæ рæзты рæстæмбис кары сылгоймаг тагъд-тагъд æруад. Йæ къах фæбырыд æмæ уæлгоммæ ахауд. Бодзыр æрлæууыди, кæсы сылгоймагмæ:

— Нана, дæлæ уыцы усæн йæ сæр атахт.

Сылгоймаг сыстад, йæ миттæ æрцагъта:

— Мæ сæр нæ, фæлæ мæ парик атахт.

ÆГЪДАУДЖЫН

Гыццыл чызг сыхæгтæм телевизормæ кæсы. Иуфарсырдыгæй æфсин æмæ чындз бадынц, хъæрæй ныхас кæнынц.

Чызг сæм разылди:

- Махæн нана тынг æгъдауджын у.
 — Цæмæй, цæ? — афарста æфсин.
 — Цалынмæ кино фæвæййы, уæдмæ иунæг ныхас дæр не скæны.

БАБАЦКА

Бабацка бонрæфты доныбылтыл сызгъоры. Фæлæууыди. Донмæ ныккаст æмæ та сызгъоры.

Къомбох нæууыл йæ роды хизы. Йæ хъуырыл баст даргъ бæндæн ын бæласы цонгыл афидар кодта. Дзуры усмæ:

- Хорз ус, фæдисы згъорд кæныс. Исты дæ фесæфт?
 — Мæхи марың, мæхи! Мæ бон нал у мæ расыггæнаг лæгæй!
 — донмæ кæсгæйæ, дзуапп радта Бабацка.
 — Дæ хорзæхæй, мæнæ дын бæндæн æмæ уæлæ уыцы рæсугъд бæласы цонгыл дæхи ацауындз. Намæ доны дæ къæхтæ суазал уыдзысты.

Бабацка йæм цæхгæр фæзылд:

- Æмæ фæхурх уон, нæ?!

* * *

Æртæаздыд чызг йæ нанамæ дзуры:

- Нана, афтæ мын нæ фæзæггыс, дæ цæсгом арæх æхс æмæ дын рæсугъд кæна?
 — О, нана дæ фæхъхъау фæуа.
 — Уæдæ нæ ног чындз райсомæй йæхи ныхсадта, фæлæ уæддæр фыдындæй куы баззад...

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

*Нæ равдысты —
Джыккайты Мураты куыстытæ.
Йæ райгуырды 60 азмæ.*

Мураты чызг Мәдинә.

Нывгәнаг Дзиуаты Батрадз пленэры.

Фæззыгон дидинджытæ.

Фæззыгон натюрморт.

Элеги. Хъæу Семса Нары комы.

Чызгыскъæфт хæхты.

Плиты Исса.

Хәст хурныгуылды II.

Цъайы ком. Уилпаты хох.

Хъобайнаг пейзаж.

Автосурæт.

ÆРДЗИМÆ БАСТ УЫРНÆНТÆ

- Арв æнафоны куы нæра, уæд уый хорзмæ нæ цæуы.
- Арв æгæр куы нæра, уæд их рауарынай тæссаг у.
- Арв къæвда рæстæджы дæргъвæтин куы нæра, уæд фыд-бон бирæ хæссаг у.
- Арв сау мигътæй æмæхгæд куы уа, уæд бирæ рæстæг ахæсдзæн къæвдатæ.
- Арв изæрæй сырхгонд куы дара, уæд уый у хорз рæстæджы нысан.
- Арв хурныгуылæны тарбын куы зына, дымгæтæ куы кæна — боныхтæд раивдзæн æвзæрырдæм.
- Арв ныллæг куы зына — къæвдамæ æнхтæлмæ кæс.
- Арвыл стъалытæ тыбар-тыбур куы кæной, уæд боныхтæд хæлгæ кæндзæн.
- Арвæрдын райсомæй куы фæзына, уæд тагъд уыдзæн уарын.
- Арвæрдын изæрæй куы фæзына, уæд рæстæг хорз уыдзæн.
- Арвæрдын сихоры онг куы зына, уæд рацæудзæн арын дымгæимæ.
- Арс фæззæджы йæ зымæгон бынатмæ раджы куы ба-цауа, уæд зымæг раджы ралæудзæн.
- Ацæргæ адæймаджы уæнгтæ уæззау рыст куы кæной, уæд рæстæг йæхи æвзæрырдæм фæзилы.
- Æвзæр рæстæджы фæстæ куы фæуазалдæр уа — бо-ныхтæд фæхуыздæр уыдзæн.
- Æнамигъ æмæ æнæдымгæ изæр хорз рæстæджы барæггæнæн у.
- Æгас бон арв сыгъдæг куы уа, дымгæ куы нæ кæна, уæд рæстæг нæ аивдзæн.
- Æртасыфон йæ сыфтæ куы æрбалхъива, куы фæкъул уа, уæд дзæбæх рæстæг нæ уыдзæн.

- Æхсæвы куы рауара, уæд райсом уыдзæн дзæбæх бон.
- Æхсæвы кæрдæгыл æртæх куы ‘рбада, уæд уарынæй тæссаг нæу.
- Æхсæвы узал боны хъарммæ куы цæуа, боны хъарм та æхсæвы узалмæ, уæд хорз рæстæг бирæ ахæсдзæн.
- Æхсæв куы фæхъарм ваййы, уæд райсом уарынмæ цæуы.
- Æнæдымгæ рæстæджы фæстæ куы ‘рбадымы, уæд тагъд уарын уыдзæн.
- Бæрзонд тæлмытæ мигътæн се ‘хсæнтæй мæй æмæ стъалытæ куы зыной, уæд рæстæг хорз хæсдзæн.
- Бæхы барцау бæрзонд мигътæ сабыргай арвыл куы цæуой, уæд хорз бонтæ кæндзæн.
- Бæмбæджы къуыбылойы хуызæн мигътæ кæрæдзимæ дæрддæф куы уой, уæд уый хорз рæстæг амоны.
- Бæрзонд тымбыл мигъты кæрæттæ бæрæг куы нал фæзынынц, уæд бон хæлгæ фæкæны.
- Булæмаргъ сæрды цалынмæ ныззара, уæдмæ хосы мæкъуылæн амайæн нæй — хос бамбийдзæн.
- Бындзытæ, сасктæ, æхсæнчъытæ цæрæгойты буарыл сæхи куы калой, уæд уарын хæстæг у.
- Бындзытæ æлхыскъ куы фæкæнынц, уæд уарын ваййы.
- Дæлвæзты уæлдæф куы фæуазалдæр ваййы, бæрзæндты та хъармдæр куы фæваййы, уæд рæстæг уыдзæн ирд.
- Арв куы нæра, уæд дзурæн нæй — æрцæвдзæн дæ.
- Дидинджытæ тынг тæф кæнын куы райдайынц, уæд уарын хæстæг ваййы.
- Доны хъæр уæлейæ куы хъуыса — хорз рæстæг хæсдзæн.
- Доны хъæр дæлейæ тынг куы хъуыса, уæд æвзæр рæстæг уыдзæн.
- Дымгæ йæхи æваст иннæрдæм куы фæзила, уæд тагъд уыдзæн уарын.
- Дымгæ хуссарæй куы дыма, уæд уыдзæн хорз рæстæг.
- Дымгæ изæрыгон куы стыхджын ваййы, уæд уый фæамоны уарын дæргъватин рæстæг кæй уыдзæн.
- Дымгæ хурæрдæм куы фæдымы, уæд æнхъæлмæ кæс дзæбæх рæстæгмæ.
- Зæрватыччытæ ныллæг куы тæхой, уæд уарын уыдзæн.
- Зæрдæвæрæны мæй узал куы уа, уæд хорæрзад дзæбæх ваййы.

• Зымæгон арвыл мигъ тæлмытæй куы бада, уæд хъарм рæстæг кæндзæн.

• Зæххыл фæздæг куы бада, уæд рæстæг хъарммæ зилы, фæлæ уарын дæр уыдзæн.

• Зымæг арв цъæх мигътæй æхгæд куы уа, уæд рæстæг хæлгæ кæндзæн.

• Здыхуыз мигътæ уæззау лæуд куы кæной, арв цæлхытæ куы кæна, уæд кæнæ тæрккъæвда уыдзæн, кæнæ уардзæн.

• Зæрватыччытæ бæрзæндты куы тæхой, уæд хорз бонныхъæд уыдзæн.

• Зымæджы сугтæ судзгæ-судзын къæрццытæ куы кæной, уæд æнхъæлмæ кæс уазал рæстæгмæ.

• Зымæг хъарм рæстæджы размæ цъиутæ иумæ фæзарынц.

• Зæххы уаллæттæ сæ хуынчытæй куы рабырой — тагъд уыдзæн къæвда.

• Зайæгойтыл хæлуарæджы тынтæ бирæ куы уа — хъарм рæстæгмæ æнхъæлмæ кæс.

• Изæрæй арв мисынхуыз куы уа, уæд æнхъæлмæ кæс уарынмæ.

• Изæрæй хъомтæ куы фезгъорынц, уæд дыккаг бог уарын ваййы.

• Изæрæй фыстæ зыдæй куы хизой, куыдз йæ къæхтæй зæхх куы къаха, уæд æнхъæлмæ кæс уарынмæ.

• Изæрырдæм къæвда куы банцайа, уæд уый хорз рæстæджы нысан у.

• Изæрæй мигътæ куына æрбагуылф кæной, уæд рæстæгæн фехæлынæй тас нæу.

• Карз дымгæйы фæстæ уарын куы райдайы, уæд бирæ хæссы.

• Кæсæгтæ доны сæрмæ куы фæгæппытæ кæнынц, уæд бон ивгæ кæны æвзæрырдæм.

• Кæрчытæ сæ пакъуытæ раджы куы калой — хъарм зымæг уыдзæн.

• Куыдз зæххыл дæргъæй-дæргъмæ куы хуысса, фынаы куы кæна, уæд хъарм рæстæг кæндзæн.

• Куыдз йе рагъыл куы ратул-батул кæна, уæд уый бонны ивдмæ цæуы.

• Куыдз тымбыл куы схуысса, уæд боныхъæд хæлгæ кæны.

• Куыйтæ ниуын куы райдайынц, хилджытæ сæ хуынчытæй

куы рабырынц, фос уасынмæ куы фæвæййынц, уæд зæххæн-къуыстæй тæссаг у.

- Къæвдаджын сæрды размæ бæрзбæласы вæййы бирæ дон.

- Къæвдаджын сæрды размæ цъиутæ сæ ахстæттæ фæкæнынц бæлæсты хуссарвæрсты.

- Къæвдайы рæстæг кæрчытæ куы нæ æмбæхсой, уæд бирæ ахæсдзæн уарын.

- Къæвда бон изæрæй арв куы нæ асыгъдæг уа, уæд дыккаг бон дæр уардзæн.

- Къаппа-къуппайы дидинæг куы æрбамбырд уа, уæд уый уарын амонь.

- Къæбырттæгыл бирæ дидинджытæ куы уа, уæд сæрд уымæл хæсдзæн.

- Лыстæг урсгонд мигътæ райсомæй, йе та бонæй арвыл куы уа, уæд уыдзæн тæрккъæвда.

- Малусæг митæй раджы куы скæсы, уæд уый у рагуалдзæджы бæрæггæнæн.

- Мæлдзыджытæ стыр губаччытæ куы самайынц, уæд уый амонь узал зымæг.

- Мыдыбындзытæ сæ ратæхæнтæ уæрæхæй куы ныууадзынц, уæд хъарм зымæг вæййы.

- Мыдыбындзытæ фæззæг сæ ратæхæнтæ куы фесгарынц, уæд зымæг узал хæссы.

- Мæлдзыджытæ фæдисонтау хуынчъыты куы ‘мбæхсой, уæд æнхæлмæ кæс уарынмæ.

- Мыдыбындзытæ сæ ратæхæны раз куы скъуыбылой уой, сæ гуыв-гуыв тынг куы цæуа, уæд тагъд уарын уыдзæн.

- Мыдыбындзытæ райсомæй раджы мыдагур куы атæхой, уæд æнхæлмæ кæс хорз рæстæгмæ.

- Мыдыбындзытæ изæрæй рагацау сæ тæхын куы ныууадзынц, уæд уый хорз рæстæджы бæрæггæнæн у.

- Мæй сырхгонд куы зына, уæд уый амонь дымгæ кæй уыдзæн.

- Мит къæхты бын тынг куы хъыс-хъыс кæна, уæд æнæмæнг фæуазалдæр уыдзæн.

- Мигътæ куы ‘рбацауой, фæлæ мыдыбындзытæ сæхи куы нæ æмбæхсой, уæд уарынай тас нæу.

- Мигътæ хурыскæсанæй хурныгуылæнмæ сабыргай куы цæуой, уæд хæстæгдæр бонты рæстæг хорз уыдзæн.

- Пакъуыхуыз мигътæ райсомæй изæрмæ фæзын-фæзын куы кæной, уæд рæстæг нæ аивдзæн.
- Рагуалдзæджы арвы нæрын у уазалы фæдисон.
- Райсомæй арвы нæрын куы хъуыса, уæд изæрырдæм уыдзæн уарын.
- Райдзаст райсом куы уа, сихорыл тымбыл урс мигътæ сæхи бæрзонд куы сисой æмæ изæрæй куы атайой, уæд хорз рæстæг бирæ ахæсдзæн.
- Райсомы дымгæимæ тæрккъæвда куы цæуа, уæд æвзæр рæстæг ваййы дæргъæтин.
- Райсомæй мигъ доныл куы бада, уæд бон хорз хæссы.
- Райсомæй суадоны дон тынг уазал куы уа, уæд хорз бонтæ уыдзæн, хъармгомау куы уа — рæстæг хæлд у.
- Райсомæй хур сау мигъты фæстæ куы фæвæййы, уæд уыцы бон уарынай тæссаг у.
- Сау мигътæ сты уарыны фæдисонтæ.
- Сау æмæ цъæх мигътæ амонинц, бонихъæд æвзæрырдæм кæй цæудзæн.
- Сасктæ куы фæзыной, уæд хосæнбæзгæ кæрдæджытæ æрбырд кæнын æмбæлы.
- Сæрды бæлæстыл бур сыфтæ куы фæзына, уæд рагвæззæг ваййы.
- Сæрд уыгæрдæнты бирæ хуырхæг куы 'рзайы, уæд хъарм зымæг ваййы.
- Сæуæхсид стырдæр куы кæна, уæд уарын цæудзæн.
- Сæуæхсид æвиппайды куы 'рбайсæфа, уæд уаргæ кæндзæн.
- Сæрдыгон райсом уарын куы ваййы, уæд бирæ нæ хæссы.
- Сæрды их цæуы хурныгуылæнырдыгæй.
- Сырдтæ фæззæг нард куы ваййынц, уæд зымæг уазал хæссаг у.
- Сæрды тынг тæвд амоны зымæджы уазал.
- Сæрыхъуынтæ фæлмæн куы кæной, уæд уый амоны, уарын тагъд кæй уыдзæн.
- Сæрд арв куы нæра, уæд хорз рæстæг бирæ ахæссы.
- Сихорыл тымбыл урс мигътæ бæрзонд арвыл куы фæзыной æмæ стырдæргæнгæ куы цæуой, изæрæй та куы 'рбайсæфой — рæстæг хорз уыдзæн хæстæгдæр бонты.
- Сихорыл арв сыгъдæг куы уа, уæд изæрæй дæр сыгъдæг уыдзæн.

- Сæрдыгон арвыл мигътæ дымгæйы ныхмæ куы цæуой, уæд уарын хæстæг у.
- Телтæ тынг куы гуыв-гуыв кæной, уæд къæвда хæстæг у.
- Тæлмытæ-тæлмытæ тымбыл мигътæ нæдæр уарын амонынц, нæдæр — мит.
- Тыхджын дымгæты размæ хæлуарæг йæхæдæг йæ тын райхалы æмæ арф хуынчъы бабыры.
- Тыхджын къæвдаты фæдисон — тыхджын дымгæ.
- Тохынайы дымгæ куы къуыззитт кæна, уæд рæстæг фæуазал уыдзæн.
- Уалдзæг райсомæй мыдыбындзытæ куы нæ стæхой, уæд уаргæ бон уыдзæн.
- Уалдзæг тæрхъус йæ зымæгон дарæс æрæгмæ куы ива, уæд уазалтæ бирæ хæсдзысты.
- Уалдзæг хæлуарæджы тынтæ уæлдæфы бирæ куы уа, уæд сæрд уыдзæн тæвд.
- Уалдзыгон райсом хур тынг куы тава, уæд изæры уыдзæн уарын.
- Уалдзæг райсомæй раджы хъæдгæрæттæй цъиуты зарын куы нæ хъуыса, уæд боныхъæд хæлгæ кæндзæн.
- Уарын сихорыл куы райдайа, уæд дзæвгар ахæсдзæн.
- Уарыны фæстæ хурныгуылæн куы асыгъдæг уа, уæд рæстæг зæрдæзæгъгæ хорз кæны.
- Уалдзæджы цалынмæ хæфс ныууаса, уæдмæ хъарм бон дæр нæй æмæ кæрдæг дæр нæ зайы.
- Фæззæг сыфтæртæ æрæгмæ куы згъæлой, уæд зымæг уазал уыдзæн.
- Фæззæг мит раджы куы рауары, уæд йæ фæстæ хорз рæстæг бирæ ахæссы.
- Фæззæджы тулдз æмæ бæрзы сыфтæ згъæлгæйæ сæ чыл-дым уæлгоммæ куы бадой зæххыл, уæд фидæн аз тыллæгджын уыдзæн.
- Халæттæ æмæ цъиахтæ хур рæстæджы къордтæй ныллæг куы тæхой, уæд уарын тагъд уыдзæн.
- Хилджытæ фæззæджы сæ хуынчъыты арф куы нæ бырой, уæд зымæг хъарм хæсдзæн.
- Хæлуарæг уæнгмардæй куы архайа, уæд бон хæлд у.
- Хохы цæгатварс цъæх мигъ роны хуызæн куы бада, уæд уый уазал зымæджы бæрæггæнæн у.

• Хуымгәнәны май бирә дон куы уа, уәд зәрдавәрәны майы кәрдаг тынг сгәпп кәны.

• Хур бон кәсаг әнгуырмә хәстәг куы нә цәуа, уәд тагъд уарын уыздән.

• Хур кәцырдыгәй вәййы, дидинәг йә сәр уыцырдаг зилы.

• Хәфсытә әхсәв доны былыл куы фәгәппытә кәнынц, бон куы фәуасынц, уәд уарынмә әнхәлмә кәс.

• Хур мигъты фәстә йәхи куы амбәхса әмә знәт дымгә куы райдайа, уәд боныхъад әвзәрырдәм цәуы.

• Хурмә әввахс цәджындзы хуызән мигъ куы фәзына, уәд уый сәрдыгон амоны уарын, зымәгон — мит.

• Хурыл зиллак куы фәзыны, уәд уый сәрдыгон амоны уарын кәй уыздән, зымәгон та — тымыгъ.

• Хур изәрырдәм сау мигъты фәстә куы ныххауа, уәд әнхәлмә кәс уарынтәм.

• Хурныгуыләнәй мигътә тагъдгомау куы цәуой, уәд әвзәр рәстәг бирә хәссы.

• Хурныгуыләны сырх кәрон мигътәй әхгәд куы уа, уәд әнхәлмә кәс къәвдамә.

• Хур бон цәхх уымәл куы кәна, уәд әнхәлмә кәс уарынмә.

• Хурныгуыләны дымгә — къәвдайы әвдисән.

• Хәмпәлгәрдәг бәрзонд куы уа, уәд митджын зымәг уыздән.

• Хурныгуыләны арв ферттив-ферттив куы фәкәны, уәд уый уарыны нысан у.

• Хуымгәнәнты арвы нәрын хорәрзадән фыдбылыз у.

• Хурыскәсәнәй мигътә арвыл тагъд куы цәуой, уәд уарын уыздән.

• Хъәддаг хәфсытә бәләсты мәрәтәй дәргъвәтин уаст куы кәной, уәд әнхәлмә кәс уарынмә.

• Хуытә хъох-хъох куы кәной, хъомтә та — уасгә, уәд бон асәстмә цәуы.

• Хъәды мигъ ранәй-рәтты йәхи хәрдмә куы иса — тагъд фемәхсдзән уарын.

• Хуытә хуыдонмә сә дзыхты хъәмп куы хәссой, уәд къәвда уыздән.

• Хурныгуыләны фәстә хәлынбыттыртә тәхынтә куы сисынц, уәд бонтә дзәбәх уыздәсты.

• Хъæды æхсæв быдырæй хъармдæр куы уа, уæд æнаæмæнт боныхъæд ивгæ кæндзæн.

• Хъæндилтæ цæрдæг куы тæхой — рæстæг ирд уыздæн.

• Хъæндилтæ тынг куы хъæр кæной, — боныхъæд уыздæн хæлд.

• Хъуг зæххыл куы хуысса, — хъарм рæстæг уыздæн.

• Хъарм зымæджы размæ тулдзыл вæййы бирæ гыркъотæ.

• Цæгат æмæ цæгат-хурыскæсæны дымгæтæ хус рæстæг хæссынц.

• Цъиу йæ пакъуытæ куы тона, уæд уарын уыздæн.

• Цъуй зад куы вæййы, уæд хъызт зымæг вæййы.

• Цъулбертæ доны бын сæхи куы ныхъхъус кæной, уæд боныхъæд хорз ахæсдзæн.

• Цъулбертæ доны тыннывæндæн куы фæкæнынц, уæд вæййы тыхджын дымгæ.

• Авджы къултæм цъулбертæ сæхи куы ‘лхъивой, донæй иу гыццыл сæ сæртæ хæрдмæ куы дарой, уæд тагъд уыздæн уарын.

«ИРОН ГАЗЕТ» ФЫСТА

КОРРЕСПОНДЕНЦТÆ

Джызæл

Фарон нæ Иры бæсты бирæ хъæу нæ баззад, давд æмæ ма ноджыдæр иу къорд æвзæрдзинæдтæ ныууадзыныл ард чи нæ бахордта, ахæм.

Уæздан лæг йæ над нæ хъæр кæны, загътой фыдæлтæ, фæлæ мах сæттæм не 'взæрдзинæдтыл. Иннæ хъæуты хабæрттæн ницы зонæм, фæлæ махмæ ацы уалдзæг, давд кæд нæ уыд, ахæм бон æмæ ахæм æхсæв нæ уыд. Раст куы зæгъæм, уæд уыцы давд давд нæу. Мах æй хонæм «æмбæхсынтæй хъазт». Æмæ æцæг афтæ у. Бон-сихорафон хъæугæронмæ ауай, искæй бæхыл абад, хæмпæлты йæ абæтт æмæ йæ изæрмæ фæсфæды фæхъахъхъæн.

Уыцы бон æй кæд фæдисæттæ не ссарой (бирæ бæх дзы æнæ ссаргæ нæ фесты), уæд бæхы хицаумæ иу зонгæ лæджы, чи дæ, уый арды бын дæр чи не схъæр кæндзæн, ахæмы барвит æмæ йын зæгъын кæн: «Дæ бæхæн иучысыл нымайæнтæй хъæуы, уый йеддæмæ йын тас нæ уыдзæн; фæлæ æхца изæрмæ куы нæ уой, уæд мæ-иу хъаст ма ракæн: дæ бæх уыдзæни сæфт».

Барæй-æнæбары магуыр лæг самал кæны 1–2 туманæн æмæ дыккаг бон йæ давд бæхы, хъæугæрон гæппытæгæнгæйæ ссары. Нымайæнтæ йæ æрхæццæ кодтой!

Давджыты мах нæ зонæм, уый тыххæй æмæ цæ нæ федтам, фæлæ бæхты хицæутты зонæм. Ацы фæстæгты бафæрсын хъæуы, исты суд сын, давджыты кæй сусæг кæнынц, уый тыххæй саразын æмбæлы, фæлæ... цалæн? Тынг бирæ сты! Мах цæ ныууагътам æмæ загътам: «Уæ тæрхон уæ дыууætæн дæр, фарон сентябры 11 бон цы ард бахордтат, уый фод».

Нæ хъæуы æмбаргæтæм ацы æгъдау æгад æркаст. Бирæ радзурбадзур фæкодтой, æрхъуыды кодтой, æмæ æнæбары баххуырстой дыууæ мин (2000) сомæй æхсæвгæстæ (2 ироны æмæ 6 мæхъхъæлоны).

Уæдæй фæстæмæ нæм давд арæх нал ис.

Уæвгæ магуыры бонтæ та куыд фидæм!

А зымæджы, æвæццæгæн, искæй нымыгъдæй, цæйдæр хъама æмæ топшы хæррæгътæ, дам, ма дарынц, зæгъгæ (махæн та 1902 азæй фæстæмæ Степановы нады тыххæй гæрзтæ дарыны дзырд нæй), æрбацыдысты æфсæдтæ, ахастой нын нæ хотыхтæ æмæ ма ноджыдæр уæлæмхасæн 1000 сомы стъраф.

Æфсымæртæ! Нæ зиан æмæ нæ фæлхасыл мах хъыг нæ кæнæм: ахуыр цыл стæм; сагъæс кæнæм, кæрæдзиуыл кæй нал хæцæм æмæ кæрæдзимæ кæй нал хъусæм, ууыл.

Адæмы лæг æмæ фарны дзырд, кæм стут?

*Гауарда
«Ирон газет» 1906, №8*

ÆРЦОГГÆГТÆ

Стыр аипп сæ сæрма 'рхастой æгас быдыры хъæутæ фарон уалдзæг, æрцоггæгтыл (временнæйтыл) кæй схаттысты, уымæй.

Раст куы зæгъæм, уæд цыл сæ хъалæй не 'рцыд уыцы рæдыд. Тыхст сонт у, тыхст æмæ рæдыд та æфсымæр хотæй гуырдысты. Тыхст куы нæ уаиккой, уæд, æвæццæгæн, æрцоггæгты тæригъæды нæ бацыдаиккой.

Фарон уалдзæг быдыры хъæутæ, цыма сæ фæнд иу скодтой, уыйау, æрцоггæгтыл рафæнд кодтой æмæ цын загътой: «Сыс-тут уæ бынæттæй æмæ ахъуытты ут, кæдæм уæ фæнды, уырдаæм; махæн нæхи фаг дæр нал кæны нæ зæхх, нæ хъæд, стæй ма сымахæн кæцæй æрхæссæм сæрæвæрæн».

Æмгъуыд цын радтой, загътой цын: «Уæдмæ куы нæ ацæуат, уæд уый зонут æмæ уын уæ ис, уæ боныл схæцдыстæм æмæ уæ хъæуы æддæ фæкæндзыстæм, стæй уæ кæдæм фæнды, уырдаæм цæудзыстут».

Сæ зæрдæ куыннæ бауазал уыдаид æрцоггæгтæн; катый байдыдтой, ацы ныхæстæ чи фыссы, уымæ дæр æрбацыдысты — исты нын бацамон, бауынаффæ кæн, зæгъгæ, нæ хæдзæрттæ хæлынц, не 'мгъуыд æрхæццæ. Ссæдз — дыууисæдзгай азтæ цæрæм хъæуты хæдзæрттæй æд фос, æд цæхæрадон, ныр та, дам, дæ бинонты хæдзар, дæ дзæмбытæ кæуыл фæхафтай, уыцы исбон ныууадз æмæ арвæй зæххы астæу уыхеры кæн, хæт æрра бирæгъау.

Цы кæнæн цын уыди; чингуытæ скодтой хицæуттæм, кæм лæгъстæ, кæм хицæутты тасæй цæмæйдæрты базадысты, басабыр

сты хъæутæ дæр, сæ тæригъæды нал бацыдысты тыхст æрцоггæгтæн... Фæлæ адæмæй рох кæй нæ сты, уый зонын хъæуы.

Иу къорд азты размæ æрцоггæгтæн сæ хъæр, сæ хъист никæцæй хъуысти — хъыг уыйас нæ дардтой, зæххæй уыйас тыхст нæ уыдысты адæм. Ныр та афтæ нал у. Адæм бабирæ сты, зæхх дæр скъуындæг, фæлтæр йæ царды æгъдау аивта, æмæ тыхсын байдъттой адæм. Нырыонг пълалсапъоскæтæ æмæ кълостæ адæм сæ фыны дæр нæ уыдтой.

Ныр йæ иу цырыхъ нæл бабызы уаст куына кæна, иннæ та сыл бабызы уаст, стæй тоблахъы дæргъæн худ куына уа лæппу-лæгыл, уæд хъазтмæ рацæуын кълмдзæстыг кæны.

Уæд йæ уаты арæст та? Ныронг-иу лæг йæхицæн лыстæн бакодтаид æмæ-иу батылди. Ныр йæ уаты кълæлтджын бандæттæ куы нæ уа, алы хуызæн нывтæ кълултыл, айдæнтæ къламодыл, стæй йæ хуыссæнгæрзтæ хауджын хызæй æмбæрзт куына уой, уæд уазæг бакæнын йæхимæ æфсæрмы кæны. Уæд хуыцы хуыйæн машинæтæ æмæ æндæртæ...

Иу дзырдæй, хæххон дзигло йæ пæлæз аппæрста æмæ йæ сгæллад пълалтойæ раивта æмæ уымæн исты хъæуы...

Лæгæн йæ куысты фылдæр æмбис, йæ рагъыздаума æмæ йæ агъуыстыл хардз цæуы æмæ йын, ай-гъай, нал кæны фаг йæ зæххы гæбаз.

Уымæ гæсгæйæ, зонын хъæуы, æрцоггæгты быдыры хъæутæ æнцой кæй нæ ныуадздысты, уый.

Цалынмæ æддæг-мидæг не сысты æрцоггæгтæ æмæ хъæуккæгтæ, уалынмæ цын исты фæнд хъæуы.

Хицон

ИРОН АДÆМЫ ЦАРД БАКУЙЫ

Рагæй дæр нæ ирон адæм цыдысты ардæм кусынмæ, цæмæй сæ хæдзæртты æгуызæгдзинæдтæ саразой.

Фыццаг бирæ нæ уыдыстæм. Ныр та иу 300 лæджы бæрц стæм.

Ам нæ адæмæй чи ис, уыдон се 'ппæт дæр сæхиуыл хорз хæцынц, куысты мидæг сæхиуыл нæ ауæрдынц, кълмдзæстыг ирон дзыллæйы нæ кæнынц, æвзæр, æнæгъдау хъуыддæгтæй сæхи хорз хъахъхъанынц...

Уый тыххæй ирон адæмæн фæндаг дæтты чидæриддæр. Бакуйы ирон адæмæй ис лæгтæ алы хъуыддаджы: ис дзы

саукусджытæ, хъахъхъæнджытæ, слесыртæ, дзæбугæйхойджытæ, табелфысджытæ, машинистытæ, механиктæ, ис дзы ноджы æндæр бынæттæ дæр...

Сабыр, кæрæдзийы хъахъхъæнгæйæ, цардыстæм мах æцæгæлон горæды ныры онг...

Ныр не 'хсæн иу лæг фæзындис æмæ йе 'взæр хъуыддæгтæй мах не 'ппæты дæр худинаг кæны...

Æнæгъдау хъуыддæгтæ сусæгæй нæ баззайынц, фæстагмæ цын æнæ раргом нæй... Æвзæр хъуыддæгтæ нæм чи кæны, уыдонæй иуы тыххæй мæ фæнды дыууæ ныхасы загъын. Ам цардис иу лæппу салыгæрдæйнаг, Фардзинты Дзипка, Бутуйы фырт.

Адæм куыд дзурынц, уымæ гæсгæ, уыцы лæппу куыста ам иу наулаууæны хъахъхъæнæгæй. Уырдыгæй йæ расырдой æмæ ацыдис Балаханмæ; уым агуырда йæхицæй æгуыдзæгдæрты. Куы ссардта, уæд цын загъта: «Мæн рарвыста ардæм иу науты агент, цæмæй наумæ 12 матросы баххуырсон, уый тыххæй, мызд алкæмæн дæр мæй 6 туманы, мæхæдæг та уыдзынæн æртындæсæймаг».

Мæгуыр лæппутæ баууæндыдысты уыцы сайæн ныхæстыл æмæ загътой сæ хæрзгæнæгæн: «Уæдæ мах нæ куыст ныууадздыстæм æмæ цом наутæм».

Бутуйы фырт айста уæд уыцы лæппутæн сæ паспæрттæ, стæй алкæмæй фæйнæ 5 сомы, цæмæй, дам, ма фæсайат науы хицæутты, уый тыххæй...

Æхца æмæ паспæрттимæ Дзипка Балаханæй ацыди. Бакуйæ паспæрттæ фæстæмæ арвыста, йæхæдæг та машинæйы сбæт æмæ акъуырда Уæрæсемæ хъахъхъæнæджы бынат агурæг...

Уайтагъддæр лæппутæ базыдтой, кæй цæ фæсайдта Бутуйы фырт, уый, æмæ йæ фæстæ Бакумæ æрбацыдысты. Вакзалы хъуыддаг куы бамбæрстой, уæд дзандартæн загътой, тел ныццæвын кодтой æмæ Дербенты вакзалы Фардзины-фырты æрцахстой æмæ йæ фæстæмæ Бакумæ сластой.

Ныр уал бады стыр ахæстоны.

Фæстæдæр ын цы бакæндзысты, уый бæрæг нæма у.

Ахæм сахъ хъуыддаг бакодта нæ хорз Бутуйы фырт. 12 лæппуйы сæ бынæттæй рацæуын кодта, æмæ ныр уыдон æнæ бынатæй бадынц Бакуйы.

Ацы хъуыддагыл цæуы къуыри.

*Афæхъо Хъулаты
Баку. «Ирон газет», 1906, № 9*

НÆ ДЕМОГРАФИОН УАВÆРЫ ТЫХХÆЙ

Уæрæсейы тынг тæссаг демографион уавæр кæй ис, уый алчи дæр зоны. 1992 азæй фæстæмæ адæмы нымæц кæны къаддæрæй-къаддæр. Уæдæй 2007 азы райдайæнмæ куы нымайæм, уæд, чи райгуыры, уыдонимæ абаргæйæ, мæлгæ чи акодта, уыдоны нымæц фæци 12 милуаны фылдæр. Зындгонд демограф Н. А. Рымашевскаяйы загъдау, алы аз дæр бæстæйы амæлы æнæхъæн губерни.

Цæгат Ирыстон 2006 азы онг нымæд уыди, гуыргæ къаддæр кæм кæны, ахæм регионыл, ома гъæйттæй цыди депопуляцийы процесс. Уый райдыдта 1996 азы. Уæд нæм чи райгуырды, уыдонимæ абаргæйæ, мæлгæ акодта 471 адæймаджы фылдæр. 2001 азы уыцы нымæц схæццæ 1447-мæ. Уæдæй фæстæмæ, мæнæ-мæнæ хорз нæ, фæлæ уæддæр уавæр цæуы ныбылдæр.

1996–2005 азты нæ къаннæг Ирыстоны чи райгуырды, уыдонимæ абаргæйæ, мæлгæ чи акодта, уыдоны нымæц фæци 8,1 мины фылдæр.

Ирыстоны ныртæккæ афтæ у: иуæй, чи гуыры уыдоны нымæц къаддæр кæны, иннæмæй та, мæлæг адæмы нымæцыл æфты. Зæгъæм 1990 азы нæм райгуырды 11 мин адæймаджы, 2005 азы та 7,2 мины, ома 35,5 проценты къаддæр. Уыцы иу рæстæг, чи амард, уыдоны нымæц схызти 6,2 минæй 7,9 мин адæймагмæ, ома мæрдтæ фæсты 27,4 проценты фылдæр.

Фарон, 12 азы фæстæ фыццаг хатт, республикæйы цæрджытыл иучысыл бафтыд. Ахсджиаг хъуыддаг уайд, ахæм тенденци дарддæр куы ахæссид, уæд, ома нæм гуыргæ фылдæр, мæлгæ та къаддæр куы кæнид.

Гуыргæ нæм чысыл кæй кæны, уымæн йæ аххостæй иу у, фæсивæд, уæлдайдæр сылгоймаг фæсивæд нæм къаддæр кæй ис, уый. Фæлæ сæйраг аххосыл банымаинаг у, аргæ чи кæны, уыцы æрыгон сылгоймæгты нымæц дæлдæрæй-дæлдæрмæ кæй

цауы. Зæгъæм, Цæгат Ирыстоны 1990 азы 20–24-аздыд алы мин сылгоймаджы хыгъдмæ дæр райгуырди 157 сывæллоны, 2005 азы та — æдæппæт 85 (кæс таблицæмæ).

Мады кар	Чи райгуыр, уыдоны нымæц				Мин сылгоймаджы хыгъдмæ			
	1990	1995	2000	2005	1990	1995	2000	2005
15-19	777	817	519	550	30,5	34,6	20,2	18,6
20-24	3640	3035	2287	2434	156,8	129,7	96,7	85,0
25-29	3475	2441	2172	2454	138,9	100,2	90,1	92,9
30-34	2088	1627	1290	1526	81,8	59,8	51,2	60,0
35-39	792	688	658	696	37,8	26,2	23,4	27,5
40-44	141	125	183	196	10,3	5,5	6,8	7,0

Цæвиттон, абоны демографион уавæр Ирыстоны куы нæ фæхуыздæр уа, уæд нæ адæмы нымæц 70 азы фæстæ, ныр куыд у (702 мин адæймаджы), афтæ нал уыдзæни, фæлæ æрхаудзæни 470 минмæ. Ирæттæ ныртæккæ сты 445 мины, 70 азы фæстæ та рæстæмбис нымадæй уыдзысты 300 мины. Æниу ассимиляци ныры темпътæй куы цауа, уæд та нын тынг тас у бынтон мыггагыскъуыдæй.

Ирвæзынæн ис иу хос: республикæйы разамонджытæ хъуамæ хæст уой, адæмы нымæцы рæзтæн æмæ миграцион процесстæ банывыл кæнынæн ахъаз чи уа, ахæм политикайыл.

Редакцийæ. Нодар йæ уацхъуыды кæрон цы фæндон зæгъы, ууыл хъуыды кæнгæйæ, нæ зæрдыл æрлæууыди Кæсæг-Балхъары республикæйы раздæры президент Валери Коковы интервью. Джиппы йæ рауагъта газет «Зеркало» 2003 азы (№5). Ам дзы дæттæм скъуыддзаг ахæм фиппаинагимæ: нæ цæгатаг сыхæгтæм демографийы уавæр махймæ абаргæйæ дзæвгар хуыздæр у. Зæгъæм, уым адæмы нымæцыл æфтгæ кæны. Фæлæ уæддæр рагацау батыхстысты — бинонты царды уавæртæм сæ хъус æрдардтой иу аст азы размæ. Нацийы хъысмæт та фыццаджы-фыццаг бинонтимæ баст у — кæд амонджын уой, уæд наци æнæхъæнæй дæр амондджын уыдзæни.

Валери Коков. «У нас в республике законом «Об охране семьи, материнства, отцовства и детства» предусмотрено положение об открытии именного вклада на каждого новорожденного... В 18 лет молодой человек, на чье имя был сделан

вклад, может снять деньги. Их должно хватить молодой семье, чтобы, например, купить небольшую квартиру в Нальчике.

У нас ребенок с рождения до получения высшего образования находится под заботой государства. В Кабардино-Балкарии женщина в связи с рождением ребенка получает три года оплачиваемого отпуска. У нас нет ясельных групп в дошкольных учреждениях. В детские сады дети приходят только с полных трех лет. Мы разрешили уже в садах давать им программу первого класса, а в некоторых случаях — всего начального образования. Таким образом, школа и детский сад в республике интегрированы. Это дает нам возможность без всяких ломок идти к объему знаний двенадцатилетней школы. Все выпускники школ поступают в специальные учебные заведения. Это стало возможным в связи с интеграцией высших и средних учебных заведений. Статус колледж получили все республиканские техникумы, которые вошли в состав Кабардино-Балкарского государственного университета или других высших учебных заведений. Поступив в колледж, человек может не только получить специальность, но и продолжить при желании учебу в университете, академии, институте по избранной специальности. Так мы получили непрерывное профессиональное образование.

— *Неужели в республиканских вузах совсем не берут взятки?*

Коков. При созданной системе для этого нет «необходимой» базы. Например, в Кабардино-Балкарском государственном университете вступительные экзамены записываются на аудио- и видеопленку. А экзамен непосредственно транслируется в зал, где сидят родители.

«ЗЫНТÆН БАФÆРАЗЫН ХЪÆУЫ..»

Ацы писмотæ нæм æрбахаста сунжæйаг Биазырты Риммæ. Йæ фыд Биазырты Арсакъойы фырт Михал фæмард Фыдыбæстæйы Стыр хæсты. Уыди батальоны командир. Хæсты размæ каст фæци нæ горæты æфсæддон училище. Йæ писмотæй куыд зыны, афтæмæй ма 1944 азы æгас уыди. Кæм æмæ цы хуызы фæмард, уыдæттæ бæрæг не сты.

Дæ бон хорз, мæ зынаргъ цардæмбал Дарйа!

Фыццаджыдæр райс зæрдиаг саламтæ. Мысын дæ иудадзыг, æнхæлмæ фæкæсын дæ писмомæ, фæлæ нæй æмæ нæй. Колхозы кусыс æви нæ? Кæд кусыс, уæд куыд цæуынц уæ хъуыддæгтæ, цы ми кæнут ныртæккæ? Ратт зæрдиаг саламтæ мæ мадæн æмæ Катинæн, иннæты дæр ма ферох кæн. Кæм и Герас, цæуылнæ мæм фыссы? 23 майы райстон фыстæг Андрейæ æмæ йæм мæхæдæг дæр арвыстон.

Дарйа, ныффысс мæм, цæмæй цæрут, цасы аргъ у ссады пут, нæлхæйы килæ, цыхт æмæ а.д. Цæхæрадоны исты ныссагътат æви нæ? Кæд уæ къух амоны, уæд уæхицæн хъыбыл балхæнут æмæ йæ схæссут. Хæсты фæстæ бахъæудзæни. Змейкæйы нын цы зонгæтæ ис, уыдон куыд цæрынц?

Хæстон комиссары номыл уын аттестат арвыстон — алы мæйæн дæр 300 сомы. Райстат æй æви нæ?

Дарйа, кæд нæ батыхсдзыстут, уæд мын пасилкæ куы рарвитиккат мæнæ ахæм адресыл: «Полевая почта 92135 «Б», бойцам и командирам». Бынæй дзы ныффысс, колхозы коллективæй, зæгъгæ. Уæд дын æй райсдзысты.

Ныртæккæ тагъд кæнын æфсæддон хæс æххæст кæнынмæ. Рарвитут мын къамтæ.

Зæрдиаг саламтимæ

Михал

Дарйа, ратт саламтæ се 'ппæтæн дæр, стæй ныффысс, ногæй уæм цы ис, уыдæттæ. Мæ цард тынг хорз нæ цæуы, нæ уавæртæ зын сты. Дæн батальоны командиры курсыты. Каст куы фæуон, уæд ацæудзынæн немыцы дæрæн кæнынмæ. Демæ фембæлдзыстæм, знаг пырхгонд куы 'рцæуа, уæд... Рарвитут мын кæмтæ.

Саламтимæ дæ сæрыхицау Михал. Куы æрцæуон, уæд мæ нал базондзынæ — базæронд дæн æвзæр цардæй.

22.VII.43

Дарйа, ды мæнæй уый æнхъæл ма у, æмæ æз дæу фæрох кæндзынæн. Цалынмæ цæрон, уæдмæ дæ нæ фæрох кæндзынæн. Æрмæст мæн фæнды, цæмæй ды мæ мадимæ æмæ мæ хæстæджытимæ цæрай æнгом.

Дари, хъусын мæм кæн, куыд сты хортæ, нартхор, картоф æмæ æндæртæ, стæй цы кусут колхозы? Æз ацы курсытæ кæд фæуыдзынæн æмæ мæ хæстмæ кæдæм арвитдзысты, уый мæхæдæг дæр нæ зонын.

Ам у тынг уазал зымæг. Дарйа, кæд æмæ уын амал ис, уæд Ногиры посты чи кусы, уымæн зæгъ æмæ мын зымæгон хъарм цъындатæ æмæ æрмкъухтæ рарвитут. Пасилкæ нæ исынц, уый зонын, фæлæ колхозы номæй ис рарвитæн, æмæ зæгъ колхозы сæрдарæн.

Дарйа, мæ бæсты саламтæ ратт уæ фысымтæн, сæ нæмттæ сын нæ зонын. Сæ чызг кæм ис? Мæнмæ ахуыр кодта, йæ ном мæ фæрох. Кæд æмæ æгас уæм, уæд фендзыстæм. Зæгъ ын, цæмæй мæм ныффысса. Цæй, хæрзбонтæ раут иууылдæр. Феннынмæ. Ацы писмо фыссы уæ уындмæ бæллæг

Михал Биазырты
Дарйа, фысс.

02.08.43

Биазырты Михал. 1939 аз.

Зынаргъ салам!

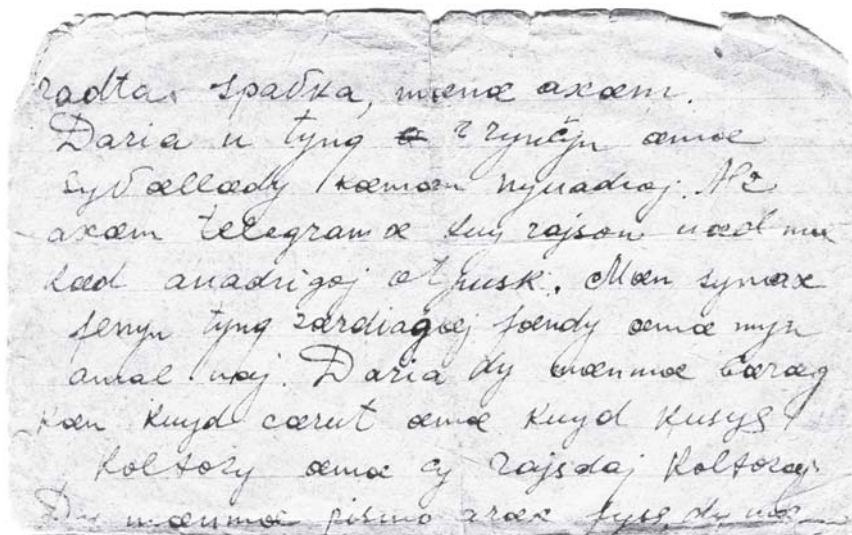
Цæй æмæ уæ бон хорз уæд, мæ зынаргъ бинонтæ æмæ хæстæджытæ! Дарйа, æз абон, 2-æм сентябры, райстон дæ писмо. Уæ къамтæ уын куы федтон, уæд мыл æрбакасти хуры тын, фыр цинæй кæугæ дæр кодтон. Цалынмæ æгас уон, уæдмæ ацы къамтæ хæсдзынæн мæ дзыппы. Фæнды мæ, цæмæй мæм арæх фыссай, цæмæй зонон уæ царды хабæрттæ. Дарйа, мæ чызджытæ ахæм стыртæ сты, æмæ сæ æз нæма зонын. Æз уым куы уыдтæн, уæд уыдысты чысылтæ. Ацы писмо куы райсай, уæд-иу саламтæ ратт нæ хæстæджытæн се 'ппæтæн дæр... Зымæгмæ дæхицæн суг æрцæттæ кæн. Амал æмæ дын гæнæн цæмæй уа, уымæй æмбырд кæн æхца æмæ хор, хæсты фæстæ уыдзысты тынг зынаргъ, æрмæст æй макæмæн зæгъ, æрмæст мæ мадæн. Пасилкæ исын куы райдайой, уæд мын-иу рарвит. Кæд æмæ дын амал уа, уæд мæм-иу рарвит телеграммæ мæнæ ахæм: «Дарйа у тынг рынчын æмæ æрцу сывæллæттæм». Æрмæст дохтыры фидаргонд куыд уа. Бирæ нæ фыссын, уымæн æмæ мын рæстæг нæй. Дæн æнæниз, æрмæст сымахмæ æхсайы мæ зæрдæ. Уемæ фембæлдзынæн, немыцы бынтон куы ныппырх кæнæм, уæд. Цæй, хæрзбон ут. Фенынмæ. Фыссы уæ уындмæ бæллæг Михал Биазыргы.

02.09.43

Зынаргъ салам! Цæй æмæ дæ бон хорз уæд, Дарйа!

Ацы писмо куы райсай, уæд-иу мæ бæсты дæ хъæбысы акæн мæ мад æмæ мæ чызджыты... Тынг дис кæнын, Андри мæм цæуылнæ фыссы, кæнæ Дусйа æмæ Фенийа цæуылнæ фыссынц. Кæд мыййаг мæнæй исты æвзæр фехъуыстой... Фыссыс мæм, зæгъгæ дам, нæ зæронд бынаты нал цæрæм. Раздæры бынатæй цæмæн алыгъдыстут æмæ кæм цæрут, уый мæм ныффыссут. Æз сымах мæт кæнын, уымæн æмæ цæрут адæмы хæдзæртты. Цалдæр хатты ныффыстон Змейкæмæ, фæлæ сæ хабар нæ исын. Кæд мыййаг мæ хотæ æгас нал сты æмæ мын сæ ды нæ хъæр кæныс...

Дарйа, цалынмæ ма æгас дæн, уæдмæ ма сымах куы фенин. Кæд дын амал ис, уæд мæм рарвит ахæм телеграммæ, дæ ус, зæгъгæ, амардис, дохтырæй фидаргонд куыд уа. Уæд æз сымахмæ ацæудзынæн æмæ кæрæдзи фендзыстæм. Кæд мын пасилкæ æрвитай, уæд ын скæн аргъ цалдæр хатты фылдæр. Æмæ

мыййаг куы фесæфа, уæд ды райсдзынæ, цас аргъ ын скæнай, уый.

Æз цæрын тынг æвзæр. Фæлæ дæн æнæниз, мæнмæ уæ зæрдæ ма 'хсайæд.

Хæрзбон. Фенынмæ. Фыссы Михал.

23.10.43

Дæ бон хорз, мæ зынаргъ цардæмбал Дарйа!

Фыццаджыдæр дын хъусын кæнын: абон, 29.05.43 азы 12 сахатыл, райстон дæ писмо æмæ йыл, зæгъæн куыд нæй, афтæ бацин кодтон. Бирæ йæм фенхъæлмæ кастæн, æмæ мыл æппынфæстаг сæмбæлди.

Мæ мад, Катин, Цона æмæ иннæтæн æрвитын зæрдиаг саламтæ, бæллын, цæмæй цардæгас æмæ æнæниз уат, уымæ. Ацы писмо куы райсай, уæд-иу мæ бæсты дæ хъæбысы акæн æмæ абатæ кæн Розæ æмæ Римæйæн. Кæд гæнæн æмæ амал ис, уæд мын раарвитут къамтæ.

Дарйа, ныр мæ базонын фæнды: колхозы уæ чи кусы — мæ мад æви ды? Кæд уæ фадат амоны, уæд дыууæйæ дæр кусут. Колхозы хорз куы кусат, уæд уый знагæн уыдзæни ныхкъуыр, Сырх Æфсадæн та æххуыс. Куыд гæнæн ис, афтæ фылдæр фæллойдонтæ бакусыныл бацархайут. Колхозы сæрдар чи у, уый мæм ныффысс... Мæ мæт ма кæнут, куы тыхсат, уæд уый мæнæн ницы пайда фæуыдзæн, уæхи кой кæнут.

Дарйа, сымахимæ фембæлдзынæн, гитлерон лæбурджыты куы ныддæрæн кæнæм, уæд. Кæд уыдзæн, уый æз дæр нæ зонын, фæлæ хъуамæ тагъд рæстæджы. Знаджы цæмæй фесафæм, уый тыххæй кусын хъæуы, æмбал Сталин куыд зæгъы, афтæ — йæ 195-æм бардзырды нын æй хорз бацамыдта. Æз, куыд командир, афтæ æххæст кæнын æмбал Сталины бардзырд. Нæ бирæ зынтæн бафæразын хъæуы. Хæст хæст у, æмæ дзы зын вæййы, уæдæ цы...

АХУЫРГÆНÆГÆН ÆХХУЫСÆН

АЙЛАРТЫ Зарæ

МЕТОДИКОН АМЫНДТЫТÆ

5-æм къласы «Ирон литературæ»-йы хрестоматимæ

1. Хæдзармæ куыст сбæрæг кæнын.

Ахуыргæнæджы хатдзæгтæ рацыд æрмæгæй.

I. Ног æрмæг. «Лæскъдзæрæн»

1. Ахуыргæнæджы разныхас: “Цы у литературон аргъау”.

Ахуыргæнæг скъоладзауты зæрдыл æрлæууын кæндзæн, цы у адæмон дзургæ сфæлдыстад, цавæр къордтыл дих кæны. Сæрмагондæй радзурдзысты ирон аргъæутты равзæрды тыххæй: кæд фæзындысты, чи сæ æрхъуыды кодта, цал дихы кæнынц.

Дарддæр ахуыргæнæг зæгъы, адæмон аргъæуттæй уæлдай ма кæй ис, фысджытæ кæй ныффыстой, ахæмтæ. Фæрсы ахуырдауты, уырыссаг æмæ фæсарæйнаг фысджыты аргъæуттæй цавæртæ бакастысты, зæгъæм. А.С.Пушкины, П.Ершовы, Б.Бажовы, Шарль Пьерройы æмæ æндæрты. Ирон фысджыты фыст аргъæуттæ æвдисы ахуырдаутæм (сты хицæн чингуытæй уагъд): Гæдиаты Секъа — “Куырттатаг гæды лæг”, Брытъиаты Созырыхъо — “Дзеджы фырт Дзег” æмæ æнд., зæгъы, 5-æм къласы кæй ахуыр кæндзысты Хетæгкаты Къоста, Нигер æмæ Дарчиты Дауыты фыст аргъæуттæ. Урочы ацы хайы кæсынц чиныджы текст: «Литературон аргъау», текстмæ хæстæг æй ахуырдаутæ хи ныхæстæй дзурынц, дзуæппытæ дæттынц чиныджы фæрстытæн.

Ахуыргæнæг дарддæр зæгъы, Къостайы фыд Леуан хорз кæй зыдта ирон адæмон сфæлдыстад. Йæ хæстæджытæй цалдæр уыдысты кадæггæнджытæ, уымæ гæстæ Къоста дæр æмхиц уыд адæмон сфæлдыстадмæ, уарзта йæ æмæ дзы пайда кодта йæ уацмысты. Къоста бирæ уарзта адæмон зарджытæм хъусын. Фæстæдæр йæхæдæг дæр сси хорз зарæггæнæг, уæлдай фылдæр уарзта “Хазбийы зарæг” æмæ йæ арæх зарыд (хъуысы зарæгæй цыбыр скъуыддзаг).

Дарддæр ахуыргæнæг зæгъы, ирон фысджытæй литературон

аргъау фыццагдæр кæй ныффыста Хетæгкаты Къоста — “Лæскъдзæрæн” æмæ дзы кæй спайда кодта ирон аргъæутты æмæ Нарты каджыты сюжетын нывтæй.

2. Дзырдутон-фразеологон куыст. Аргъау аив кæсыны размæ ахуыргæнæг аразы дзырдутон-фразеологон куыст зынаембарæн дзырдтæ æмæ дзырdbæстыты нысаниуæг равзарына.

Лæскъ — фысвосы мыггаг. Хъæздгуытæ сæ лæвæрдтой мæгуыр фыййæуттæм хизынмæ цалдæр азы æмгъуыдмæ. Лæскъ уыди мызды хуыз. Фосыл цы цæуæт æфтыд, уымæй хай чынди лæскъдзæрæг фыййауæн. Лæскъ хуындис искæмæ æххуырсты фыййау бацæуыны бадзырд дæр.

Лæскъдзæрæн (лæскъдзæрæг) — лыстæг фос хизынмæ-иу бадзырдмæ гæстæ фосы цоты бæрæг хайыл кæй баххуырстой, ахæм фыййау.

Терк-Турчы бæстæ — Нарты каджыты Уырымæг æмæ йе ’нæном лæппу ацыдысты Терк-Турчы бæстæм. Къостайы “Лæскъдзæрæн”-ы уæйыг дæр зæгъы: “Терк-Турчы бæстæ — мæ хæтæн”. Ахуыргæнæг кæны историон комментаритæ ацы дзырд бамбарына. Дард Алтайы районæй Цæгат Кавказмæ 567-æм азы æрбабырстой иу адæм. Китайаг историктæ сæ хуыдтой тюркюс, византийæгтæ — тоуркай. Адонæй равæрддысты дзырдтæ торк, турк, тюрк æмæ фольклорон терк-турк. Сæ ног паддзахад Алтайæ Азовмæ хуыдтой Тюркаг каганат. Æвдæм æнусы кæрон сæ иу хай фæстæмæ аздæхт Азимæ, æмæ сæ бынаты фæзынд ног паддзахад — Хазарты каганат VII — X æнусты. Цæгаткавказаг турк фæстæмæ аздæхтысты Астæуккаг Азимæ. Фæлæ сæ фæд ныууагътой. Нарты эпосы бæрæгæй зыны, Нарт æмæ Терк-Турчы æхсæн Терчы дон кæй уыд арæн, Терк та кæлы Каспы денджызмæ. Йæ былыл цардысты VI — VII æнусты цæгаткавказаг турк (Бзырты Алыксандр).

Даредзантæ — Даредзанты таурæгъты сæйраг хъæбатыртæ. Даредзанты таурæгътæ зындгонд сты Цæгат Ирыстоны æмæ Хуссар Ирыстоны. Ирон адæмæн уарзон сты, уæлдайдæр Амран, кæнынц цуан, цæрынц сырды фыдæй. Сæ цот бон уыдис рæзынц, æхсæв — уылын.

Къулыбадæг ус — ирон аргъæутты æмæ каджыты сидæргæс ус, хинтæ æмæ кæлæнтагæнæг, дунетыл цы æрцыд æмæ æрцæудзæн, уый зонæг. Адæмы ’хсæн кæлæн æмæ фыдæх тауæг ус. Фæлæ арæх йæ зонд пайдайы хос фæвæйы каджыты,

таурæгъты æмæ аргъæутты сæйраг хъайтарæн. Уымæ гæсгæ йæм фæрсынмæ цæуынц зын сахат. Къулыбадæг ус у магуыр, цæры хъæуы кæрон, магуыр къæсы. Кæд дæсны у, бирæ сусæгтæ зоны, хайрæджытæ æмæ йæм дæлимонты зонд хæццæ кæны, уæддæр ыл цард нæ хæцы.

Туг дарын — ахуыргæнæг æмбарын кæны ацы дзырды нысаниуæг.

Тугдар — туг исыны æгъдауы комкоммæ аххосджын адæймаг, искæй амарыны фæстæ-иу марæг йæхи бааууон кодта, кæй бафхæрдта, уыцы мыггагæй.

Тугагур — афтæ хуынди, цы мыггагæй-иу амардæуыди, уыцы мыггаджы алы хъомыл нæлгоймаг дæр.

Тугисæг — афтæ хуынди, кæй-иу амардæуыди, уый тугхæстæджытæй туг исыны хæс йæхимæ чи райста, уый.

Туг исын — маст исыны æгъдау марды, цæфы, чызг аскъæфыны æмæ æндæр æфхæрды тыххæй.

Тудджынтæ — марæджы мыггаг кæнæ бинонтæ.

Туджы аргъ — лæвæрдтой æмæ йæ истой тудджынты бафидыды рæстæг. Туджы аргъ бæрæггонд цыдис æхсæны тæрхондоны фæрцы, бадтысты-иу дзы тæрхоны лæгтæ. Туджы аргъ уыд: хæдзарон фос, саргъы бæхтæ, зæххы хайттæ. Иуæй-иу хатт фыст цыди чызджытæй дæр: кæй-иу амардæуыд, уыцы лæджы бинонтæм-иу сæ чызджы моймæ радтой. Хуыдтой йæ цыты чызг.

Кусæрттаг, кусарт (нывонд) — дзуары номыл фыс кæнæ стур куы снывонд кæнынц, уæд уый. Марды номыл куы уа, уæд та фæзæгъынц æргæвдинаг. Цины фынгæвæрд хуыйны хойраг. Цалымæ кувинагтæ хистæр скува, уæдмæ саходыны бар нæй. Кусарты ис дыууадæс уæнджы, сæдæ дæс стæджы, уыдонимæ 26 фæрсчы. Тъæнгты дæргъ у 24 метры (Хъайтыхъты Азæмæт). Арæх кусæрттаг уыди, раздæр-иу нывондæн кæй равзæрстой æмæ сæрмагондæй æргæвдынмæ кæй хастой, ахæм фос. Аргæвдыны размæ-иу нывондæн скуывтой, йæ дзидзайы фыццаг кæрстытæ йын æппæрстой арты, арты-иу бакалдтой, фыццаг-иу цы нуазæнтæй скуывтой, уыдоны нозт дæр.

Кæрц — цæрагойы цармæй хуыд уæлæдарæс.

Къуту — хордон, гон. Хъæуы хор, ссад кæнæ æндæр ахæм хæлц æвæрынæн. Къуту ваййы уистæй быд, хордон та арæст ваййы фæйнæджытæй.

Дзынга — овод — дыууæбазырджын хæцаг саск, йæ быр (личинки) æввонгæй æвæры цæрагойты буары.

Мага — бекас — цымарайы кәна хъæды цәрæг маргъ даргъ бырынкъимæ. Уалдзæджы æртæхы хъарм бæстæй. У рæсугъд. Йæ сисфæлыст у хорз æмбæхсæн, уымæн æмæ ваййы бæласы сыфтæрты æнгæс. Сентябрьры магатæ атахынц хъарм бæстæм.

Цавддур — сагъдауæй баззайын дур фестгæйæ.

3. Аргъау ахуыр кæнынæн программæйы лæвæрд ис æртæ сахаты. Фыццаг урочы бакæсын æмбæлы аргъауы иу хай мæнæ ацы рæнхъыты онг:

— *Фарæстæмы ам нæ уыдтæн,*

Ахæтын мæ хъуыд...

Аргъауы фыццаг хай рольтæм гæстæ кæсынц, аив чи кæсы, уыцы ахуырдаутæ. Кæстæ-кæсын ахуыргæнæг аразы комментаритæ скъоладаутæн зынæмбарæн бынæттæм. Аргъауы фыццаг хай ахуырдаутæ дзурынц хи ныхæстæй.

4. Ахуыргæнæг аргъауы фыццаг хаймæ кæны хатдзæгтæ.

Дыккаг урочы аргъау дарддæр кæсынц кæронмæ. Бакæсыны фæстæ ахуырдаутæ уацмысы сюжет текстмæ хæстæг дзурынц, пайда кæнынц тексты æрмæгæй.

Фæрстытæ тексты мидис равзарынæн:

1) Цæмæн бацыд магуыр лæг уайыгмæ лæскъдзæрæн æмæ йæм цæмæн мард “удхарæй”?

2) Адæммæ уайыг цæмæн уыд фыд-зæрдæ?

3) Цæмæн уромы магуыр лæг йæ маст?

4) Цæуыл бадзырд кодта уайыг фыййауимæ? Куыд æнхъæл уыд уайыг? (Уайыг æнхъæлдта, йæхицæй зондджындæр нæй, магуыр фыййау ыл никæд фæуæлахиз уыдзæн, зæгъгæ).

5) Радзурут фæд-фæдыл фыййауы дзуæппытæ уайыгæн фарасты онг æмæ сын сæ мидис бамбарын кæнут.

6) Цавæр диссæджы хабæртæ радзырдта дарддæр фыййау? Цæмæн æм ныхмæ лæууыд уайыг? (Бамбæрста, фыййау ыл зондæй кæй тых кæны, æнæ фос æмæ æнæ фыййау кæй баззайдзæн, æмæ цыфæндыйæ дæр архайдта фыййауы дæлдæр кæныныл).

7) Чи фæуæлахиз аргъауы? Цæмæн?

8) Кæй фарс у аргъаугæнæг? Цæмæй бæрæг у æмæ цæмæн у йæ фарс?

5. Аргъауы сюжет фæрстытæм гæстæ радзурыны фæстæ ахуырдаутæ аив каст кæнынц уацмыс рольтæм гæстæ. Уайыджы æмæ фыййауы ныхæстæ кæстгæйæ хъæлæс ивынц æмбæлгæ уагыл. Аргъауы фыццаг хайы уайыг у схъæлныхастæнаг, дзургæ-

дзурын буххытæ кæны, фыййауæй хъазы. Дыккаг хайы уæйыгæн йæ хъæлæс асаст, афтæ схъæлæй нал дзуры, тыххæй ма ссары ныхмæвæрд фæрстытæ фыййауы дзуæппытæн æмæ фыййауы тæригъæдæй комхæлиу æмæ цавддурæй баззад.

Фыййауы хъæлæс аргъауы райдайæны у тыхст æмæ фæлмæст, фæлæ уæйыгимæ ног бадзырд куы сарæзтой, уæд фæхъæддых, бамбæрста, уæйыгыл зондæй кæй фæуæлахиз уыздæн, æмæ йæ хъæлæс дæр у уæндон, тыхджын æмæ рæстаг.

Æртыккаг урочы ахуыргæнæг бæстондæр æрдзурдзæн уацмысы сæйраг архайджыты фæлгонцтыл, йæ аивадон мадзæлттыл.

1. Уæйыджы фæлгонц. Цæмæй фыййауы фæлгонц ирддæрæй разына, уый тыххæй фыццаг æмбæлы уæйыджы фæлгонц равзарын. Ахуыргæнæг спайда кæндзæн ахæм фæрстытæй:

1) Уæ зæрдыл æрлæууын кæнут, куыд æвдыст цæуынц адамон сфæлдыстады уæйгуытæ? (Гуымырытæй, фыдгæнджытæй, сты удхортæ, æдылытæ, гуыбындзæлтæ).

2) Куыд равдыста Къоста та уæйыджы фæлгонц йæ аргъауы? Спайда кæнут аргъауы текстæй. (Скъоладзаутæ зæгъынц, Хетæгкаты Къоста йæ уацмысы кæй равдыста, аргъæутты цы гуымыры æмæ гуыбындзæл уæйгуытæ вæййы, ахæмы: “иуцæстон сæтой”, “Хоры къутуйау — йæ тæнтæ, Бинаг был — кæфой”, “Фос цæуæт кæнын нæ уагъта, — Алы бон хæргæ!”. Уæйыг арахъдзуан зилы, у æнæфсарм, æнæгъдау: “Къæхтыл ма тыххæй хæцыди, — Банызта кæмдæр!”, “Дзурын ма зынай фæразы, Буххытæ кæнгæ, Загъдæмхæст фыййауæй хъазы”.

Уæйыг мæгуыр лæджы ницæуыл нымайы, йемæ схъæл ныхас кæны, ома мæгуыр дæ æмæ дæ бон зон, лæвар фыййауæй та мæм кусдына. Уый бæрæг у уæйыджы мæнæ ацы ныхæстæй: “Хорз, мæ хур, кæд дæ нæ фæнды, Цу! Дæ фæндаг раст”.

Баззад та мæгуыр фыййау уæйыгмæ лæскъдзæрæгæй, æвæццæгæн, æууæндыд, кæд ын искуы йæ лæскъ раттид... Фæлæ иуцæстон сæтой ницæмæ дары адæймаджы зын, нуазы æмæ хæры, фыййауæн та “байсысти йæ туг”).

3) Цы æрхъуыды кодта уæйыг æмæ цæуыл бахудти фырцинай? (Ахуырдаутæ текстæй пайда кæнынц, зæгъынц, уæйыг йæхицæй зондджынддæр кæй никæй æнхъæлдта, уырныдта йæ, лæскъдзæрæг састы бынаты кæй баззайдзæн, уымæ гæстæ фыр цинай худт, фыййау уæйыджы бадзырдыл куы сразы, уæд).

4) Куыд дардта йæхи уæйыг, фыййау цыргъзонд æмæ зондæй æххæст куы разынд, уæд? Цæуылнæ раппæлыд фыййауы арæхстджын дзуæппытæй? Ссарут тексты уыцы бынæттæ æмæ сæ бакæсут. (Уæйыг фæтарст йæ фосæн, йæ мулкæн, фыййау ыл зондæй тых кæнын куы райдыдта, уæд, уымæ гæстæ архайдта, цæмæй лæскъдзæрæг састы бынаты баззайа. Фыййауæй нæ раппæлыд, уымæн æмæ уæйыгмæ ахæм тыхджын мидхъару нæ разынд, æмæ искæйы хорздзинадæй раппæла, йæхи та састы бынаты ныууадза. Уый дзурæг у уæйыджы къуымыхдзинадыл, йе дылыдзинадыл).

Ахуырдаутæ агурынц хъæугæ бынæттæ тексты: “Фондзæн та дæм дзуапп бæргæ нæй!”, “Барæй дæм лæмæгъ лæууыдтæн..”, “Иуæй-иу лæппын цæргæсы Карчы цъиу бырсы..”, “Нартæ се ’мгæрон куыд уадзынц Ахæм къаннæджы?” æмæ æнд.

5) Аргъауы цæмæй бæрæг у, рæстдзинад фæуæлахиз ис, уый? (Мæнгарддзинадыл кæддæриддæр фæуæлахиз вæййы рæстдзинад. Лæскъдзæрæг уыд рæстзæрдæ адæймаг, æмæ йе ’лгыст æрцыд мæнгард уæйыгыл:

Кæд мæнгæй зæгъын, — мæ цуры

Цавддур фест ды дæр!

Афтæ фæуæлахиз рæстдзинад аргъауы: мæгуыр лæг фæрвæзт тугмондаг уæйыгæй).

2. Фыййауы фæлгонц. Дарддæр ахуыргæнæг фæрстыты руаджы æвзары фыййауы фæлгонц. Ахуырдаутæ йын æххуыс кæнынц текстæй пайда кæнгæйæ.

1) Цавæр адæймаг уæм фæкаст лæскъдзæрæг? (Быхсон мæгуыр лæг, йæ фыр мæгуыраей сразы лæскъдзæрæгæй цæрыныл уæйыгмæ дæр, быхсы уæйыджы фыдмитæн, зоны йæ маст уромын). Ахуырдаутæ тексты агурынц хъæугæ бынæттæ:

Нал уыд мæгуыр лæг йæ сæрæн,

Удхарæй йæм мард.

...

Лæскъдзæрæг дæр ма кæм уæнды, —

Уромы йæ маст.

...

Кусы та... Хуыцау æй зоны,

Цас ма йæм фæци..

2) Цæмæн сразы фыййау уæйыджы бадзырдыл? Кæд дзы тæрсгæ кодта? (Ис ахæм ирон æмбисæндтæ: “Мæгуыраен иууылдæр — уынафæгæнæг”, “Хъал цы нæ кæны, мæгуыр цы нæ ’взары”, “Хъал цы нæ кæны, мæгуыр цы нæ бары”, “Мæгуыр

фæразон у”. Ацы æмбисæндты мидисмæ хæстæг лæууы аргъауы фыййауы дзуапп дæр:

— Хорз, — зæгъы, — уæдæ цы зæгъай!

Хорз, фæуæд дæ бар!).

3) Цы уæ бафтыдта дисы фыййауы дзуæппытæй? (Мæгуыр быхсон фыййау йæ фыццаг дзуаппæй йæ фæстаг дзуаппæ равдыста йе стыр цыргъзонддзинад. Уæйыджы къуымых фæрстытæн ссары хъæугæ дзуæппытæ). Ахуырдаутæ дæнцæгтæ хæссынц текстæй.

4) Цæмæн æрцыд уæйыгыл фыййауы æлгъыст? (Уæйыг у фыздæрдæ æмæ мæнгæрд, фыййау та — цæстуарзон æмæ рæстдæрдæ. Рæстдзинад та цардæн у йæ бындур, уымæ гæстæ фыййауы æлгъыст æрцыд уæйыгыл).

5) Аргъауы архайджытæй кæй фарс стут æмæ цæмæн?

(Ахуырдаутæ архайынц сæхи хъуыдытæ зæгъыныл фыййауы æмæ уæйыджы миддунейы тыххæй, пайда кæнынц тексты æрмæгæй, бафиппайдзысты фыййауы рæдаудзинад аргъауы кæрон:

“Абон дзы мæнæн дæр радта

Иу нард кусæртта”).

3. Аргъауы арæст æмæ йæ хицæндзинæдтæ.

Дардæр ахуыргæнæг æмæ ахуырдаутæ æвзарынц аргъауы арæст æмæ æвзаджы хицæндзинæдтæ. Хæссынц дæнцæгтæ, цы аргъæуттимæ базонгæ сты, уыдонæй. Дæттынц фæрстытæн дзуæппытæ.

1) Куыд райдайынц ирон адæмон аргъæуттæ? Къостайы фыст аргъауимæ сын цы ис иумæйагæй? (Алы адæмты аргъæуттæ дæр райдайынц иухуызон. Зæгъæм, уырыссаг аргъæуттæ райдайынц ахæм дзырдтæй: “Жили-были старик да старуха”, “Жил-был старик...”, “Жили мужик да баба”. Ирон аргъæуттæ дæр райдайынц ахæм дзырдтæй: “Раджыма-раджыма лæг æмæ ус уыди”, “Цардысты æмæ уыдысты лæг æмæ ус”, “Раджыма-раджыма цардысты-уыдысты” æмæ а. д. Къостайы аргъау дæр райдайы адæмон аргъауы ныхæстæй: «Раджы уæйыгмæ лæскъдзæрæн Иу мæгуыр лæг цард»).

2) Цавæр ныхæстæй фæвæйыынц аргъæуттæ. Къостайы аргъау та куыд фæци? (Зæгъæм, уырыссаг аргъæуттæ фæвæйыынц ахæм дзырдтæй: “... на той свадьбе я был, мед-пиво пил, по бороде текло, в рот не попало”, “Мед пил... по усам текло, во рту не было”. Ирон аргъæуттæ дæр фæвæйыынц ахæм ныхæстæй: «Уый

абон дәр цәры әмә хәры йәхицән». “Афонмә дәр ма цәрынц әмә хәрынц. Уыдонәй цы нә федтат, рын, сонәй дәр әндәр мацы фенут” әмә әнд. Кьостайы арғыау дәр фәвәййы афтә:

*Абон дзы мәнән дәр радта
Иу нард кусәрттаг.*

*Уымәй әз куыд дән әнә хай,
Афтә мын ды дәр
Адәмы хәрзтәй хуыздәртәй
Се 'рцыдмә фәцәр!..).*

3) Кьостайы уацмыс ма цәмә гәсгә схонән ис арғыау?

(Уацмысы архайы арғыәутты хьайтар — иуцәстон уәйыг, ис ын авд сәры: “Авд сәры уәйыгыл зайы..”; арғыауы ис аләмәттаг цаутә, арғыәутты бынәттә: Терк-Турчы бәстә, фыййауы фәразы кьуылых дзынга, мысты йас рәуәды уәныл әрәнцад Даредзанты хьәу, Нарты Уырымәджы уәлфадәй уасынц фараств уасәджы, уәйыг фестад цавддур).

Дарддәр ахуыргәнәг скьоладзәутән дәтты хәсләвәрд: арғыауы тексты ссарын ирон адәмон ныхәстә, арғыауы хьәздыг цы дзырдбәстытә кәнынц, уыдон, раиртасын сын сә нысаниуәг иронау әмә уырыссагау, ссарын сәм синонимтә: “Нал уыд мәгуыр ләг йә сәрән” — хьизәмар кодта (мучился); “Артау сыгьд йә сәр” — фыр нызтәй йә сәр рыст (мучился от пьяного перегара, голова горела как в огне); “Байсысти йә туг” — “Йә туг ын дойныйән нызта” дәр фәзәгьынц, ома, бастад йә тыхтә рафтыдысты, смәлләг, йә бон нал уыд (истощился, иссяк); “Туг кәрәдзийә нә дарәм”, ома, туджджынтә не стәм (мы не кровники).

6. Урочы кәрон ахуыргәнәг бамбарын кәндзән, цы сты сурәт әмә удыхәды хәстәгдзинад, бакәсдзысты чиныджы әрмәг “Сурәт”.

7. Ахуыргәнәджы хатдзәгтә рацыд әрмәгәй.

II. Хәдзармә куыст.

1. Раттын характеристика ләскьдзәрәг әмә уәйыгән.
2. Саразын нывтә арғыаумә.
3. Арғыаумә скәнын цыбыр пьлан.

ИРОН
ПОЭЗИИ
АНТОЛОГИ

ДЖЫККАЙТЫ ШАМИЛ

(1940)

Джыккайты Федыры фырт Шамил райгуырди Хуссар Ирыстоны Дзомагы хъæуы. 1952 азы йæ бинонтæ ралыгъдысты Цæгат Ирыстонмæ æмæ æрцардысты Камбилеевкæйы хъæуы. Шамил каст фæци астæуккаг скъола, Цæгат Ирыстоны паддзахадон педагогон институты филологон факультет æмæ ЦИНИИ-ы аспирантурæ. Куыста телевизион студийы. Ныртæккæ та у Цæгат Ирыстоны паддзахадон университеты ирон филологийы факультеты декан.

Поэты æмдзæвгæты фыццаг чиныг «Æфсарм» рацыди 1964 азы. Уый фæстæ ма рауагъта фондз поэтикон æмбырдгонды. Сæ сæйрагдæртæ сты «Æхсæвы æртытæ» (Орджоникидзе, 1990) æмæ «Саст дзæнгæрæг» (Дзæуджыхъæу, 2000).

Шамил канд поэт нæу, фæлæ драматург, прозаик, литературæиртасæг æмæ тæлмацгæнæг дæр. Йæ пьесæтæ «Хъодыгонд зæд» æмæ «Цомахъ» æвæрд æрцыдысты Ирон театры сценæйы. Джыккайы-фырт бирæ бакуыста нæ фысджытæй иукъорды сфæлдыстадон бынтæ бабиноныг кæныныл æмæ джиппы рауадзыныл, ныффыста Коцойты Арсены, Брытъиаты Елбыздыхойы, Гæдиаты Цомахъы, Барахъты Гинойы, Байаты Гаппойы, Нигеры, Плиты Грисы, Цæрукъаты Алыксандры æмæ иннæты сфæлдыстадон портреттæ. 2002 азы та рауагъта «Ирон литературæйы истори» (1917–1956). Ацы куыст автор ныффыста иронау æмæ стыр ахъаз у канд студенттæн нæ, фæлæ скъолаты ахуыргæнджытæн дæр.

Шамил ирон æвзагмæ раивта Шекспиры «Къарол Лир», Софоклы «Эдип-паддзах», Э. Ростаны «Сирано де Бержерак», У. Сарояны, Р. Лоуренсы,

Ж. Шехадейы драмæтæ, Байроны, Бернсы, Лермон-
товы æмæ бирæ æндæр авторты уацмыстæ.

Поэты публицистон уацтæ арæх бакæсæн ис Иры-
стоны журналтæ æмæ газетты. Уыцы уацты, стæй
йе 'мдзæвгæты дæр автор зæрдæрыстæй дзуры нæ
адæмы уæззау уавæрыл. Йе сфæлдыстады лейтмо-
тив у: «Цы уыдзæн нæ фидæн, нæ фæстаг?»

ДАУЫТ СОСЛАНЫ ХЪЫНЦЪЫМ

Монолог

Мæ тæссæй дымгæ дæр нындзыг,
Æруагътой паддзæхтæ сæ сæртæ.
Кæм калы ме 'хсаргард цæхæртæ,
Тæдзы уым дуртæй дæр цæссыг,
Уым фестынц рыгтæ дæр ызгъæртæ,
Цæуын ыстæры, æмæ зæхх
Кæны мæ бæхы къæхтæн пъатæ...
Гуырдыстон! Бахизын дæу фатæй,
Кæнын дæ арæнтæ уæрæх
Хæзна, зæххытæ æмæ кадæй.
Хæссын дæ сæрвæлтау мæ сæр
Мæлæтмæ... Афтæмæй кæмдæр
Хъæрзынц нæхиуæттæ Цæгаты...
Мæ мад уым фæндаггæрон бады
Мæгуыр æфхæрд æмæ куырмæй, —
Фыдызæхх рацыди йæ хуызы.
Мæнмæ йæ карз сидын нæ хъуысы,
Йæ хъыгтæ дард ысты мæнæй.
Фыдгултæ цæргæстау æрттигътæй
Кæнынц йæ рывт зæрдæ кæрдихтæ,
Уæддæр æм иу фæкæсæг нæй...
Куы хъæрза хи бæстæ рæхысты,
Уæд искуы намыс æмæ цард
Лæгæн мæлæт æмæ æлгыст у...
Мæ уарзт, мæ худинаг, мæ кард!
Уæ мæт мæ удæнцой нæ уадзы:

Æз дæн паддзах æмæ цагъар...
Æрттив, о хурты хур Тамар,
Æнусты рухсæй конд зæппадзы;
Мæнæн та рохуаты мæрдадзы
Кæндзæн мæрдон фынæй мæ ном...
О мæнæ номхæссæн тырыса,
Дæ цытæй амонды хъæбысы
Кæд искуы циндзинад зыдтон,
Уæд мын хæрам æмæ зындон
Уый фестад ныр, æмæ куы мыса
Йæ фыртты Иры зæхх, — мæнæн
Сæ куывды никуы уыдзæн бадæн,
Гъе уæд нæ дард фæдон зæгъдзæн:
«Куы уай æцæгæлон æрвадæн,
Нæ дæ уæд искæмæн хæстæг.
Кæмдæр дыл хорзæхтæ ныккæлæд,
Уæддæр дæ адзалы рæстæг
Уыдзæн сæ фæсдуармæ дæ мæлæт...»
Æз ныр мæ хъысмæтыл куыдтон.
Цæмæн? Цæуыл хъæуы фæсмон!
Уыныс, бæрзонд арвыл ыстъалы
Æрттивгæ атахт æмæ малы
Уый фестад судзгæйæ сыгъдон!..

1965 аз 31 июль

ХАЗБИ

Мæлæты размæ монолог

Æрталынг... фæлæ уый цы хабар у? — Хъуыдалы
Ыскодта мæнæ сау къæйтыл æфсир,
Æмæ йыл судзы туджы 'ртах зынгау...
Мæгуыр æфсир, ныссæндзысты дæ ахсæв,
Фæлæ хуымгæнæг нал фендзæн дæ сæфт...
Уыд хæст нæ цард — уæззау æмæ тызмæг,
Уыд хæст нæ цард æфсарм æмæ æгъдауæй
Лæгæвзарæн — кæрдзын æмæ цæххæй,
Æмæ зæххыл æппæт тыхтæй æрмæстдæр
Сæрибар æмæ намысæн куывтам...

Мах — дуртæй гуырд, нæ тугдадзинты махæн
Туг нæ, фæлæ æнхтæвзы арт, цъæх арт, —
Мах амондджын ыстæм, кæй зонæм, — раздæр
Уый ахуысдзæн нæ къонаты зынгæй.
Цæуæм адзалмæ талынджы æдзæмæй...
Фæлæ уый чи у! Чи ныл кæна зарæг?!
Ныхтхъус у, зарæг!
Нæхæдæг мах нæ ном æмæ нæ цардыл
Нæ мæлæтæй æдзæм зарæг кæнæм,
Хæссæм æй немæ рохуатмæ нæ удты.
Ныхтхъус у! Ды — нæ хъызæмар, нæ мæт.
Мах ницы уадзæм а бæстыл нæ фæстæ,
Æмæ мæрдкъахтау зыд æмæ кæрæфæй
Нæ фæстагæттæ номхæссæн цыртæн
Йæ уаз фыстытæй дам-думтæ куы кæной,
Кæрдзын æмæ цыты базары, уæд
Нæ дард фæдон кæйдæр уæрдонæ зардзæн
Æмæ хæсдзæн фæндагтагæн нæ кой.
О, уый зындæр у хъоды 'мæ æлгыстæй!
Ныхтхъус у, зарæг!
Мах фестæм ам нæ цард æмæ нæ зарæг,
Нæ мæлæт уыд йæ рæсугъддæр ныхас,
Фæстаг ныхас — æхцон æмæ куырыхон —
Нæ хъысмæты ыстыр фарнæн нывгонд
Уыдис, æмæ йæ афоныл зæгъын
Мах базыдтам...
Ныхтхъус у, зарæг!

1967 азы 12 январь

ДЫУУАДÆС ДЗЫРДЫ

Ирон дзырдтæ мын хуртæ сты... Уæддæр
Дыууадæс дзырды — се 'ппæтæй хуыздæр.

Лæууы сæ сæргъы фарны дзырдтæн ЦАРД,
Йæ фидауц уымæн — арвы стъæлфæн — АРТ.

Нæртон дзырдтæн сæ фæлмæндæр у МАД,
Цæуы йæ армæй адæмыл БÆРКАД.

Нæ дзыллæйæн йæ рухсдæр бæллиц — ФАРН,
Уæздан лæгæн йæ уæлдæр цин — ÆФСАРМ.

Сыгъдæг удæн йæ мæты сæр — ХÆЛАР,
Ыскæны мах Хуыцауы 'мсæр ÆХСАР.

Лæджы нысан — СÆРИБАР æмæ КАД.
Сæ сæрвæлтау хъæуы хæцынæн КАРД.

Æппæт хæрзтæн ИРЫСТОН у бындур, —
Æнæ уый мæн нæ тавдзæни сæ хур.

1981 азы 20 ноябрь

КИПАРИС ÆМÆ СУАДОН

Номарæн

Ды — сау суадон мæ сыгъд бонты ызмисы,
Зыныс мæм куы хæрз æввахс, куы фыд дард...
Егъау быдыр — æдзæрæг тыгъд, æнкъард,
Рыг мигътæ хус уад сау арвæй æлвисы...

Алæмæт дон, æрхæндæг кипарисы
Сыгъдæг фидауцæй райхъал кодтой цард.
Сыгъд бæлас райгас, хъуысы та дзы зард,
Æмæ цъæхæй сæууон уддзæфы ризы.

Ды дæ мæнæн дзæнæт æмæ зындон,
Æнтæфы дæр дæ дард сатæг куы 'нкъарын,
Уæд нуазын æз мæ рухс фынты дæ дон...

Дæу æз уæддæр мæ уидæгтæй нæ арын
Æмæ хъæрзын... Ыскодтой нын тæрхон:
Нæ астæу ис къæйсыгъд быдырæй арæн.

1970 азы 21 декабрь

АВДÆНЫ ЗАРÆГ НАЗЫ ТАЛАЙÆН

Рухс фынтау куы кæнынц мигътыл
Урс гæлæбутæ пæр-пæр.
Ирд ыстыалытæ дæ хихтыл
Калынц сусæгæй цæхæр...
Хорзæй цæр!

Ис дæ хъæбысы æхсæрæг,
Фæзы нал ызмæлы хъæз...
Фæлæ мæй цæгъды дзæнгæрæг...
Маммæй дæ фæдзæхсын æз...
Тагъддæр рæз!

Айрæз. Ног аз нæм æрхæстæг,
Мамм та хъæдбынты хæты.
Бады уый уаты цъæх фæздæг,
Уым кæрдæгхуыз уд сæтты...
Айрæз ды!

Ныр куы фервæзай, мæ зæрдæ,
Тагъд уæд зазхæссæн уыдзæн;
О мæ урс тала, уæддæр та
Искæй назы хих хъæудзæн...
Фидар кæн!..

Цалх дæр атулы мæллæгыл,
Фос дæр уый хæрынц фылдæр...
Айрæз. ...Ма сæмбæл фыдлæгыл,
Тагъддæр æврæгътæй уæлдæр
Сис дæ сæр!

Мит-гæлæбутæ дæ хихтыл
Уаз фынтау кæнынц пæр-пæр.
Пух гæбынайæу та мигътыл
Ды æркъул кодтай дæ сæр...
Бирæ цæр!

1977 азы 1 январь

ЦИРЧЫ БÆХ

Уайын иу зылды уæ разы
Иугæндзон фæлладæй.
Чызг ма фæтæн рагъыл хъазы,
Не схъиуы ма уадæй.

Æз тæхын, быхсын, фæлмæцын
Иугъæдон фæндагæй.
Æз армацпагæй нæ хæцын,
Не 'вналын дæндагæй.

Æз хъæдын бæхау ифтыгъдæй
Иунæг хаххыл уайын.
Зæрдæ нал æхсайы тыгъдмæ,
Згъорынæй нæ райын.

Ныр æз нал фæкафин хъалæй
Быдыры уæрæхы,
Мидæг ахуыр бæх цапуалæй
Арвы бын нæ тæхы.

Уæнгтæ бандзыг ысты кæрты, —
Ныр хъандзал сæфтæгæй
Нал æппарин æз цæхæртæ
Фæндаджы дæвдæгæй.

Фæлæ фæскъулæй фæхъуысы
Зонгæ уынæр дардæй,
Æмæ уæд ма зæрдæ мысы
Рагон цард æнкъардæй.

Цыма урс доны был хурмæ
Урс ефс нæууыл хъазы.
Сау уырс нал æвналы хормæ,
Ныккæндæй ныууасы...

Уырс мыр-мыр кæны йæ фыны,
Туг кæны дзæгъæлтæ,
Æмæ ныккæнды æхсыны
Идоны къæбæлтæ...

1970 азы 1 май

АМРАН

(Фæстаг ныхас)

Æрвыстон æз æрдзæ азты фыдбонтæ...
Лæууыд мæ разы Ныфс, æмæ нæ саст
Мæ тых. Быхстон мæ хъызæмар, мæ маст,
Мæ койæ тæфы 'мбæхстысты æрвонтæ.

Зæххыл æрратæн нал ис ныр фæдонтæ, —
Тæссæй æдзух фæстæмæ у уæ каст...
Кæут! Амран нæ атондзæн йæ баст,
Мæ Ныфс мын хинæй амардтой зæххонтæ.

Кæут! Мæ армы нал бафтдзæн мæ кард.
Хуыцау лæгæн æвзыгъд фæндтæ нæ бары, —
Мæ лæгæтыл æрфæлдæхта йæ уарт.

Кæут! Уæ дуг сæрибары миф мары:
Сымах титантæ не скодта мæ арт, —
Æмæ быхсут цагъары хъысмæт тары.

1996 азы 29 июль

СТЫР АТЕЙ

Салам, Атей, — ыстыр паддзах сколоттæй!
Иронау ныр куыд ысдзурон дæ ном?
Фæрсын дæ æз бæлвырд æмæ æргом:
Цæмæй дæ стыр? Æрбавдис-ма, цы скодтай?

Фæистай хъалон дактæй æмæ готтæй,
Ыстгъæлфыди дæ карды дзæхстæй Ром.
Уыдтæ, зæгъынц, зæрондæй дæр хæстхъом,
Фæлæ бындар кæй ыскодтай дæ цотæй?

Фæтых вæййы куырыхон зонд тыхыл,
Фыдгулты раз ныффалгæрон дæ бæстæ,
Хæты дæ фыдвæд къотырæй зæххыл, —

Нæ сын ныууагътай иу мусонг дæ фæстæ.
Кæм хъазыдтæ тыгъд быдырты бæхыл,
Уым нал арынц уæлмæрдваг зæхх дæ хъæстæ.

1991 азы 3 ноябрь

ЗÆРВАТЫКМÆ

Ныссаст фыдвæззæджы дæ базыр,
Æрлæуу, — кæдæм тæхыс цæфæй?
Мæ къæс мын буц уазæгау бавзар,
Мæ зæрды сусæг фæндтæ нæй.

Æрбад, — дæ чырæг дæ ныууагъта,
Сæ балцы адард ысты ныр.
Æхгæд у арв дæр мигъæй, мах та
Нæ дарæм тулдз дуарыл гуыдыр.

Уыдзæн дын урс аргъуан мæ базыл,
Уыдзæн дын рухс æнцой фынтæн.
Æндидздзæн уалдзæгмæ дæ базыр,
Уæдмæ дæ бæлццон дæр зындзæн.

Мæнæн дæр асасти мæ зæрдæ,
Ныууагътой рухс бæллицтæ мæн.
Уæддæр мын ног ахстонæй сæрды
Дæ зард дыдзы цинтæ хæсдзæн.

1997 аз

САУ БАРÆГ

Мæ фыны дзуры Сау барæг мæнæн:
«Ныууадз дæ тох — нæй рацаразæн цардæн.
Йæ уæрдон тулдзæн арвыл дæр мæнгардæн,
Уæздан лæгыл йæ хъæмпын цар тæдздзæн.

Сæрæнтæ ссарынц амондæн гæнæн,
Æз давæг æмæ марæгæн хæлар дæн,
Табу мын кæн, æрмæст мын зæгъ: дæ бар дæн,
Уæд дыл рæдауæй царды цин кæлдзæн».

Лæууын йæ разы тарст æмæ гуыбырæй...
Кæдмæ хæссон лæдзæг æмæ хызын?
Уæддæр кæсын хæрзгæнæгмæ æмырæй.

Уæд бамбæрста тызмæг Бардуаг мæ зын,
Фæзылд æваст, ныххудти мыл чыр-чырæй...
Мæ риуæй сыхъуыст цин æмæ хъæрзын.

1991 азы 6 сентябрь

* * *

Æртæ лымæны ис мæнæн,
Нæ сæ фауын фыдуындæй.
Æртæ налатæн нæй тæрæн
Мæ цард æмæ мæ фынтæй.

Уырны мæ, уарзынц мæ æгæр,
Кæм и зæххыл хуыздæртæ!
Фæлæ хæзгулæй дæр кæддæр
Фæсæлæт ваййы зæрдæ.

Мæ лæмæгъ базыдтой — фæлмæн
Рæвдауынц мæн дзæбæхæй.
Уæддæр мæ рухс уарзонæй мæн
Цæмæн кæнынц æнæ хай?

Æрбадт мæ нывæрзæны Маст,
Мæ разы кафы Катай,
Æнкъард мæ дæлфæдтæй ыскаст,
Фæсур сæ, цу, дæ уатæй!

Сæ бынæй ацъелф ласын æз,
Уæддæр мæ тагъд ыссарынц.
Нæ арын гацпатæн фæрæз,
Зæлдаг дзылар мыл дарынц.

1996 аз

ДУР

Хуры буц хъæбул — уæларвæй
Рахаудтæн зынгæй.
Кодтон зæххы риуыл тарфæй
Мин азты фынай.

Иу хатт мæн хъæддаг лæг систа,
Сагыл фехста мæн.
Кодтат уæд мæ тыхыл дистæ,
Хотых уын уыдтæн.

Цавтат сау арцæй мæ зæрдæ,
Калди дзы цæхæр.
Хъалæй систат уæд уæ сæртæ.
Стъалытæй уæлдæр.

Зæхх уын арвæй уæд фæхицæн,
Сæвзæрд уын хъысмæт.
Аразут мæнай уæхицæн
Аргъуан æмæ скъæт.

Мур нæ ауæрдут цъæх дурыл,
Даут мæн цыртæн...
Курын иунæг хатыр: хурыл
Макуы фехсут мæн.

1999 азы 25 декабрь

* * *

Цард мæнай æнæвгъау хъазы, — уæд цы кæнон?
Ис æрдуйæ хид мæ разы, — уæд цы кæнон?

Булæмæргъ, фæбæллын уалдзæг æз дæ зардмæ,
Фæлæ сынт мæ сæрмæ уасы, — уæд цы кæнон?

Æз цæф дæн, уынын сырх фæткъуы, фæлæ къалиу
Кæд мæнмæ æппын нæ тасы, — уæд цы кæнон?

Уарэт уэййаг у, зонд æххуырсты бацъд мулкмæ,
Маст мæнæн мæ хурх æлвасы, — уæд цы кæнон?

Зæрдæ басыгъд, фæлæ сау рæсугъд мæ разы
Кæд йæ тама-дзыкку фасы, — уæд цы кæнон?

Сахъ цæргæс, тæхыс уæлæрвты ды хæдбарæй,
Мæн мæрдырохы дон ласы, — уæд цы кæнон?

Мæн фæнды цæуын Æрфæныл, фæлæ талынг
Мигъ мæ цæстытыл ныхасы, — уæд цы кæнон?

1993 азы 25 ноябрь

* * *

Мæ гæртæ æвæрын — ныууагътон мæ тох,
Æфхæрд æмæ мастæн сæ хуыздæр хос — рох.

Хæлæццаг у дуне, мæнгæфсон у цард,
Фæрныгыл дæр иу бон æркæлы йæ цар.

Батырадз болат уыд, фæмард ис уæддæр,
Дæлдзæхæй Къостайæн нæ хъуысы йæ хъæр.

Дзылаты мæсыг дæр ныккалди, ныррыг,
Æлдарæн Чермен дæр лæууыдис уырдыг.

Дæуæн та цæуыл у дæ додой, дæ хъист?
Æрцæудзынæ цардæн йæ цалхы бын цъист.

Хуыцау дын цы дæтты — фæндонæй йыл хæц,
Гæвзыкк дæ, æууæрст дæ — дæ хъысмæтыл хъæц.

Æгайтма дыл арвæй нæ рахауы дур,
Æгайтма дæ тавы сæрдыгон бон хур.

1994 аз

* * *

Æрцыди нæртон диссаг: хурæй
Æрхауди нæ хæхтæм фæзгъæр.
Фæлæууыди рындзы сæр дурæй,
Сæууон хурмæ калдта цæхæр.

Æрцыд æм нывæфтауæг дардæй,
Фæцин кодта дурыл дзæвгар.
Æрвылбон æй амайы сартæй,
Уæлмонцæй дзы аразы дзуар.

Æхсæв æм фыдгæнæг æрхъуызы,
Уый аразы дурæй хæйрæг.
Дæлдзæхон ныв бацыд йæ хуызы,
Æрвон сурæт нал у бæрæг.

Æхсæв æй фæкæнынц гуылмызтæ,
Дæттынц ын сыгъдæг фидауц бон...
Дыууæ тыхы ивынц мæ хуызтæ,
Сæ куыстæн нæ зыны кæрон.

1996 азы 11 июнь

НОМАРÆН

(Телестих)

Дæ уарзт мын ног уалдзæг æрхаста,
Цæрын уæлмонц сагъæстæй æз.
Цы сты хъыгтæ кæнæ фыдазтæ?
Дæ узæлд — амондæн фæрæз.
Фæззыгон хурбонау æхцон дæ,
Йæ хъармæй базыдтон рæвдыд.
Мæныл бæллиццаг хорз æрцыд, —
Ды мын ысрухс кодтай мæ бонтæ.
Æз нал дæн сагъæстæй уырыд,
Дæ цуры нал мысын æрвонты,
Мах иумæ — кард æмæ кæрддзæм,

Зæххыл кæмæн байгом дæ зæрдæ,
Уый цинтæй ихыл дæр цæрдзæн.
Куы хæссой мæн уæларвтæм зæдтæ,
Уæддæр ма кувдзынæн дæуæн.

1991 азы октябрь

ДÆ НОМ

Уахъæз Уазы къуыппыл хъазы, —
Багъæп, ахсын дæ — фæлæуу!..
Ныр фынддæс æмæ дæс азы
Уарзын зæды хуызы дæу.

Ис æртæ зæлæй зæринон
Уаз ном — ирд æмæ æрвон.
Зæлгæ азæлы мæ цинæн
Уый мæ зæрдæйы æхцон.

Ой, цæй разы дæн хъысмæтæй,
Ныр мæ разы нæй гæрæн!
Тагъд Аза-бæлас дзæнæтæй
Æз æрхæсдзынæн дæуæн.

Рауай Ног Азау мæ размæ,
Айс мæ уаз лæвар цытæн, —
Хурау уымæй азæй азмæ
Махæн фарны рухс кæлдзæн..

Уахъæз, Уазы цъуппыл ма хъаз, —
Ма уадз арты судзын мæн..
Уарзт кæндзæн мæ удæн ахъаз,
Уарзон — хин æмæ кæлæн.

1997 аз, Ногбоны 'хсæв.

Цъары фæрстыл:

1. Уаз сæузæрин.
2. Натюрморт сырх кæрдотимæ.
3. Хæст хурныгуылды.
4. Этюд морæ ахорæнæй.

* * *

Технический редактор	Виктория БОРАЕВА
Корректор	Заира КАРАЦЕВА
Компьютерный набор	Марина КИРГУЕВА
Компьютерная верстка	Ирида КОДЗАТИ
Дизайн	Залина ГУРИЕВА

* * *

Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы по надзору за соблюдением законодательства в сфере массовых коммуникаций и охране культурного наследия по Южному Федеральному Округу.

Свидетельство о регистрации СМИ ПИ №ФС 10-6649 от 20 июня 2007 г.

Журналы цы æрмæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна, уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.

Журналмæ цы къухфыстытæ цæуы, уыдон редакци рецензи нæ кæны, стæй сæ автортæн фæстæмæ нæ дæтты.

Учредители: Комитет РСО-Алания по печати и делам издательств, Государственное учреждение «Литературно-художественный и общественно-политический журнал "Мах дуг"

Подписано к печати 05.07.07. Формат издания 60х84 1/16. Бум. офсет. № 1. Гарнитура шрифта Myzi. Печать офсетная. Усл. п. л. 10,0. Учетно-изд. л. 8,28.

Тираж 1600 экз. Заказ № 2590.

Адрес редакции: 362025, г. Владикавказ, ул. Фрунзе, 24.
Телефоны: 53-69-66; 53-31-58; 53-69-62; 53-31-24, 53-65-86.
E-mail редакции: mahdug@mail.ru

Отпечатано в ОАО Республиканском издательско-полиграфическом предприятии им. В. А. Гассиева
362011, г. Владикавказ, ул. Тельмана, 16.

